

KİTAB-I DEDE KORKUT'TA HAYVAN VE BİTKİ ADLARI

Pamukkale Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Yeni Türk Dili Bilim Dalı

Gizem FİLİZ

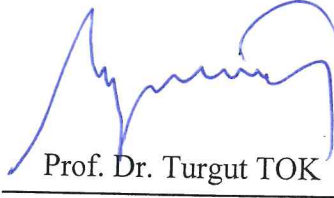
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi, Abdullah BAĞDEMİR

Mayıs 2019

DENİZLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı öğrencisi Gizem FİLİZ tarafından Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BAĞDEMİR yönetiminde hazırlanan “**Kitab-ı Dede Korkut’ta Hayvan ve Bitki Adları**” başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 24/05/2019 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Turgut TOK

Jüri Başkanı

Doç. Dr. Mahir KALFA

Jüri Üyesi

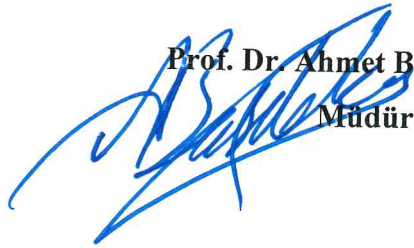
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BAĞDEMİR

Jüri Üyesi

26/06/2019 tarih ve 25/01... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ahmet BARDAKCI

Müdür

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza

Gizem FİLİZ

ÖN SÖZ

Dede Korkut Hikâyeleri, Türk toplumunun en anlamlı ve en güzel varlık belgeleridir. İçerisinde barındırdığı edebî değerinin yanı sıra tarihsel, kültürel, coğrafi, iktisadî, sosyolojik birçok unsur bulunmaktadır. Türklerin hayat görünümünün birer yansıması olan bu hikâyeler geçmiş ile günümüz arasında kurulan sağlam bir köprü oluştururlar. Bu köprü nice bilim insanının merak ve inceleme konusu olmuştur. Köprüden geçiş, Oğuzlara bir adım daha yaklaşmak ve onları bir kez daha anlayıp hissetmek demektir. Dede Korkut Hikâyeleri, Türklere kendi gelenek, görenek ve kültürleriyle kendilerini tanıma fırsatı sunan eşsiz bir şaheserdir. Ayrıca Türk edebiyatında kendimizi bulmamıza imkân tanıyan başucu eserlerimizden biridir.

Bugüne kadar üzerinde sayısız çalışma yapılan Dede Korkut Hikâyeleri'ne bir açıdan biz de bakmak istedik. Yapılan çalışmaları da inceledikten sonra konumuzu “Kitab-ı Dede Korkut'ta Hayvan ve Bitki Adları” olarak belirledik. Çalışmamızda Muharrem Ergin'in “Dede Korkut Kitabı I, II” adlı eserini esas aldık. Bu çalışmada, eserde yer alan hayvan ve bitki adları tespit edilmiş, bu sözcüklerin anlamları, kökenleri, yapıları ve hikâyelerde geçtiği yerler ele alınıp incelenmiştir. Hazırlamış olduğumuz çalışmanın Türk toplumunun hayvanları ve bitkileri nasıl adlandırdığına, hayvanlar ve bitkiler aracılığı ile çevreye ve doğaya nasıl baktıklarına dair ışık tutmasını ümit ediyoruz.

Çalışmam boyunca beni destekleyen, büyük bir özen ve titizlikle bana yol gösteren, hocam Dr. Öğretim Üyesi Abdullah BAĞDEMİR'e teşekkürlerimi sunarım.

Bu arada lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca bana katkıda bulunan bütün hocalarıma da teşekkür ediyorum.

26.04.2019

Gizem FİLİZ

ÖZET

KİTAB-I DEDE KORKUT'TA HAYVAN VE BİTKİ ADLARI

FİLİZ, Gizem

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Yeni Türk Dili Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Tez Yöneticisi: Dr. Öğr. Üyesi, Abdullah BAĞDEMİR

Mayıs 2019, XII + 284 sayfa

Dede Korkut Hikâyeleri, Türk toplumunun ruhunu yansıtan değerli eserlerden biridir. İçerisinde edebî değer yanında tarihsel, kültürel, coğrafi, iktisadî vb. birçok unsuru barındırmaktadır. Eser, Oğuzların kültürel olgularını günümüze taşımaktadır. Türk Dili ve Edebiyatı alanında yapılan bilimsel çalışmaların çoğunda bu hikâyeler yol gösterici olmuştur. Dede Korkut Kitabı'nda hayvan ve bitki adları gibi birçok kavram adıyla karşılaşılmaktadır. Bu tezde, hayvan ve bitki adlarının ele alınması Türk toplumunun hayvan ve bitkileri nasıl adlandırıp ele aldıklarını gösterecektir. Kelimelerin o dönemden günümüze ses bakımından değişikliğe uğradığını fakat anlam bakımından değişmeden geldiklerini ortaya koyacaktır.

Çalışmamızda Muharrem Ergin'in Türk Dil Kurumu Yayınları arasından çıkarılıp 1994 yılında yayımlanan "Dede Korkut Kitabı I - II" adlı çalışmayı esas aldık. Kitapta Dede Korkut Hikâyeleri'nin transkripsiyonlu metni yer almaktadır. Hayvan ve bitki adları bu metin üzerinden tespit edilmiştir. Tezimizin giriş bölümünde Dede Korkut Hikâyeleri ile ilgili bilgiler verilir, izlenen yol ve yöntemle değinilmiştir. Birinci bölümde, hayvan adlarına yer verilmiştir. Hayvanlarla ilgili bilgilerden sonra hikâyelerde geçen hayvan adları ele alınmıştır. Aynı durum ikinci bölümde yer alan bitki adları için de yapılmıştır. Tüm bu sözcüklerin anlamlarına, kökenlerine, yapılarına yer verilmiştir. Hikâyelerde yer alan hayvan ve bitki adları cümleler hâlinde verilir incelenmiştir. Sonuç bölümünde ise tek tek ele alınan adlara yönelik niteliksel ve sayısal verilere yer verilmiştir. Böylece hikâyelerde yer alan hayvan ve bitkilerden ön planda olanlar tespit edilmiştir. Hayvan ve bitki adlarının genel dağılımı ve oranları tablolar ile gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, Hayvan Adları, Bitki Adları, Ses Değişimi, Gerçek Anlam, Mecaz Anlam

ABSTRACT**ANIMAL AND PLANT NAMES IN THE BOOK OF DEDE
KORKUT**

FİLİZ, Gizem

Department of Turkish Language and Literature

New Turkish Language

Master Thesis

Thesis Supervisor: Dr. Abdullah BAĞDEMİR

May 2019, XII + 284 page

Dede Korkut Stories are one of the valuable works that reflect the spirit of Turkish society. In addition to literary value, it contains many elements such as historical, cultural, geographical, economic etc. The study carries the cultural phenomena of the Oghuz Turks to the present day. In most of the scientific studies in the field of Turkish Language and Literature, these stories have been guiding. In the Book of Dede Korkut, many names such as animal and plant names are encountered. In this thesis, the handling of animal and plant names will show how Turkish society called animals and plants. It will reveal that the words have changed in terms of sound from that period to the present but that they have remained unchanged in terms of meaning.

The study is based on the work of "The Book of Dede Korkut I-II" which was published in 1994 after taken from among the publications of Turkish Language Institution belonging to Muharrem Ergin. The book contains the transcribed text of Dede Korkut Stories. Animal and plant names have been identified through this text. In the introduction section of this thesis, information about Dede Korkut Stories is given and the path and method followed are addressed. In the first chapter, animal names are given. After giving information about animals, the names of the animals in the stories are discussed. The same was done for plant names in the second section. The meanings, origins and structures of all these words are included. Animal and plant names in the stories are given in sentences. In the conclusion part, qualitative and numerical data are given for the names taken individually. Thus, the animals and plants in the foreground were identified. The general distribution and proportions of animal and plant names are shown in tables.

Key Words: Dede Korkut, Animal Names, Plant Names, Sound Change, Origin, Real Meaning, Metaphorical Meaning

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	ix
TABLOLAR DİZİNİ	x
KISALTMALAR	xi
SİMGELER.....	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYVAN ADLARI

1.1.Binek Hayvanları	15
1.1.1. At	15
1.1.1.1. Aygır - Adgır Binek Hayvanları	24
1.1.1.2. Kısarak - Yund.....	27
1.1.1.3. Kızağuça (Kara Koç At).....	30
1.1.1.4. Kulun - Tay	31
1.1.2. Deve (Köşek, Torum, Maya)	33
1.1.2.1. Biserek (Deve)	38
1.1.2.2. Buğra (Erkek Deve) - Buğur (Erkek Deve)	39
1.1.3. Eşek.....	43
1.1.3.1. Kulan.....	45
1.1.4. İlkı (Yılkı).....	47
1.1.5. Katır	48
1.2. Büyükbaş Hayvanlar	51
1.2.1. Buğa (Boğa).....	51
1.2.2. İnek	54
1.2.2.1. Buzağu	56
1.2.3. Öküz.....	57

1.2.4. Sığır.....	58
1.2.5. Tana (Dana)	60
1.3. Küçükbaş Hayvanlar	63
1.3.1. Çetük - Kedi.....	63
1.3.2. İrgec (Erkeç)	64
1.3.3. Geyik - Sığın Geyik	66
1.3.4. Kiçi (Keçi)	70
1.3.5. Koç.....	72
1.3.6. Koyun.....	75
1.3.7. Kuzu.....	79
1.3.8. Ögeç.....	83
1.3.9. Tavşan.....	84
1.3.10. Teke	85
1.3.11. Toklı (Toklu).....	87
1.4. Yırtıcı Hayvanlar.....	89
1.4.1. Arslan - Aşlan	89
1.4.2. Canavar	96
1.4.3. Dilkü (Tilki).....	98
1.4.4. Ejderha - Evren	99
1.4.5. Kaplan.....	103
1.4.6. Köpek.....	107
1.4.6.1. İt	111
1.4.6.2. Kelb	114
1.4.6.3. Tazı.....	115
1.4.7. Kurt	116
1.4.8. Toñuz (Domuz).....	121
1.5. Av Hayvanları	125
1.5.1. Samur	125
1.6. Kuşlar	127
1.6.1. Yırtıcılar.....	127
1.6.1.1. Çal-Kara Kuş (Kartal).....	127
1.6.1.2. Kuş.....	130
1.6.1.3. Kuzgun.....	133

1.6.1.4. Sungur Kuşu	136
1.6.1.5. Şahin	137
1.6.1.6. Toğan (Doğan).....	141
1.6.1.7. Tülü Kuş (Yırtıcı Kuş).....	144
1.6.2. Av Kuşları.....	146
1.6.2.1. Gögerçin - Güvenç (Güvercin)	146
1.6.2.2. Karga.....	148
1.6.2.3. Kaz	150
1.6.2.4. Keklik.....	153
1.6.2.5. Kuğu Kuşu	155
1.6.2.6. Ördek - Ördüg.....	156
1.6.2.7. Saksığan	158
1.6.2.8. Turaç (Sülün).....	160
1.6.2.9. Turgay (Çayır Kuşu).....	161
1.6.2.10. Turna.....	164
1.6.2.11. Üyge (Üveyik)	165
1.6.3. Uçamayanlar	166
1.6.3.1. Tavuk	166
1.7. Sürüngenler	169
1.7.1. Yılan.....	169
1.8. Haşere ve Böcekler	173
1.8.1. Bit.....	173
1.8.2. Püre (Pire).....	175
1.8.3. Sinek	177
1.8.4. Uş Bögelek (Sığır Sineği).....	179
1.9. Deniz Canlıları	181
1.9.1. Bahri.....	181
1.9.2. Balık.....	182
1.10. Diğer.....	184
1.10.1. Şahbaz.....	184

İKİNCİ BÖLÜM

BİTKİ ADLARI

2.1. Asmagiller	190
2.1.1. Üzüm.....	190
2.2. Ballıbabagiller	194
2.2.1. Yavşan Otu	194
2.3. Buğdaygiller.....	197
2.3.1. Arpa	197
2.3.2. Çemen (Çimen).....	199
2.3.3. Kamış.....	201
2.3.4. Kargı	203
2.3.5. Saz.....	205
2.3.6. Tarı (Darı).....	207
2.4. Çamgiller - Meşegiller	209
2.4.1. Ağaç.....	209
2.4.2. Budak.....	216
2.5. Çiçekli Bitkiler.....	218
2.5.1. Çiçek	218
2.5.2. Ot	221
2.6. Dutgiller	225
2.6.1. Tut (Dut)	225
2.7. Gülgiller	229
2.7.1. Badem	229
2.7.2. Elma.....	230
2.8. Kabakgiller.....	234
2.8.1. Kavun.....	234
2.8.1.1. Dövk.....	236
2.9. Kayıngiller.....	237
2.9.1. Kayın.....	237
2.10. Semetotugiller	241
2.10.1. Çayır.....	241
2.11. Servigiller.....	243

2.11.1. Selvi (Servi)	243
2.12. Soğangiller	246
2.12.1. Sarımsak Otu.....	246
2.12.2. Soğan	248
2.13. Söğütgiller	251
2.13.1. Kavak.....	251
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	254
KAYNAKLAR	277
ÖZ GEÇMİŞ	284

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1: Binek Hayvanları Grafiği	254
Şekil 2: Büyükbaş Hayvanlar Grafiği	255
Şekil 3: Küçükbaş Hayvanlar Grafiği	256
Şekil 4: Yırtıcı Hayvanlar Grafiği	257
Şekil 5: Kuşlar Grafiği	258
Şekil 6: Haşere Ve Böcekler Grafiği	259
Şekil 7: Deniz Canlıları Grafiği	260
Şekil 8: Hayvanların Genel Dağılım Grafiği	261
Şekil 9: Buğdaygiller Grafiği	262
Şekil 10: Çamgiller - Meşegiller Grafiği	263
Şekil 11: Çiçekli Bitkiler Grafiği	264
Şekil 12: Gülgiller Grafiği	265
Şekil 13: Kabakgiller Grafiği	266
Şekil 14: Soğangiller Grafiği	267
Şekil 15: Bitkilerin Genel Dağılım Grafiği	268

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1: Binek Hayvanları Tablosu.....	254
Tablo 2: Büyükbaş Hayvanlar Tablosu	255
Tablo 3: Küçükbaş Hayvanlar Tablosu	256
Tablo 4: Yırtıcı Hayvanlar Tablosu	257
Tablo 5: Kuşlar Tablosu	258
Tablo 6: Haşere Ve Böcekler Grafiği	259
Tablo 7: Deniz Canlıları Grafiği.....	260
Tablo 8: Hayvanların Genel Dağılım Tablosu.....	261
Tablo 9: Buğdaygiller Tablosu	262
Tablo 10: Çamgiller - Meşegiller Tablosu.....	263
Tablo 11: Çiçekli Bitkiler Tablosu	264
Tablo 12: Gülgiller Tablosu.....	265
Tablo 13: Gülgiller Tablosu.....	266
Tablo 14: Soğangiller Tablosu.....	267
Tablo 15: Bitkilerin Genel Dağılım Tablosu	268
Tablo 16: Hayvan Adlarının Gerçek Ve Mecaz Anlama Göre Dağılımları	269
Tablo 17: Bitki Adlarının Gerçek Anlam Ve Mecaz Anlama Göre Dağılımları...	272

KISALTMALAR

age	Adı Geçen Eser
agm	Adı Geçen Metin
Ar.	Arapça
bk.	Bakınız
C.	Cilt
cm	Santimetre
Çağ.	Çağatayca
çev.	Çeviren
DLT	Dîvânü Lügâti't-Türk
Fa.	Farsça
İÖ	İslamiyetten Önce
km	Kilometre
m	Metre
MÖ	Milattan Önce
O. T.	Orta Türkçe
ör.	Örnek
Prof.	Profesör
s.	sayfa
S.	Sayı
ss.	Sayfa Sayısı
TDK	Türk Dil Kurumu
vb.	Ve benzeri, Ve benzerleri, Ve başkası, Ve başkaları, Ve bunun gibi
vs.	Vesaire

SİMGELER

- [: Cümlenin günümüz Türkçesine açılışını gösterir.
-] : Cümlenin günümüz Türkçesine kapanışını gösterir.
- < : Küçüktür, -den gelir, dönüşür.
- ~ : Benzerlik, yaklaşıklık, denklik.
- (?) : Verilen bilginin kesin olmadığını gösterir.
- + : Kök ile ek arasında veya söz ile söz arasında bağlama işaretidir.

GİRİŞ

Dede Korkut Kitabı hem Türk Dili ve Edebiyatı alanında hem de bilim dünyasında tanınan bir destani Oğuz hikâyeleri kitabıdır. Bütün dünyada kabul görmüş bir eser olmakla beraber Türk milletinin de göz bebeğidir. Kişisel ve millî olayların yanında Oğuzların yaşayış biçimlerini, inançlarını, törelerini, mücadelelerini, siyasal yapılanmalarını ve Oğuzlarla ilgili çeşitlilik arz eden daha birçok konuyu ele almaktadır. Dede Korkut Kitabı destani özellikler gösteren hikâyelerden oluşmaktadır. Kitapta yer alan hikâyeler Korkut denilen bir Türk ozanına mal edildiği için kitap *Dede Korkut* adını almıştır.

“Dede Korkut Kitabı, Oğuz Türklerinin Karadeniz’le Hazar Denizi arasında kurdukları devletin var oluş mücadelesini, hayat üsluplarını epik bir biçimde, kahramanların alplığı üzerinden anlatan devlet destanıdır. Diğer Oğuznameler gibi Dede Korkut Kitabı da devlet destanı olup Oğuzların Trabzon ahalisiyle, Gürcülerle, Abazalarla, Çerkeslerle, Kıpçaklarla savaşlarının bedî salnamesidir. Genelde ise Oğuznamelerde etnik karşı durma Oğuz - Rus, Oğuz - Mısır, Oğuz - Hind, Oğuz - Rum, Oğuz - Slav, Oğuz - Gürcü, Oğuz - Abaza, Oğuz - Kalmık, Oğuz - Kıpçak biçimindedir.”¹ “Dedem Korkut Kitabı’nın coğrafyası Doğu Anadoludur. Türkler buraya 1071’den sonra yerleşmişlerdir. Oğuz Kağan Destanı’ndaki gibi bu metinde de Moğolca kelimelerin bulunması Çinggis Kağan [1167-1227]’dan sonraki dönemin izlerini taşıdığını gösterir. Eldeki yazmalar, 16. yüzyıl sonlarından kalma olsa bile hikâyelerin doğduğu, oluştuğu dönemin diliyle anlatımını saklamış olmalıdır.”²

Dede Korkut Kitabı’nın ilk olarak nerede, ne zaman, hangi şartlarda oluştuğu bilinmemektedir. Fakat kabul edilmiş genel bir görüş söz konusudur ki bu da 15. yüzyılın ikinci yarısıdır. İki nüshası bulunan Dede Korkut Kitabı’nın bir nüshası Dresden’de, öteki nüshası Vatikan’dadır. Buldukları kütüphanelerin adlarıyla isimlendirilmiştir.

“Dresden nüshası Dresden Krallık Kütüphanesi’nde Fleischer Külliyyatı arasında 86 numarada kayıtlı olup, Henricus Orthobius Fleischer tarafından bulunmuştur. Fakat onu ilk kez bilim dünyasına tanıtan H. F. Diez olmuştur.”³ Sakaoğlu, aslında yazmayı

¹ Fuzuli Bayat, Mitten Tarihe, Sözdün Yazıya Dede Korkut Oğuznameleri, İstanbul, 2016, s. 13.

² Mustafa S. Kaçalın, Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı, Ankara, 2017, s. 9.

³ Muharrem Daşdemir, "Dedem Korkut Kitabı", Belleten, C. 58, S. 2, s. 68.

ilk bulanın Alman araştırmacı Jacop Reyşke olduğunu, fakat Reyşke'nin, konunun uzmanı olmadığı için yazmanın 1512'de ölen Osmanlı şehzadesi Korkut'la ilgili olduğunu sandığını ifade etmektedir.⁴ “Nesihle yazılmış olan nüsha 153 yapraktır. Birkaç istisna dışında harekesizdir. Kapağının ortasında "*Kitāb-ı Dedem Korkut 'Alā Lisān-ı Tāife-i Oğuzān*" unvanı, bunun altında stilize edilmiş bir yazı, sağ üst köşesinde "*Tarih-i vefat-i 'Osmān sene 933*" kaydı bulunmaktadır. Her sayfada 13 satır vardır.”⁵ “Dedem Korkut Kitabı'nın Dresden nüshasının Türkiye'deki ilk neşri Kilisli Muallim Rifat'a nasip olmuştur. (1916)”⁶ “19. yüzyıl başlarından beri bilinen bu metinleri ilk olarak Kilisli Muallim Rifat (1876-1963; 1934'te Bilge soyadını almıştır) eski harflerle yayınlamıştı.”⁷ Dresden nüshası bir giriş ile on iki destani hikâyeden oluşmaktadır.

“Vatikan nüshası, Vatikan Kütüphanesi Türkçe yazmalar kısmında 102 numarayla kayıtlı olup ilim âlemine 1950 yılında Ettore Rossi tarafından tanıtılmıştır. Başka bir risaleyle aynı cilt içinde yer alan yazma, baştan başa harekeli bir nesihle yazılmıştır. 99 sayfa olmakla birlikte 97-98. sayfaları kapsayan yaprak eksiktir. Her sayfada 13 satır bulunur. Yazmanın adı "*Hikâyet-i Oğuz-nâme-i Kazan Beg ve Gayri*" şeklinde verilmiştir. Dili Osmanlı Türkçesi özellikleri gösterir.”⁸ Bu nüshada ise bir giriş ve altı hikâye yer almaktadır.

Ergin, Diez'in Dresden nüshasının bir kopyasını çıkararak Berlin kütüphanesine bıraktığını ifade eder. Fakat bu metnin birçok yerinin yanlış olduğunu ve bir kopya suretinde olduğunu belirtir.⁹

“1936 yılında Azerbaycan milliyetçilerinin Berlin'de yayınladıkları Açığsöz Dergisi'nin 3. sayısında Bakü'de yayınlanan Bakinskiy Roboçiy adlı gazetenin 4 Ağustos 1936 tarihinde yaptığı haberi kaynak göstererek Prof. Bekir Çobanzade'nin Leningrad Şarkiyat Enstitüsü yazmalar bölümünde Dede Korkut hikâyelerinin on üçüncüsünün bulunduğu haber olarak yer alır. Daha sonra bu hikâyenin Azerbaycan'da yayınladığı şeklindeki sözler de yaygınlaşır. Ancak o günün Rus devlet politikası gereği Milliyetçiliği aştığı için 1950 yılında Dede Korkut Kitabı yasak kitap ilan edilir. Bu

⁴ Saim Sakaoğlu, *Dede Korkut Kitabı, İncelemeler - Derlemeler - Aktarmalar*, C. 1, Selçuk Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Yayınları, Konya, 1998, s. 7.

⁵ Muharrem Daşdemir, *agm*, s. 68.

⁶ Salahaddin Bekki, *Dedem Korkut Kitabı Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme (Türkiye'deki Yayınlar 1916-2013)*, Ankara, 2015, s. 9.

⁷ Semih Tezcan - Hendrik Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, İstanbul, 2001, s. 10.

⁸ Muharrem Daşdemir, *agm*, s. 68, 69.

⁹ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I, Giriş - Metin - Faksimile*, Ankara, 1994, s. 57.

hususla yapılan tüm yayınlar toplatılır. Bu sebeple yayınlandığı söylenen on üçüncü hikâyenin akıbeti gizli kalmıştır.”¹⁰

Dede Korkut hikâyeleri kendine has bir üslup içerisinde ve kopuz adı verilen bir sazla sözlü olarak epik bir dil ile aktarılan sözlü edebiyat ürünüdür. Sözlü edebiyatta uzun yıllar varlığını koruyabilmiştir. Dede Korkut hikâyeleri ayrıca *Oğuznameler* adıyla da anılmaktadır. Çünkü eserde ele alınan boy Oğuzların boyudur. Oğuzlar, göçebe bir halk olarak yaşamışlardır. Sürekli bir konar - göçer yapıya sahip oldukları için her yeni coğrafyada farklı insanlar tanımışlardır. Bu insanlarla ilişkilerinden doğan kültürleri içlerinde barındırırlar. Bu sebeple Dede Korkut Kitabı'nda farklı kültürlerin harmanlanmış yapısını görmekteyiz.

“Destanlar ve mitolojik anlatılar, muhakkak sosyal bir kurumun devamlılığını sağlama fonksiyonunu da üstlenmektedir. *Dede Korkut Hikâyeleri* bu bağlamda değerlendirilebilecek önemli bir eserdir. Bu açıdan bakıldığında hikâyelerin her biri Oğuz toplumunun, medeni seviye bakımından yüksek bir derecesine ait olsa da değerlerini, kutsal dünyasını gelecek nesillere sezdirme, kavratma ve örnek hayatlarla vazgeçilmez şartlarını ortaya koyma fonksiyonunu yerine getirmektedir.”¹¹

Eserin müellifi durumunda bulunan kişi *Dede Korkut*'tur. Eserde Dede Korkut adının yanı sıra *Korkut Ata*, *Dede*, *Dede Sultan*, *Dedem Kokut* gibi adlarla da yer almaktadır. Dede Korkut eserde ozanlar piri olarak yer almaktadır. Oğuzlarda bütün problemleri çözen, gaipten çeşitli haberler veren, çocuklara ad koyan, kopuz çalıp destan söyleyen, sıkıntılı durumlarda ortaya çıkıp yol gösteren, hikâyelerin sonunda dua eden, Bayat boyuna mensup Hz. Peygamber zamanına yakın bir zamanda yaşamış bilge kişidir. Hikâyeler onun tarafından düzülmüştür. Eserin giriş kısmı ise Dede Korkut'u tanıtmak için yazılmıştır.

Üstünova, Dede Korkut'un bütün metinlere aynı adı verdiğini ifade etmektedir. Bu ad ise şöyledir: Oğuz-nâme.¹² “Kor - kut, "koymak, bırakmak, yerleştirmek, katmak, vermek, eklemek, aşılacak" gibi anlam renkleri olan ko- fiilinin geniş zaman 3. kişi çekim şekli ile ‘uğur, mutluluk’ anlamındaki kut kelimesinden oluşmuş cümle kalıbında

¹⁰ Bekir Sami Özsoy, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara, 2017, s. 26.

¹¹ Ali Duymaz, "Dede Korkut Kitabı'nda Alplığa Geçiş ve Topluma Katılma Törenleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara, 1998, 39-50, s. 39.

¹² Kerime Üstünova, "Dede Korkut Kitabını Oluşturan Destanlardaki Ortak Özellikler", *Turkish Studies*, S. 3/1, s. 139.

bir birleşik kelime, bu özelliği taşıyan karakter için düşünülüp seçilmiş bir addır. Bu ad onu taşıyan kişinin bilgisinden, işinden, eyleminden ve yaşadıklarından edindiği bilgelikle Oğuzlar arasında kazandığı yerinden doğmuştur.”¹³ Ergin, Dede Korkut’un hanlığın sonunda Kayılara geçeceğini söylemiş olduğuna ve Korkut Ata’nın bununla şimdi hüküm sürmekte olan Osmanlıları kastetmiş olduğunun belirtildiğine dikkat çeker.¹⁴

“Bu yüzü nurlu, ağız kutlu kişiye biçilmiş görev, toplum ve fertleri için kut dilemek, el açıp dua etmektir. O, bu yüzden her hikâyenin sonunda ortaya çıkar, ‘*Yüm vereyim beyim!*’ diye seslenir. Arapça *yümn* kelimesinin Türkçede halklaştırılmış biçimi olan, yüm’ün anlamı da ‘kutluluk, mutluluk, uğur, bolluk’tur ve yüm vermek tam da bu ağız kutlu kişinin adına uygun bir iş ve eylemdir. Oğuzların ona KOR - KUT adını vermeleri bu yüzdendir. ‘Dede’ onun toplum içindeki konumundan doğma unvanıdır.”¹⁵

Nalbant’a göre, “Dede Korkut’un yaşadığı döneme ilişkin verilen bilgiler bu unvanın I. Köktürkler çağına ait olduğunu düşündürmektedir. Korkut bir devlet adamı olarak kür ve insanüstü özellikleriyle kutludur. Yani *kür kut*’tur. Bu unvan da İslami dönemin “alp eren”i ile hem yapı hem de anlam bakımından birebir eş değerdir.”¹⁶

Dede Korkut Kitabı’nda Dede Korkut’tan sonra önem arz eden bir diğer kişi de *Hanlar Hanı Han Bayındır*’dır. *Kam gan oğlu* olarak da eserde yer alır. Kitapta fazla öne çıkmayan Han Bayındır Oğuz ülkesinin hanedanı konumundadır. Bir yerde karşımıza padişah olarak çıkmaktadır. Han Bayındır, Oğuz beylerine akın izni verir, belirli zamanlarda Oğuz beylerini divanında toplar, ziyafet sofraları hazırlar. Bayındır Han’dan sonra ise itibar sahibi kişi *Kazan Bey*’dir. Kitapta Ulaş oğlu *Salur Kazan* olarak da geçmektedir. Bayındır Han’ın damadıdır. Ayrıca Kazan Bey, beylerbeyidir. Kazan Bey yer yer hikâyelerde ortaya çıkmaktadır. Dede Korkut hikâyelerinin başkahramanı konumundadır.

Alangu, Dede Korkut ile meşgul olan kimselerin farkına varmak fırsatını bulamadıkları bir meselenin kitaptaki parçacıkların şekli olduğunu, meçhul bir derleyici

¹³ Mertol Tulum - Mehmet Mahur Tulum, *Dede Korkut Oğuznameler, Oğuz Beylerinin Hikâyeleri*, Ankara, 2016, s. 14.

¹⁴ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara, 1994, s. 3.

¹⁵ Mertol Tulum - Mehmet Mahur Tulum, *age*, s. 15.

¹⁶ Mehmet Vefa Nalbant, “Dede Korkut Alp Eren midir? Korkut Adı Üzerine Yeni Bir Etimoloji Denemesi”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 18, 2016, s. 132.

tarafından bu kitaba ve içindeki parçalara verilen bugünkü şeklinin herkesi yanlış bir yola sürüklemiş olduğunu, bu kitaba hikâye, masal, türkölü halk hikâyesi denildiğini ifade etmektedir."¹⁷ Tok, masalların yüzyılların ötesinden günümüze gelen sözlü metinler olduğunu söyler. Bir masalın, o milletin yaşadığı değişik coğrafyalarda aynı anlatılıyor olmasını masalların en eski edebi ürünlerden olduğunu göstergesi sayar. Masalları dil kullanımını açısından kristalize edilmiş metinler olarak adlandırır. Özellikle halk ağzından derlenmiş masalların dil kullanımlarının, önemli dil özelliklerini bünyesinde taşıdıklarını belirtir. Böylece masalarda ve Dede Korkut'ta kullanılan cümlelerin yapı, öge kullanım sıklıkları ve ögeyi oluşturan unsurlar bakımından farklı olduğunu, Dede Korkut anlatıları için kullanılan Dede Korkut Masalları ifadesinin doğru bir adlandırma olmadığını ifade eder.

Oğuzlar yiğitliğe, *alplığa* önem vermiş bir boydur. Yaşam şekilleri yiğitlik, kahramanlık, *alplık* üzerine kurulmuştur. Her Oğuz delikanlısı alp olamaz. Alp olabilmek için belirli şartları yerine getirmek gerekmektedir. Bu şartlardan en önemlisi de savaşçı olmak, cesaret göstermek ve ayrıca avlanmaktır. Bunu yapan Oğuz delikanlısı kendini göstermiş, gücünü ispatlamış demektir. Fakat alp olabilmek için sadece savaşçı olup cesaret göstermek veya avlanmak yeterli değildir. Alp olacak kişinin erdeme, hünere ihtiyacı vardır. Bu da çıplakları giydirmek ve açları doyurmaktan geçer. Bu şartları yerine getiren Oğuz delikanlısı alp olmaya hak kazanmış demektir.

Kaplan, Dede Korkut Kitabı'nın Türk kültür tarihi bakımından en kıymetli yanlarından birini de alp tipinin nasıl yetiştiğini gösteren sahneleri içinde barındırması olarak görmektedir.¹⁸

Korkmaz'a göre, Dede Korkut, dil ve üslup özellikleri bakımından zamanın getirdiği bütün aşama ve bozulmalara rağmen, yine de bir yandan göçebe Oğuz boylarının yaşayış biçimine ayak uyduran akıcı, kıvrak söyleyiş temposu öte yandan da Türkçenin anlatım gücündeki derinlik ve estetik değerler ile mükemmelliğe ve doruğa ulaşmış bir şaheserdir.¹⁹ Hikâyelerde kullanılan dil Dede Korkut Kitabı'na bütünlük kazandırır. Metinler arası bağ vardır. Dede Korkut Kitabı'nda yer alan metinler tarihî

¹⁷ Tahir Alangu, "Dede Korkut Kitabı'nın İkinci Yazma Nüshası Üzerine", *Türk Dili*, C. II, S. 24, Ankara, 1953, s. 810.

¹⁸ Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3 Tip Tahlilleri*, İstanbul, 1985, s. 52.

¹⁹ Zeynep Korkmaz, "Dede Korkut Hikâyeleri'nde Dil - Üslup Bağlantısı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C. I, S. 41, 1998, s. 112.

değil edebî metinlerdir. Şahısların gerçekte yaşayıp yaşamadığına bakılmaz. Çünkü bunlar tarihçilerin işidir. Burada önemli olan edebî bir değer taşımalarıdır. Edebî değeri oluşturan en önemli unsur ise dildir. Bir edebî değer ise edebî bir dil ile ortaya çıkar. Bir kelime, söz ya da cümle yan anlam bakımından ne kadar zenginse dil de o derecede yan anlam değeri kazanır. Dede Korkut Kitabı'nda edebî bir dil sayesinde edebî bir değere ulaşılmıştır. Bugün bile zevkle okunan değerli eserler arasındadır. Buradan da şunu anlıyoruz: Bu metinlerde yer alan dil *Türkçedir* ve Türkçe edebî bir dil seviyesine ulaşmıştır. Dede Korkut Kitabı'nda yer alan hikâyelerde cümleler yeni anlam değerlerine göre tekrar değerlendirilebilir. Bu da Dede Korkut Hikâyeleri'nin her zaman, her dönemde yorumlanıp zenginleştirilebileceğini göstermektedir.

“Dede Korkut Hikâyeleri'nde kullanılan tüm sözcüklerin aslında rastgele seçilmiş sözcükler olmadığını; aksine anlam ve yorumlanma noktasında önemli seçkiler topluluğu olduğunu söylemek mümkündür. Oğuzların içinde ve dışında yaşanan tüm kültürel etmenler, sözcükler vasıtasıyla anlam boyutuna ulaşmıştır. Hikâyelerde kullanılan tüm sözcükler, halkın anlayabileceği, yorumlayabileceği ve asırlar sonra dahi anlam derecesini koruyabileceği niteliktedir.”²⁰

Üstünova, Dede Korkut Kitabı'ndaki hikâyeler için hemen her metnin başlayışının aynı olduğunu, metinlerin açılışının tam ya da eksik tekrar niteliği gösterdiğini ifade eder.²¹

“Dede Korkut Kitabı sadece edebî bir şaheser değildir. Sadece orijinal bir dil metni de değildir. O aynı zamanda Türklerin, Oğuzların mitolojik anlayışlarının, efsanevi ve destani hayatlarının aynasıdır. Bu harikulade eserde, mitolojiden efsaneye, efsaneden destana, destandan tarihî hayata geçişin izleri sürülebilmektedir. Bu sebeple eser birçok bilim dalının inceleme alanına girer. Dilcilik, edebiyat bilimi, halk bilimi (mit, efsane, destan, halk şiiri, âdetler vb.) gösterge bilimi, tarih, sosyoloji... Onun modern edebiyata ve sanatlara yansması da başlı başına ele alınması gereken ayrı bir alandır.”²² Özsoy, hikâyelere ayrı ayrı destan diyemeyeceğimizi, uzunluklarının buna mâni olduğunu belirtir. Ancak karakteristik özelliklerinin destan unsurlarıyla dolu

²⁰ Muhammed Çitgez, *Dede Korkut Hikâyeleri'nin Söz Varlığı*, Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ardahan, 2018, s. 2.

²¹ Kerime Üstünova, “Dede Korkut Kitabı'nı Oluşturan Destanlardaki Ortak Özellikler”, *Turkish Studies*, S. 3/1, s. 139.

²² Bu cümleler Kamran Aliyev'in *Açık Kitap: Dede Korkut* adlı eserinin Sunuş bölümünde yer alan Ahmet Bican Ercilasun'un ifadelerinden alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Kamran Aliyev, *Açık Kitap: Dede Korkut*, (çev. Rabia Işık), Ötüken Yayınları, İstanbul.

olduğunu, bu itibarla destan parçaları veyahut küçük destancıklar denebileceğini, bu sebeple bunlara destansı hikâye demenin daha doğru olacağını söyler. Hikâyelere masal demenin yanlış olduğunu, Oğuzların İslami kimlikle ortaya konan kahramanlık menkıbeleri denmesinin daha doğru olduğunu ifade eder.²³

Dede Korkut Hikâyeleri'nin her biri tek başına bağımsızdır, fakat hepsi beraber bir bütün oluşturmaktadır. Her bir hikâye bir Oğuz beyinin macerası olarak görülebilir. Oğuzların hayatının yer aldığı bu hikâyelerde aynı zamanda onların birlik, beraberlik, dayanışma güçlerini de görmekteyiz. Bu güç onları uzun yıllar ayakta tutan manevi bir güçtür. Hikâyelerde geçen her bir olay, her bir olgu bize Oğuzların hayata bakışlarını yansıtır. Hikâyelerde yer alan Oğuz beyleri ve diğer şahsiyetler birer sembol olarak yer alırken, özellikle beyler daha çok kahramanlıklarıyla öne çıkan şahsiyetlerdir. Ayrıca Dede Korkut Kitabı'na baktığımız zaman dikkatimizi çeken hususlardan birisi de tüm mücadelelere, savaşlara rağmen Oğuzların mağlup edildiği bir sonla biten hikâye yoktur. Onlar her türlü mücadelede ve her türlü savaşta birçok zafere imza atmışlardır.

Dede Korkut Kitabı, Türk toplum yapısını yansıtması bakımından oldukça önemli bir eserdir. Bu yapı, hikâyelerde geçen sözcüklerle anlatılmaktadır. Bu eserin bir dil metni olması yönünden o dönem yaşamının sözcüklerle ifade edildiği görülmekte, sözcüklerden hareketle Türk toplumsal yapısının çeşitli alanlarda kullandığı kavramlarla ne olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu da geçmiş yaşamımızı anlamamıza ve bugüne ve geleceğe ışık tutacaktır.

Dede Korkut Kitabı ile ilgili değerlendirmelere baktığımız zaman ilk olarak Ergin'in, Profesör Fuat Köprülü'nün derslerinde söylediği bir söze dikkat çektiğini görürüz. Bu söz şöyledir: "Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut'u öbür gözüne koysanız yine Dede Korkut ağır basar."²⁴ Sümer, Dede Korkut Kitabı'nı bir abide olarak tasvir edip, bu abidenin kır çiçekleri kadar güzel olduğunu ifade eder.²⁵ Günay, Dede Korkut Kitabı'nı Türk edebiyatının şaheserlerinden biri olarak görür.²⁶ Gökyay, Dede Korkut Kitabı'nı hiçbir zaman tazeliğini yitirmeyen, eskimeyen, yetişmekte olan bir genç kızın bugünden yarına artan güzelliğine sahip canlı bir varlık

²³ Bekir Sami Özsoy, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara, 2017, s. 32.

²⁴ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul, 2009, s. 5.

²⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar / Türkmenler Tarihleri - Boy Teşkilatı- Destanları*, İstanbul, 1999, s. 400.

²⁶ Umay Günay, "Dede Korkut Hikâyelerindeki Karakterlerin Tahlili", *Milli Folklor Dergisi*, S. 37, 1998, s. 3.

olarak gördüğünü ifade eder.²⁷ Zeki Ömer Defne, Dede Korkut hikâyelerini Türk edebiyatının en orijinal eseri olarak belirterek yakın gelecekte piyeslerinin, trajedilerinin, operalarının, senaryolarının vücuda geleceğini ifade eder.²⁸

Tez ile ilgili kaynak taramalarımız sırasında karşılaştığımız bir ifade bizi etkilemiştir. İfade tam olarak şöyleydi: "*Tarih derinlikli her metin ayrı bir dünya, benzersiz bir keşif alanıdır. İçinde saklı nice hazine değerinde bilgiyle bir eski metnin satırları arasındaki gezinti, gerçekten de tam bir keşif seyahati tadındadır. Nice gezginlerin tehlike, heyecan ve binbir macera dolu uzun ve çileli yolculukları gibi bir tutkudur bir yazmanın bilgi ve anlam dōşeli yollarında dolaşmak, harf kümelerinden oluşan kelimelerinin birbirine ilişip ulanmış ses ve mantık ağırları içinde ayağı dolana dolana gezinmek.*"²⁹ Bu paragrafı okuduğumuz zaman tarih derinlikli bir metin olan Dede Korkut Kitabı'nı getirdik gözümüzün önüne. Dede Korkut Kitabı bir ülke, on iki hikâyesi birer farklı şehir olarak canlandı gözümüzde. Kitabı elimize alarak çıktık Dede Korkut'un ülkesini seyahate; başladık on iki şehrin tarih kokan yollarında ayağımız dolana dolana gezinmeye. Nice Oğuz alplarıyla karşılaştık ve onların destansı yaşayışlarını soluduk şehrin sokaklarında nefesimiz kesile kesile. Kitabın sayfalarında ne kadar çok gezindiysen o kadar çok anlam yüklendi keşfimize ve Dede Korkut bizim macera, tehlike ve heyecan dolu seyahatimiz oldu.

AMAÇ

Dede Korkut Kitabı'nda *özel adlar, doğa adları, hayvan adları, bitki adları, eşya adları, organ adları, yiyecek içecek adları, giyim kuşam adları, zaman adları, inançla ilgili adlar, sağlıkla ilgili adlar* gibi kavram adlarıyla karşılaşılmaktadır. Bu tezde *hayvan adları, bitki adları* konusu ele alınacaktır. Tezin amacı, **Türk toplumunun hayvanları ve bitkileri nasıl adlandırdığını, hayvanlar ve bitkiler aracılığı ile çevreye ve doğaya nasıl baktığını ortaya koymaktır.** Bununla birlikte hayvan ve bitkilerle olan yaşamlarını kültürlerine nasıl aktardıkları ifade edilmeye çalışılacaktır. Hayvan ve bitki adları tespit edilerek o dönemden günümüze bu adların, ses bakımından değişikliğe uğradığını ancak anlam bakımından değişmeden geldikleri

²⁷ Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, İstanbul, 1976, s. VIII.

²⁸ Zeki Ömer Defne, *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Edebi Sanatlar Bakımından Bir Araştırma*, Ankara, 1988, s. XVI.

²⁹ Bu paragraf Mertol Tulum ve Mehmet Mahur Tulum tarafından ele alınan *Oğuznameler* adlı kitabın *Sunuş* kısmının ilk cümlesidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mertol Tulum - Mehmet Mahur Tulum, *Dede Korkut Oğuznameler, Oğuz Beylerinin Hikâyeleri*, Ankara, 2016, s. 5.

gösterilmeye çalışılacaktır. Araştırma alanında aslen Dresden nüshası ele alınmış, Vatikan nüshası da yardımcı nüsha olarak kullanılmıştır. İncelememizde Muharrem Ergin'in Dede Korkut Kitabı I ve II kullanılmıştır. Tezde malzemenin ele alınışı ve işlenişi, *hayvan ve bitki adlarının belirlenmesi, sözcüğün hangi dilden olduğunun tespiti, sözcüğün yapısının ve anlamının açıklanması biçiminde olacaktır.*

YÖNTEM

Çalışmamızda Muharrem Ergin'in Türk Dil Kurumu Yayınları arasından çıkarılıp 1994 yılında yayımlanan "Dede Korkut Kitabı I - II" adlı çalışmayı esas aldık. Kitapta Dede Korkut Hikâyeleri'nin transkripsiyonlu metni yer almaktadır. Hayvan ve bitki adları bu metin üzerinden tespit edilmiştir. Birinci bölümde hayvanlar ile ilgili bilgiler verilmiştir. Daha sonra hayvan adları ele alınmaya başlanmıştır. Gruplar hâlinde ele alınan hayvan adları tek tek incelenmiştir. Bu aynı şekilde ikinci bölüm adı altında yer alan bitki adları için de yapılmıştır. Bitki adları da tıpkı hayvan adları gibi incelenmiştir. Bu incelemelerde öncelikle her kelimenin Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğü'ndeki anlamı verilmiş; sonrasında sözcüklerin yapısına, köken bilgilerine, hangi dilden geldiklerine değinilmiştir. Türk kültüründe ve toplumsal yapısında bu sözcüklerin nasıl adlandırıldığıнын yanı sıra bu sözcüklerin edebiyatımızdaki kullanımlarına da yer vermeye çalışılmıştır. Bunlarla birlikte, kelimeler isim çekim ekleri, yapım ekleri, isim fiil ekleri alıp almamasına göre de incelenmiş olup, tamlama grubu ve atasözü olarak yer alanlar da gösterilmiştir. Sayısal olarak tespit edilen bu sözcüklere örneklerle yer verilmiştir. Örnek olarak verilen sözcüklerin kaçınıcı hikâyenin kaçınıcı satırında geçtikleri parantez içerisinde yanında gösterilmiştir. (1.1., 1.2., 1.3., 1.4...) gibi. Mukaddime bölümünde yer alan sözcükler ise "M" şeklinde belirtilmiştir. (M.1., M.2., M.3., M.4...) gibi. Kelimelerin Dede Korkut Kitabı'nda kaç kez geçtikleri verilmiş olup, hangilerinin gerçek anlamda, hangilerinin mecaz anlamda kullanıldıkları da sayısal olarak belirtilmiştir. Hayvan ve bitki adlarının Dede Korkut Kitabı'nda geçtiği cümleler ele alınmıştır. Fakat sayıca fazla olan kelimeler en az 10 cümle üzerinden örnek gösterilmeye çalışılmıştır. Sözcüklerin geçtiği cümleler belirlendikten sonra, bu kelimelerin cümlelerdeki kullanılış biçimleri metinlerin tamamı da göz önünde bulundurularak yorumlanmıştır. Gerçek anlam ve mecaz anlam olmak üzere hangi anlamda kullanıldıkları ifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYVAN ADLARI

Çok eski çağlardan beri doğada hayvan varlığı hep olmuştur. Hayvanlar, doğada hem kendi başına hem de insanlarla birlikte yaşamışlar ve yaşamaktadırlar. Çok eski zamanlardan beri insanın yaşamında hayvanların yakından ya da uzaktan yer aldığı görülmektedir. İnsan, doğadaki varlığını, hayvan varlığı (fauna) ve bitki varlığı (flora) ile bütünleştirmiştir. Hayvanlar ve bitkiler insanların yeryüzünü paylaştıkları arkadaşları olmuşlardır. Bir arada yaşayışın iki taraf için de getirdiği olumlu ve olumsuz yanlarının olduğu pek çok olayla kanıtlanmıştır. Hayvanlar ve insanlar arasındaki ortaklıklar eskiden bu yana sürekliliğini devam ettirmektedir. İnsan, aklıyla, becerisiyle, yeteneğiyle yaşamını kolaylaştırmak için hayvanları kendisine bağımlı kılmıştır. Bu nedenle insanların hayvanlar üzerinde egemenliği söz konusudur.

Mengüşoğlu, insanı araştırma konusu yapan antropolojik görüşlerin hepsinin - araştırma ve teorileri ne kadar farklı olsa da mutlaka insan ve hayvanı karşılaştırdıklarını, yine insan ve hayvan arasındaki farktan hareket ettiklerini ifade etmektedir.³⁰ Hayvanlar ve insanlar arasında farklı yanlar olabildiği gibi çok benzer yanlar da görülmektedir. Sosyal ve kültürel alanda zaman zaman insan ve hayvan davranışları arasında bağ kurulabilmektedir. Her iki varlık da iç içe bir yaşam sürdürürler ve birbirlerine muhtaçtırlar. Bu yaşamda, insan ve hayvan sağlığı ve hastalığı iç içe görülmüş, bir bütün oluşturmuşlardır.

Levi-Strauss, insanlar ve hayvanlar ile ilgili şunları söyler: “İnsan toplulukları hayvanlar arasındaki farkları kendi benzerliklerini saptamak amacıyla birer amblem olarak üzerlerine almışlardır... Özetleyelim: kuşlar ve köpekler insan toplumu açısından belirgindir: ya kendi toplumsal yaşamlarıyla (insanlar bu yaşamı kendi yaşamlarının bir kopyası olarak düşünürler) onu canlandırırlar; ya da kendi toplumsal yaşamları yoktur, ama bizimkinin bir parçasını oluştururlar.”³¹

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Takiyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi*, İstanbul, 1988, s. 7; Ceyda Adıyaman, *Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2018, s. 704.

³¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ceyda Adıyaman, *agm*, s. 704; Claude Levi-Strauss, *Yaban Düşünce*, (çev. Tahsin Yücel), İstanbul, 1984, s. 127, 224.

Hayvanlar insanlara bağımlı olduğu gibi insanlar da hayvanlara bağımlıdır. Bir döngü içerisinde olan insan ve hayvan bu döngüyü hiç bozmadan devam ettirmektedir. Toplumsal yaşamın gerektirdiği sosyal ve kültürel ihtiyaçlar doğrultusunda insanoğlu hayvanlardan çok yönlü yararlanmasını bilmiştir. Etinden, sütünden, derisinden, yününden, yumurtasından hatta iç organlarından yararlanmıştır. İnsanoğlu kimi kez bir binek hayvanı olarak taşımacılıkta, kimi kez bazı hastalıkların tedavisinde hayvanlardan yararlanmıştır; günümüzde de yararlanmaya devam etmektedir. Türklerde hayvanların taşıdığı değer birçok alanda kendini göstermektedir. İlk adımda beslediği hayvanları yiyecek olarak kullandığı, alıp satarak ekonomik gelir sağladığı söylenebilir. Hayvanla ortak yaşamı daha da ileri götürerek önemli olaylarda ve kutlamalarda hayvanları kestikleri, dinî alanda simgesel olarak belirli anlamlar yüklendiği, bayram kutlamalarında hayvanlara roller yüklendiği görülmektedir.

Orta Asya stepleri hayvancılık için önemli bir merkez hâindedir. Burada yaşayan Türkler geçimlerini hayvancılıkla sağlamaktadırlar. Dinî alanda ise Türklerin inanışları arasında hayvan besleyip kesilmesiyle kutlanan Kurban Bayramı'dır. Böylece her yıl bir kez bu görevlerini yerine getirirler. Kurban edilebilecek hayvanları Allah'a kurban ederler ve bu hayvanların etini, derisini akrabalarına, yakın çevrelerine, komşularına ya da yardıma muhtaçlara dağıtırlar. Böylece yardımlaşmayla birlikte, sevgi, kardeşlik bağlarını ayakta tutarlar. Simgesel anlamda ise, hayvanların adlarını unvan veya kişi adı ve soyadı olarak kullanmalarındadır. Hayvan adının belirli anlamları kişilere aktarılır ve o kişiye ad olarak ya da unvan olarak verilir. Eski Türklerde hayvanların tutmuş olduğu yer, Türklerin takvimlerine de yansımıştır. On İki Hayvanlı Türk Takvimi adını alan bu takvim, bir hayvanın adı ile anılmıştır. Böylece Türklerin yaşamında hayvanların ne kadar önemli bir yer tuttuğu ortaya çıkmaktadır.

Eski zamanlarda baytarlık ve hekimlik aynı kaynağa dayanmaktadır. Veterinerlik ve hekimlik Türklerde ortak ad altında birleşmiştir. Bu ad altında ortaya çıkan kaynaklar *baytarnâme* adını almıştır. Bu baytarnâmeler öncelikle Arap edebiyatında ortaya çıkmış, XV. yüzyıldan itibaren Türkçeye çevrilmeye başlanmış ve

hızlı bir şekilde kullanım alanı oluşmuştur. Bu baytarnâmelerin bazılarında tıp ve veteriner hekimliğinin tanı ve sağaltım gibi yöntemleri ortaktır.³²

“Hayvan adları kültür yaratan dil ögeleridir. Kronolojik, kozmolojik, teolojik, mitolojik, hatta politik adlar ile ilgili anlamları çözebilmek için hayvan adlarını incelemek ve çözümlemek gerekmektedir.”³³

Dede Korkut Kitabı’na baktığımız zaman, Türkler yerleşik hayata geçmeden önce göçebe bir hayat tarzı sürdürmüş, hayvancılık ve avcılıkla geçimlerini sağlamışlardır. Oğuz beylerinin büyük ağılları vardır. Yılın belirli zamanlarında bu ağıllarda bulunan hayvanlardan kestirilip Oğuz beylerine ziyafetler sunulur. At, koyun, deve, boğa gibi hayvanlar Oğuz beylerinin belli başlı hayvanları arasındadır. Köpek, şahin, doğan gibi hayvanlar, Oğuz beylerinin avcılıkta yanlarından ayırmadıkları yardımcılarıdır. Özellikle at, bir binek hayvanı olmasının yanı sıra Oğuz beylerinin yoldaşı, arkadaşı olmuştur. Savaşlarda ve girdikleri mücadelelerde atlarıyla yer almışlardır. Ayrıca hikâyelere baktığımız zaman Oğuz yiğitlerinden bazılarında hayvan adları verildiğini görüyoruz. Buna ise hayvanlar ile yer aldıkları bir mücadele sonucu veya bir hayvan ile olan benzerliklerinden dolayı layık görülüşleridir. Örneğin, Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı’nda, Boğaç Han bir boğa ile girdiği mücadele sonucu boğayı öldürmüştür ve bu sebeple *Boğaç* adını almıştır. Oğuz beylerinin hayvanlarla içli dışlı bir yaşam sürdürdüklerini görüyoruz. Hikâyelerden verilecek bir başka örnek ise Basat’ın Tepegöz’ü Öldürdüğü Destan’da, Aruz Koca düşmandan kaçıp giderken oğlanını düşürür. Daha bir bebek olan oğlanı bir aslan bulup götürür ve onu besler. Aruz Koca tekrar oğlunu buluna kadar aslan bu oğlancığa sahip çıkmıştır. Görüldüğü gibi bu hikâyede de aslanın bir insana yoldaş olduğu görülüyor. Hikâyelerde hayvanlar benzetme unsuru olarak da sık sık karşımıza çıkmaktadır. *Aslan gibi, kartal hünerli, kaz gibi gelin, itim kâfir, koyunum oğul* vb. ifadeler buna örnek teşkil etmektedir. Gerek fiziksel, gerek kişilik özelliklerine göre hayvanlar bir sembol olmuşlar ve kültürümüzün vazgeçilmez varlıkları arasına girmişlerdir. Bu kültür tarihimizde hayvanlarla ilgili birçok kelimeye, atasözleri ve deyimlere sahip olduğumuz aşikârdır.

³² Ali Yiğit, Serdar İzmirli, Aşkın Yaşar, “Haza Kitâbu Baytarnâme” ve “Tercüme-i Baytarnâme” de Tıp ve Veteriner Hekimliği Alanında Ortak Uygulamalar Üzerine Bir Değerlendirme, *Lokman Hekim Journal*, S. 3(1), s. 9.

³³ Ceyda Adıyaman, *age*, s. 704.

“Tarihin her döneminde Türkler bazı hayvanları kutsal saymışlardır. Örneğin Oğuz boylarından her birinin bir kuş ongunu bulunmakta ve bunlardan Oğuz destanlarında sıkça bahsedilmektedir. Yakutlarda, kuğu, kaz, karga, kartal, at, boz inek vb. hayvanlardan biri kutsal olarak değerlendirildi.³⁴

Hayvanlar insanlar gibi konuşamaz fakat bu onların dilsiz oldukları anlamına da gelmez. Onlar da birtakım sesler çıkarırlar ve bu sesler insanların anlayamadığı seslerdir. Hayvanlar da kendi içlerinde birbirleriyle iletişim kurmaktadır. Dede Korkut Kitabı’nda Oğuz yiğitlerinin hayvanlarla konuştuklarını görmekteyiz. Örneğin, Salur Kazan’ın Evinin Yağmalandığı Destan’da Kazan’ın kurt ve köpek ile konuştuğunu, onlara sorular sorduğunu görüyoruz. Hikâyelerde bu durum anlatılırken *‘kurt nasıl haber versin’, ‘köpek nasıl haber versin’* ifadelerine rastlanmaktadır. Bu ifadeler kurt ve köpeğin konuşamadığına işaret etmektedir.

“Hayvanların dilini öğrenebilme olasılığı sayesinde insan bazen hayvanın iyi niyet göstermesini beklemek zorunda kalmamıştır. Hayvanların konuşması doğal değildir, büyü ve tehlikelidir.”³⁵

Hayvanlar, insanlara rehberlik etmesiyle de oldukça ön plandadır. Bu, Türklerde özellikle kurdun yol göstermesiyle karşımıza çıkar. Dede Korkut Kitabı’nda ise tersi bir durum ortaya çıkmaktadır. Salur Kazan Esir Olup Uruz’un Çıkardığı Destan’a baktığımızda Salur Kazan’ın bir şahin ile ava çıktığını görüyoruz. Salur Kazan bu kuşu yumruğunda tutmaktadır. Bir ara şahin Salur Kazan’ın yumruğundan kanatlanır ve Toman’ın kalesine doğru uçarak oraya konar. Kazan şahininin peşine düşünce düşman tarafından kurulan tuzağa düşer. İşte burada şahin, Kazan’a yol göstermekten ziyade onun felakete sürüklenmesine sebep olmuştur.

Hayvanlar Dede Korkut’ta kendisinden faydalanılan, insana yol gösteren varlıklar olmasının yanı sıra insanın mücadele ettiği canlılar olarak da yer almaktadırlar. Hikâyelerin genelinde Dede Korkut’un çocuklara ad vermesinin şartlarından biri de avlanmış olmalarıydı. Mutlaka ava çıkmaları ve bir hayvan avlamaları gerekiyordu. Bu aynı zamanda kahramanlık göstergesi sayılmaktaydı. Örnek verecek olursak, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı’nda Kanlı Koca, oğlu Kan Turalı’ya kız aramaktadır.

³⁴ M. Metin Türkteş, "Dede Korkut Hikâyelerinde Adı Geçen Hayvanlar ve Bu Hayvanların Diğer Türk Lehçelerindeki Adlandırılışları", *Pamukkale Üniversitesi Yayınları*, C. 2, Denizli, s. 1094.

³⁵ Jean Paul Roux, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, İstanbul, 2005, s. 149.

Tırabuzan tekürünün çok güzel bir kızı vardır ve oğluna bu kızı almak ister. Tekür ise kızını bir şartla vermeyi kabul eder. Bu şart, üç canavar olarak nitelenen aslan, boğa ve deveyi yenmekten geçmektedir. Kan Turalı bu üç canavarı yenerse, tekür kızını Kan Turalı'ya vermeyi kabul eder. İşte, burada da görüldüğü gibi hayvanlar kimi zaman Oğuz beylerinin mücadelede buldukları canlılardır. Buradaki amaç ise hayvanlar vasıtası ile cesaret, yiğitlik ve güç göstergesidir.

Görmekteyiz ki Türkler hayvanlarla olan birlikteliklerini yüzyıllardır devam ettirmişler ve hâlâ da devam ettirmektedirler. Dünyadaki yaşam da bu birliktelik ile devam etmektedir. İnsanoğlu her anlamda hayvanlardan fazlasıyla yararlamayı bilmiş ve hayatlarının her alanında hayvanlara yer vermişlerdir.

Türk edebiyatının, kültürünün ve tarihinin bir okyanus derinliğinde olan, Türk edebiyatının baş tacı olan Dede Korkut Kitabı bize zengin ve eşsiz bir hayvan dünyası sunmaktadır. Hikâyelerde çeşit çeşit hayvan adlarıyla karşılaştık. Bu hayvanları ayrı ayrı başlıklar altında toplayarak anlamlarını, kültürümüzdeki varlıklarını ele aldık ve bunları adbilim bağlamında değerlendirdik. Bu hayvan adlarının hikâyelerde geçtiği yerleri cümleler hâlinde vererek inceledik. Bu sözcükleri ayrıca gerçek anlamlı veya mecaz anlamlı olarak da belirttik.

1.1. Binek Hayvanları

1.1.1. At

At, “atgillerden, binme, yük çekme, taşıma vb. hizmetlerde kullanılan, tek tırnaklı hayvan, beygir, düldül” olarak tanımlanır.³⁶ At kelimesi Dede Korkut Kitabı’nda 292 kez geçmiştir. Bunun 268’i gerçek anlamda, 24’ü mecaz anlamdadır. Dede Korkut Kitabı’nda at, binek hayvanı olmasının yanında etinden de yararlanan bir hayvandır.

Clauson, sözcüğü Eski Türkçe “at” (horse) şeklinde verip “neredeysen her zaman at sürmek, ata binmek” (nearly always with the implication of ‘riding horse’) olarak anlamlandırır.³⁷ Tietze, sözcüğü “bugün bilinen manada, bilinen hayvan, erkek at” şeklinde ifade etmiştir.³⁸ Eren, sözcüğü “binme, yük çekme veya taşıma gibi işlerde kullanılan hayvan” şeklinde tanımlar. Eski ve yeni bütün diyalektlerde *at* olarak geçer. Türkmencede de *at* biçimi kullanılır.³⁹

Roux, eski Türklerde atın insanın ayrılmaz bir dostu olduğunu ve bu yüzden özel bir kişiliğe sahip olduğunu ifade ederek ata bir kişilik yüklemiştir.⁴⁰ “Eski Türk’e at, insan ruhunu okşayan iki beşerî imkân sağlamıştır: Biri, at üstünde insanın kendini başkalarından daha üstün hissetmesi, ikincisi atın sürati sebebi ile kısa zamanda istenilen yere ulaşabilme iştiağının tatminidir.”⁴¹

At, yüzyıllardan beri devam eden önemini günümüze dek sürdürmüştür. İnsanın hayatını, yaşam koşullarını her yönden kolaylaştıran bir varlıktır. Ata biçilen değer apayrıdır. At, alpların en büyük destekçisi olmuştur. Kahramanın başarısı aynı zamanda atın başarısıdır. Oğuz yiğitleri düşmanla savaşırken ve mücadele ederken temel fonksiyonu at üstlenir. Nasıl ki kahraman yiğitlik gösteriyorsa, at da tıpkı kahraman gibi yiğitlik gösterir. Dede Korkut Kitabı’na baktığımız zaman at için farklı adlandırmaların yer aldığını görüyoruz. Erkek atın *aygır*, dişi atın *kısrak* olarak adlandırılması, renklerine göre *boz aygır*, *kara aygır*, *tepel kaşga aygır*, *torı aygır*, *ala aygır* gibi adlandırmaların yer alması dikkati çeken unsurlar arasındadır.

³⁶ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 178.

³⁷ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 33.

³⁸ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. I, s. 474.

³⁹ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 24.

⁴⁰ Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, Ankara, 2012, s. 135.

⁴¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1998, s. 347.

Gökyay, Dede Korkut Kitabı'nda geçen *bedevi at* kelime grubunu "Türklerde çok makbul olan bir soy atı olan 'bedevi at'tır." şeklinde ifade eder.⁴² İnan, Dede Korkut'un bir yerinde geçen *deniz kulunu boz aygır* için, bu atın Türklerin destan ve masallarında 'gökten inmiş at', Başkurtların inancına göre 'sudan çıkmış aygır neslinden olan at' olarak ifade etmektedir.⁴³ "Kāzılık at, Kazılık dağında yetişen bir cins savaşçı atıdır."⁴⁴ Özçelik, eserdeki *kāzılık at* kelime grubunun geçtiği yerde savaş ve av tasvirlerinin de olması bakımından bu kelime grubunu 'savaşçı atı' olarak ifade etmektedir.⁴⁵

Dede Korkut Kitabı'nda at için kullanılan *bahri hotazlu* kelime grubu dikkati çekmektedir. Özçelik, bahri hotazın 'savaşta kahramanlık gösteren beylerin atlarına takılan altınlı gerdanlık' olduğunu ifade etmektedir.⁴⁶ İnan, bahri hotaza sahip olan kişinin yüksek mevki işgal ettiğini belirtir.⁴⁷

"Türk atlarının dayanıklı ve mücadeleci yapıları yaptıkları savaşlara da yansır. Bu savaş; birbirini kemirmek, tekmelemek, arka ayaklar üzerine kalkarak ön ayaklar ile birbirine vurmak şeklinde gerçekleşir. İyi bir at düşman atını veya atlarını yaraladığı, yendiği veya öldürdüğü ölçüde kahramandır."⁴⁸

"Türklerin hayatında atın yeri başka hiçbir varlıkla ölçülemeyecek denli büyük ve önemli olmuştur. At bu dünyada yalnız onun silah arkadaşı olduğu için değil, öldükten sonra da öteki dünyada her açıdan kendisinden yararlanacağına inandığı için ayrı ve eşsiz bir değer taşır. Bu yüzden atın inaçlar, efsaneler, destanlar, halk edebiyatı, deyimler ve atasözlerinde, kısaca hayatın her dönemecinde karşımıza çıkmasını olağan karşılamak gerekir. Alp Er Tunga'nın '*Erge at andak kim gökde ay (Gökte ay nasıl bir süs ise, erkek için de at öyle bir süstür.)*' sözü, Türklerin en eski destan kahramanı tarafından ata verilmiş bir değer beratıdır."⁴⁹ İnan, Manas Destanı'nda kahramanın bindiği atın mutlak bir isminin olduğunu, kahramanların atlarının da ilâhi bir nesilden geldiğini, at ve erin kıymetinin aynı olduğunu ifade eder.⁵⁰ "Manas oğlu Semetey,

⁴² Orhan Şaik Gökyay, *Destursuz Bağa Girenler*, İstanbul, 2007, s. 197.

⁴³ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1998, s. 250.

⁴⁴ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı II, İndeks - Gramer*, Ankara, 1997, s. 19.

⁴⁵ Sadettin Özçelik, *Dede Korkut Araştırmaları, Notlar / Dizin / Metin*, Ankara, 2005, s. 44.

⁴⁶ Sadettin Özçelik, *age*, s. 307.

⁴⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1998, s. 25.

⁴⁸ Ali Abbas Çınar, "Türk Destanlarında Alp Tipi At", *Milli Folklor Dergisi*, C. 7, Sayı 56, 2014, s. 154.

⁴⁹ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s.1173.

⁵⁰ Abdülkadir İnan, *Türkoloji Ders Hülasaları*, İstanbul, s. 59.

‘böyle birbirimizle mücadele etmiyelim. At ölümü ve er ölümü olmasın!’ diyor.”⁵¹ Geçmişe baktığımız zaman Türkleri attan bağımsız göremeyiz. Yaşamlarının her alanında at yoldaş olmuş, güç kaynağı olmuştur. Türkler atı ehlileştirmiş, girilen mücadelelerde atı yanlarından ayırmamışlardır. Bu anlamda nice zaferlere atlarıyla birlikte imza atmışlardır. Gerçekleştirilen fetihlerde yine atın yadsınamaz bir payı vardır.

“Türklerin beslenme, giyinme, yeni yerleri keşfetme ve fethetme aracı olan bu varlık, sosyal hayat içerisinde insanın kolu-kanadı, kardeşi, yoldaşdır. Bunu Türk destanlarında olduğu gibi Dede Korkut Hikâyeleri’nden de anlıyoruz. Bamsı Beyrek’in on altı yıl tutsak kaldığı Bayburt kalesinden kurtulduktan sonra gördüğü ilk varlık; otuz dokuz yoldaşı, anne veya babası değil, boz aygırdır. Atına kavuşmak veya atlı olmak düşmandan kurtuluşun ilk anahtarıdır. Bamsı’nın deniz kulunu boz aygıra söylediği;

"At dimezem sana kartaş direm kartaşumdan yig

Başuma iş geldi yoldaş direm yoldaşumdan yig" (Ergin, 1994: 136)

sözü sadece kendi ruhunun yansıması değil, Türklerin ata bakış açısını da verir.”⁵²

Dede Korkut Hikâyeleri’nde hayatın her alanında atı görüyoruz. Hikâyelerde öne çıkan unsurlardan biri savaş unsurudur. Burada en önemli araç ise attır. At, hikâyelerde kahramanın en önemli yoldaşdır. Hikâyelerde kişilerin kahraman olabilmesi için cenk etmiş ve ava çıkmış olması gerekir. Kahramanlık gösteren kişiye Dede Korkut ad koyar ve bu kişiye bir de at verilir. At yine burada da bir üstünlük, egemenlik ve güç göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

“Bir ata ve bir ada kavuşan kahraman yeni serüvenlerin ardına düşer. Bunun bir örneğini Boğaç Han Hikâyeleri’nde görmekteyiz. Boğaç, bir boğayı öldürüp “ad kazanma”sına kadar sokakta aşık oynayan çocuktur. Onun bu kahramanlığı kendisine bir ad, bir atak (beylik unvanı), bir de “at” kazandırmıştır. At sahibi olmak; kapalı mekânlardan açık mekânlara, belirli bir merkezden uçsuz bucaksız bozkırlara, “av avlamaya, kuş kuşlamaya”, daha sonra düşman topraklarına doğru harekete geçmeye

⁵¹ Abdülkadir İnan, *age*, s. 60.

⁵² Ali Abbas Çınar, “Dede Korkut Destanı’nda At ve At Kültürü”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara, 1999, s. 97.

zemin hazırlar.”⁵³ At kelimesi Dede Korkut Hikâyeleri’nde “*at ayağı külüg, ozan dili çevik olur*”, “*at kulağı sak olur*”, “*erün ağırın yiynisin at bilür*” gibi atasözlerinde de yerini almıştır. Hikâyelerde kahramanlar atlarından bağımsız değildir. At her daim yanı başlarında varlık bulmuştur. Siyasi iktidarın sağlanmasında ve akınlarda önemli yere sahiptir. Dede Korkut Hikâyeleri’nde cenk edip ata binen yalnızca erkekler değildir. Kadınların da bu konuda rolü yadsınamaz bir gerçektir. Kadınlar da tıpkı erkekler gibi ata biner, cenk eder.

“Oğuz neslinin atları gelişigüzel atlar değildir. Her birinin ayrı niteliği ve fiziksel özelliği vardır. Bu atların boynu uzun (Ergin, 1994: 78, 92, 93), alınları geniş, gözleri iri ve aydınlık, kulakları dik, sağrısı geniş (Ergin, 1994: 136), bacakları uzun (Ergin, 1994: 133), kafası kurudur. Bamsı Beyrek’in atı boz aygır “kara koç at” (Ergin, 1994: 124) biçiminde sıfatlandırılır. Bayındır Han’ın biri keçi başlı, diğeri toklu (koç) başlı iki değerli atı vardır (Ergin, 1994: 125). Atların koç veya keçi başlı olması bir yandan başın kuruluşunu, sertliğini ifade ederken, diğeri yandan küçük başlı atların tercih edildiğini de gösterir.”⁵⁴ Hikâyelere baktığımız zaman birçok yerde “kara koç at” ifadesiyle karşılaşmaktayız. Buradaki koç kelimesi gerçek anlamından uzaklaşmıştır. Atın gücünü göstermektedir.

At, hikâyelerde isim çekim ekleriyle kullanılmıştır. İsim fiilin ihbar ve hikâye çekimleriyle de yer alan sözcük, yapım eklerini de almıştır. Ayrıca tamlama grubu oluşturmuştur.

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki: 30 kez yer almıştır. at+um (3.753., 12.124.), at+um+a (2.318., 12.86.) at+um+ı (2.151., 2.156., 3.151., 3.156., 3.473.) kazılık at+um (1.238., 4.283., 6.50., 6.453., 9.63., 9.166., 10.52., 12.21.), şahbaz at+lar+um (2.347., 3.779., 5.138., 5.197.), şahbaz at+um (2.65., 3.65.) koç at+um+a, bidevi at+um (4.110.), aygır at+um (4.393., 10.120.), koñur at+um (4.418.), kara koç at+um+a (2.178., 6.8.), ağ boz at+um+uñ (12.107.)

2. tekil şahıs iyelik eki: 28 kez yer almıştır. at+uñ (2.753., 4.326.), kazılık at+uñ (6.405., 9.76., 9.91.), bidevi at+ın, alaca at+un (2.70.), koñur at+uñ (2.21., 2.26., 2.114.,

⁵³ Ali Abbas Çınar, “Dede Korkut Destanı’nda At ve At Kültürü”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara, 1999, s. 99.

⁵⁴ Ali Abbas Çınar, *age*, s. 102, 103.

2.201., 2.637., 4.67., 4.82., 4.365.), şahbaz at+lar+uñ (2.188., 2.364.), ağ boz at+uñ (1.407., 2.466., 4.551., 10.73.), senün at+uñ (3.150., 3.453.), şahbaz at+uñ (5.219.), yahşı at+uñ, yilisi kara kazılık at+uñ (1.214., 6.229., 9.151.), kazılık at+ın+a (12.75.) yahşı at+u+ñ (9.55.)

3. tekil şahıs iyelik eki: 67 kez yer almıştır. at+i+n+uñ (1.195., 1.197., 5.72., 9.83., 9.85., 10.171., 10.178.), ağ boz at+i+n+uñ (2.400., 12.138.), bidevi at+i+n+ı (1.389., 483., 11.262.), at+i+n+dan (4.170., 4.501., 10.198.), at+i+n+ı (3.151., 3.155., 6.308., 6.364., 10.177., 11.183.), tavla tavla at+lar+i+n+a (3.258.), koñur at+i+n (atını) (2.21., 2.84., 2.114., 4.67., 12.162.), 4.82., 4.343.), (2.21.), yüğrük at+i+n (atını) (6.100.), yilisi kara kazılık at+u+ñ (4.227., 6.156.), kara koç at+i+n+a (5.71., 6.338., 6.361., 6.374., 10.168., 12.101.), at+i+n (atını) (3.84., 4.189., 4.344., 6.314., 6.430., 7.108., 7.111., 7.146., 9.26., 9.27., 9.39., 10.47., 10.206., 12.65., 11.277.), at+i (2.396., 3.155., 4.332., 10.48.), şahbaz at+lar+i+n+ı (2.34., 2.41., 2.60.), at+i+n+a (5.71., 6.338., 6.361., 6.374., 10.175., 12.101.)

3. çoğul şahıs iyelik eki: 2 kez yer almıştır. at+ları+n+uñ eyerlerin (10.23.), at+ları+n+uñ eyerin (10.26.)

Çokluk Eki: 32 kez yer almıştır. at+lar (2.377.), bidevi at+lar (1.18., 1.344., 1.366.), şahbaz at+lar+i+n+ı (2.34., 2.41., 2.60.), kara koç at+lar (2.150., 4.403.), şahbaz at+lar+uñ (2.188., 2.364.), ‘arabi at+lar (2.288.), at+lan-dı+lar (2.154., 2.466., 2.807., 3.466., 3.807.) şahbaz at+lar+um (2.347., 3.347., 3.779., 5.138., 5.197.), kazılık at+lar (6.391., 10.274., 12.21.), ağ boz at+lar (6.461, 7.66., 8.291., 10.230.), yüğrük olan at+lar+uñ tavlısından (8.119.), tavla tavla at+lar (3258.), şahbaz şahbaz at+lar (2.433.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 87 kez yer almıştır. at (M.34, 1.45., 1.87., 1.123., 1.305., 1.390., 2.18., 2.82., 2.334., 2335., 2.414., 2.414., 2.420., 2.429., 2.445., 3.155., 3.300., 3.440., 3.451., 3.453., 3.454., 3.752., 4.173., 4.185., 4.189., 4.298., 4.459., 4.461., 4.486., 4.521., 5.73., 6.43., 6.334., 6.339., 6.340., 6.344., 6.368., 6.402., 6.411., 7.138., 7.140., 8.6., 8.13., 8.292., 9.5., 9.23., 9.36., 9.79., 9.81., 9.106., 9.107., 9.189., 9.191., 9.193., 10.107., 10.116., 10.130., 10.166., 10.167., 10.179., 10.183., 10.189., 10.197., 10.275., 11.74., 11.132., 11.133., 11.234., 11.235., 11.254., 11.257., 11.270., 11.271., 11.274., 11.284., 11.288., 11.301., 11.302., 12.172., 12.176., 12.179.)

Tamlayan durum eki /+In, +nIn/: 22 kez yer almıştır. at+uñ (4.481., 9.35.), at+i+n+uñ (10.171., 10.178.), ağ boz at+i+n+uñ (2.400.), koñur at+uñ (atının) (2.637., 4.142.), yüğrük olan at+lar+uñ tavlısından (8.119.), at+ları+n+uñ eyerlerin (10.23.), at+ları+n+uñ eyerin (10.26.), ağ boz at+i+n+uñ (12.138.)

Belirtme durum eki /+I/: 39 kez yer almıştır. at+i+n+i (2.151., 3.151., 3.753., 6.308., 6.364., 10.177., 11.183.), şahbaz at+lar+i+n+i (2.34., 2.41., 2.60.), at+um+i (2.65., 3.65., 3.473.), şahbaz at+lar+i (2.505., 2.520.), senüñ at+uñ+i (2.753.), at+um+i (2.156., 2.473., 3.151., 3.156.), at+i+n (atını) (2.21., 2.114., 4.343., 6.314., 6.430., 9.26., 9.27., 9.39., 10.47.), bidevi at+i+n (atını) (2.84., 4.83., 11.262.), yüğrük at+i+n (atını) (6.100.), kazılık at+i+n (atını) (7.108., 7.111., 9.78.), iki at+i (3.198.)

Yaklaşma durum eki /+A/: 27 kez yer almıştır. at+a (M.30., 1.306., 2.761., 3.761., 4.76., 11.177.), bidevi at+a (1.246.), at+um+a (2.318.), kara koç at+um+a (3.178., 6.8.), tavla tavlâ at+lar+i+n+a, şahbaz at+a (3.372.), at+ın+a (5.71., 6.338., 6.361., 6.374., 10.168., 10.175., 12.101.), kazılık at+um+a (4.307., 6.453., 9.166., 10.52.), kara koç at+a (4.257.), kazılık at+i+n+a (12.75.), ağ boz at+a (11.249.), kara koç at+i+n+a (10.154.)

Ayrılma durum eki /+DAn/: 35 kez yer almıştır. at+dan (1.5, 1.73., 1.81., 1.198., 2.440., 2.158., 2.813., 3.158., 3.813., 4.190., 4.209., 4.512., 4.527., 6.465., 9.116., 9.118., 9.292., 10.108., 10.285., 10.286., 11.203., 11.207., 11.209., 11.210., 11.299., 11.301., 12.43., 12.180., 12.181.) at+i+n+dan (4.170., 4.501., 10.48., 10.198.), kazılık at+um+dan (4.283.), koñur at+i+n+dan (4.455.)

Yapım Eki:

İsimden isim yapan yapım eki: 27 kez yer almıştır. at+lu (6.65., 6.79., 12.101.), boz at+lu (1.296., 9.249., 10.56., 11.232., 11.235.), koñur at+lu (2.26., 4.358.), alaca at+lu (1.315., 1.323., 2.31., 9.144.), at+lan-uñ (2.154.), at+lan-dı+lar (2.154., 2.466.), şahbaz at+lu (3.627., 7.38.), bir bölük at+lu (11.15., 10.25.), bir alay at+lu (10.168.), ağ boz at+lu (11.232.), bidevi at+lu (4.258.)

İsim Fiil:

İsim fiilin ihbar çekimi: 2 kez yer almıştır. at+dur (2.475., 4.475.), at+uñ+dur (9.36.)

Görülen Geçmiş Zaman Eki ile: 8 kez yer almıştır. at+lan-dı (2.50., 3.46.), at+lan-dı+lar (2.154., 2.466., 3.46., 3.154., 3.466., 3.807.)

Tamlama Grubu:

Belirtisiz isim tamlaması: 12 kez yer almıştır. at ayağı (2.334., 2.335., 6.43.), at üzerinden (9.106., 9.107.), at kulağı (10.167.), at çokramasından (10.166.)

Belirtili isim tamlaması: 8 kez yer almıştır. onuñ at+i+n+ı (2.150., senüñ at+uñ (2.150.), at+i+n+uñ yilisine (9.85.), at+lar+i+n+uñ eyerlerin (10.23.), at+lar+i+n+uñ eyerin (10.26.), at+i+n+uñ terkileri (9.83.)

Sıfat tamlaması: 124 kez yer almıştır. bidevi at (1.18, 1.72., 1.344., 1.366., 11.262.), boz at+lu (9.249., 10.56., 11.232., 11.235.), ağ boz at (1.407., 2.466., 4.551., 6.461., 10.73., 10.230., 11.249.), kazılık at (4.298., 4.307., 6.229., 6.391., 6.405., 6.453., 7.108. 7.111., 9.63., 9.76., 9.91., 10.52., 10.274.), at ağızlu (2.18., 2.414., 2.414., 8.292.), koñur at+un (2.21., 2.26., 2.114., 2.201., 2.637., 4.67., 4.82., 4.365., 12.162.), koñur at+lu (4.358.), şahbaz at (2.34., 2.41., 2.60., 10.116.), alaca at+uñ (2.70.), kara koç at (2.150., 3.178., 4.257., 6.8., 10.154.), tavla tavla şahbaz at+lar+um (2.347.), ‘arabi at+lar (2.288.), iki at+i (3.198.), şahbaz at (3.65., 5.197., 5.219.), aygır at+um (4.393., 10.120.), kara göz at+uñ (4.481.), yüğrük at (6.100., 8.119., 9.292.), yilisi kara kazılık at (4.227., 6.156., 6.374., 9.151.), bir at (3.440., 9.5., 10.189.), yağşı at (8.13., 9.23., 9.55.), alaca at+lu (2.31., 9.144.), bir bölük at+lu (10.25., 11.15.), bir alay at+lu (10.168.)

Atasözü: 7 kez yer almıştır. At işler er öginür. (2.300.) At ayağı külüg ozan dili çevük olur. (1.87., 1.305., 2.334., 2.335., 6.43., 11.174.)

Dede Korkut Hikâyeleri’nde at kelimesinin gerçek anlamdaki kullanımlarının hepsi hayvan adı anlamında olup, aklımıza gelen ilk anlamını yansıtır. Biz hem gerçek hem mecaz kullanımlardan ön plana çıkan 10 cümleyi ele alacağız.

Salur Kazan’ın Evinin Yağmalandığı Destan;

1. Anlar eyle digeç at ağızlu Aruz Koca iki dizinüñ üstine çökti. (Ergin, 1994: 96)

[Onlar öyle diyince at ağızlı Aruz Koca iki dizinin üstüne çöktü. (Ergin, 2009: 38)]

Bu cümlede Aruz Koca'nın ağız atın ağızına benzetilmiş olup sözcük mecaz anlamı olarak kullanılmıştır. Bir benzetme unsuru olan at gerçek anlamından uzaklaşarak Aruz Koca'nın fiziksel özelliğini ifade etmektedir.

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı;

2. *Atlu batup çıkamaz anuñ balçığına kumlar döşeyem* (Ergin, 1994: 187)

[*Atlı batıp çıkamaz onun balçığına kumlar döşeyeyim* (Ergin, 2009: 127)]

Hayvan adı anlamındaki at sözcüğü +lı yapım ekini alarak *ata binen kimse* anlamındaki "atlı" sözcüğüne dönüşmüştür. Sözcük burada hayvan adı anlamından sıyrılarak bir insanı belirtmektedir.

3. *At ayağı külüg ozan dili çevük olur.* (Ergin, 1994: 186)

[*At ayağı çabuk ozan dili çevik olur.* (Ergin, 2009: 125)]

Sözcük burada bir atasözü içinde karşımıza çıkmaktadır. At ayağının çabuk olması atın hızıyla alakalıdır. At koşucu bir hayvan olup hızlı koşmasıyla bilinir. Binicisini, varması gereken yere ulaştırır. Atın hızlı olması Oğuz beylerinin de işlerini kolaylaştırmıştır. Bu sebeple bu cümlede atın hızı ile ön plana çıktığını görüyoruz. Sözcük hayvan adı anlamında kullanılıp gerçek anlamdadır.

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı;

4. *Derin olsa baturur kalabalık korhudur, at işler er öginür, yayan erüñ umudı olmaz.* (Ergin, 1994: 130)

[*Derin olsa batırır kalabalık korkutur, at işler er övünür, yayan erin ümidi olmaz.* (Ergin, 2009: 69)]

At, Oğuzlarda önemli bir unsurdur. Onların en büyük yardımcısıdır. Avlanmalarında ve savaşlarında at her zaman yanlarında olmuştur. Oğuz beyleri başarılarına atları sayesinde ulaşmışlardır. "*At işler er övünür*" atasözü bunu kanıtlamaktadır. Her türlü mücadelede atı kullanan Oğuzlar atlarıyla övünmüşlerdir. At burada gerçek anlamda kullanılmış olup Oğuz beylerinin gücü olarak karşımıza çıkmaktadır.

5. *At dimezem saña qartaş direm qartaşumdan yig*

Başuma iş geldi yoldaş direm yoldaşumdan yig (Ergin, 1994: 136)

[At demem sana kardeş derim kardeşimden daha iyi

Başıma iş geldi arkadaş derim arkadaşımın daha iyi (Ergin, 2009: 75)]

Cümlede Beyrek'in atı bir kardeş, bir arkadaş gibi gördüğü ifade ediliyor. Oğuz beylerinin ata verdiği değer daha açık bir şekilde ifade edilmiştir. Atı her an yanlarında hazır eden Oğuz beyleri, onu bir kardeş ve arkadaş gibi görmüş ve ata bir insan kadar önem vermişlerdir. Sözcük gerçek anlamıyla ifade bulmuştur.

6. Kırk nefer kâfirler atlandılar, ardına düşdiler. (Ergin, 1994: 137)

Hayvan anlamındaki at kelimesi +lan yapım ekini alarak *ata binme işleminin yapılması* anlamındaki atlanmak sözcüğüne dönüşmüştür. Sözcük fiil durumundadır.

Begil Oğlu Emren'in Destanı;

7. Begin buña at şaldı. (Ergin, 1994: 218)

At salmak sözcük grubu mücadeleye girmek anlamında kullanılmıştır. Oğuz beylerinin savaşlarda, mücadelelerde atlarıyla yer aldığını biliyoruz. Bu cümleden de Begil'in atını salmasıyla mücadeleye girdiğini anlıyoruz. At sözcüğü hayvan adı anlamında olup gerçek anlamlıdır.

8. Alaca atlı Şökli Melik katı pusmuş. (Ergin, 1994: 220)

[Alaca atlı Şökli Melik müthiş pusu kurmuş. (Ergin, 2009: 170)]

At sözcüğü burada alaca sıfatıyla karşımıza çıkmaktadır. Şökli Melik ise *atın binicisi* konumundadır. Alaca atlı Şökli Melik pusuyu Oğuz beylerine kurmuştur. Kâfirler ordusundandır. Atıyla ön plandadır. Hayvan adı anlamında kullanılan at sözcüğü renk unsuruyla beraber ifade bulmuş olup gerçek anlamlıdır.

Uşun Koca Oğlu Segrek'in Destanı;

9. Ağ boz atlı bir çapar geldi. (Ergin, 1994: 226)

[Ak boz atlı bir haberci geldi. (Ergin, 2009: 180)]

At kelimesi bu cümlede ise ak ve boz sıfatlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Anlaşıyor ki Dede Korkut Hikâyeleri'nde at değişik sıfatlarla yer almaktadır. Kelimenin cümledeki kullanımını gerçek anlamdadır.

İç Oğuz Taş Oğuz Āsi Olup Beyrek'in Öldüğü Destan;

10. *Aruz Kazanuñ üzerine at şaldı. (Ergin, 1994: 250)*

[*Aruz Kazan'ın üzerine at sürdü. (Ergin, 2009: 211)*]

Cümleye bakıldığı zaman Aruz'un Kazan ile mücadeleye atıyla girdiği görülüyor. At salmak sözcük grubu at ile beraber saldırmak, savaşmak, mücadele etmek anlamına gelmektedir. Oğuz beylerine her anlamda yoldaş olan at, girilen mücadelelerde de Oğuzların en büyük yardımcısıdır. Oğuz beylerinin atları da düşmanların atlarına karşı mücadele kazanmışlardır. Oğuzlar elde ettikleri galibiyetlerini atlarına borçludurlar. Bu cümlede geçen at sözcüğü hayvan adı anlamının dışına çıkmamış olup gerçek anlamdadır.

1.1.1.1. Aygır - Ağır

Aygır, damızlık erkek attır⁵⁵ ve Dede Korkut Kitabı'nda 51 kere geçmektedir. Bu kullanımların 48'u gerçek anlamda ifade edilirken, 3'ü mecaz anlamda ifade edilmiştir. Eski Türkçede ağır olarak kullanılan sözcük Türkiye Türkçesinde đ > y ses değişiminden dolayı aygır olarak kullanılmaktadır.

Clauson, sözcüğü Eski Türkçe "*ağır*" olarak verip, "aygır" (stallion) anlamında ifade eder.⁵⁶ Tietze, sözcüğü "bugün bilinen manada damızlık erkek at" olarak verir.⁵⁷ Kaçalın, sözcüğün "< ağ+gır" şeklinden evrilmiş olup tay anlamında olduğunu ifade eder.⁵⁸ Gülensoy, kelimeyi 'damızlık erkek at' olarak verir ve Orta Türkçede *adgır* olan sözcüğün Oğuzcada *aygır* şeklinde kullanıldığını belirtir. Kelimenin kökeninin Eski Türkçe *adgır* sözcüğünden geldiğini ifade eder.⁵⁹ Eren, sözcüğü "damızlık erkek at" olarak tanımlar. Eski Türkçeden başlayarak *adgır* olarak kullanıldığını, Orta Türkçede de *adgır* biçiminin geçtiğini ifade eder. Sözcüğün Oğuzcada *aygıra* çevrildiğini, Eski Kıpçakçada da *aygır* biçiminin kullanıldığını belirtir.⁶⁰

Aygır, hikâyelerde isim çekim ekleriyle kullanılmasının yanı sıra sıfat tamlaması olarak da yer almıştır.

⁵⁵ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 203.

⁵⁶ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 47.

⁵⁷ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. I, s. 506.

⁵⁸ Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 795.

⁵⁹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 93.

⁶⁰ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 27.

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki: 2 kez yer almıştır. al aygır+um (9.184., 9.222.)
2. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. kara koç aygır+uñ (10.143.)
3. tekil şahıs iyelik eki: 6 kez yer almıştır. kaşga aygır+ı+n+a (2.22.) boz aygır+ı+n (3.118.), boz aygır+ı+n+a (2.26.), torı aygır+ı+n+a (2.27.), kara aygır+ı+n (aygırını) (4.465.)

Çokluk Eki: 1 kez yer almıştır. aygır+lar+ı. (3.262.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 23 kez yer almıştır. aygır (1.5., 1.74., 1.81., 1.199., 3.218., 3.234., 3.249., 3.442., 3.614., 3.615., 4.209., 4.393., 6.465., 9.188., 10.108., 10.120., 10.166., 12.43.) deniz kulunu boz aygır (3.39., 3.441.), toklu başlu torı aygır (3.218.), biñ aygır (3.234.)

Tamlayan durum eki /+In, +nIn/: 3 kez yer almıştır. boz aygır+uñ (3.749.), kara aygır+uñ (4.470.)

Belirtme durum eki /+I/: 13 kez yer almıştır. aygır+lar+ı (3.262.), bu aygır+ı (3.75.), kara aygır+ı (3.215., 3.216., 4.472.), şahbaz aygır+ı (9.15.), al aygır+ı (9.136., 9.170., 9.201., 9.237.), deniz kulunu boz aygır+ı (3.74.), kiçi başlu kiçer aygır+ı (3.195.), toklu başlu torı aygır+ı (3.196.)

Yaklaşma durum eki /+A/: 4 kez yer almıştır. kaşga aygır+ı+n+a (2.22.), boz aygır+ı+n+a (2.26.), torı aygır+ı+n+a (2.27.), kiçi başlu kiçer aygır+a (3.219.)

Yapım Eki:

İsimden isim yapan yapım eki: 4 kez yer almıştır. boz aygır+lu (2.405., 3.115., 4.509., 6.139.)

Özel Ad: 1 kez yer almıştır. Aygır Gözler Suyı (7.53.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 39 kez yer almıştır. kaşga aygır+ı+n+a (2.22.), boz aygır+ı+n+a (2.26.), boz aygır+ı+n (3.118., 3.749.), boz aygır+lu (2.405., 3.115., 4.509., 6.139.), torı aygır+ı+n+a (2.27.), boz aygır+lu (2.405., 3.115.), bu aygır+ı (3.75.), kiçi başlu kiçer aygır (3.195., 3.219.), toklu başlu torı aygır (3.196., 3.218.), biñ aygır (3.234., 3.249.)

deniz kulunu boz aygır (3.39., 3.74., 3.441.), kara aygır (3.215., 3.216., 4.465., 4.470., 4.472.), al aygır (9.136., 9.170., 9.184., 9.188., 9.201., 9.222., 9.237.), şahbaz aygır (9.15), kara koç aygır (10.143.), aygır atum (4.393., 10.120.), yigit aygır (10.166., 10.285.)

Böylece "at" alt başlığında yer alan ifadeler "aygır" kelimesini de kapsamaktadır. Aygır kelimesinin gerçek anlamındaki kullanımlarının hepsi hayvan adı anlamında olup aklımıza gelen ilk anlamını yansıtır. Biz aygır sözcüğünün geçtiği hem gerçek hem mecaz kullanımlardan öne çıkan 5 cümleyi ele alacağız.

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı;

1. Tepel kaşğa aygırına Tundar bindi. (Ergin, 1994: 96)

[Alnı beyaz aygırına Dundar bindi. (Ergin, 2009: 39)]

Aygır sözcüğü binek hayvanı olmasıyla bilinir. Bu cümlede de karşımıza binek hayvanı olmasıyla çıkmaktadır. Cümlede alnının beyaz olarak nitelendirilmesi dikkati çeker. Bu da aygırın fiziksel bir özelliğidir. Kelime hayvan adı anlamında olup gerçek anlamlıdır.

Kazılık Koca Oğlu Yigenek Destanı;

2. Aygır Gözler Şuyundan at yüzdüren, elli yidi kal' anuñ kilidin alan Eylek Koca oğlu Dülek Evren bile varsun didi. (Ergin, 1994: 201)

[Aygır Gözler Suyu'ndan at yüzdüren, elli yedi kalenin kilidini alan Eylek Koca oğlu Dülek Evren beraber varsun dedi. (Ergin, 2009: 146)]

Aygır sözcüğü bu cümlede hayvan adı anlamının dışında, Oğuz beylerinin at yüzdürdükleri bir suya ad olmuştur. "Aygır Gözler Suyu, Kars'ın 20 km. kuzeybatısında Aygır Gölüne akan ya da Van Gölü yakınındaki Adilcevaz'ın kuzeyindeki göle akan bir deredir."⁶¹ Böylece aygır kelimesi özel ad olmuştur ve gerçek anlamının dışındadır.

Uşun Koca Oğlu Segrek'in Destanı;

3. Kız sen maña bir yıl baqğıl, bir yılda gelmez-isem iki yıl baqğıl, iki yılda gelmez-isem üç yıl baqğıl, gelmez-isem ol vaqıt menüm öldüğümü bilesin, aygır atum boğazlayup aşum virgil, gözün kimi tutar-ise köñlüñ kimi sever-ise aña varğıl didi. (Ergin, 1994: 228)

⁶¹ Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 795.

[*Kız sen beni bir yıl bekle, bir yılda gelmezsem iki yıl bekle, iki yılda gelmezsem üç yıl bekle, gelmezsem o vakit benim öldüğümü bilesin, aygır atımı boğazlayıp aşımı ver, gözün kimi tutarsa, gönlün kimi severse ona var dedi. (Ergin, 2009: 182)*]

Aygır sözcüğü bu cümlede damızlık erkek at anlamında olup özellikle atın cinsiyetini öne çıkarmaktadır. Segrek sevdiğine, eğer ölürse damızlık erkek atını boğazlamasını ve arkasından bir nevi hayır olarak insanlara yemek olarak sunmasını söyler. Oğuz beyleri öldüğünde hayat boyu onlara yoldaşlık eden atlarının da önemini yitirdiği görülmektedir.

4. *Ƙara Ƙoç ayğıruñ ürkdi gider. (Ergin, 1994: 229)*

Damızlık erkek at anlamındaki aygır sözcüğü bu cümlede kara koç sıfatıyla kullanılmıştır. Koç kelimesi gücün sembolüdür ve bu güç aygıra yüklenmiştir. Hayvan adı anlamında olan aygır sözcüğü bu cümlede gerçek anlamıyla kullanılmıştır.

İç Oğuz Taş Oğuz Āsi Olup Beyrek'in Öldüğü Destan;

5. *Atdan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdurdi. (Ergin, 1994: 245)*

[*Attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirdi. (Ergin, 2009: 206)*]

Bu cümle Dede Korkut Hikâyeleri'nin çoğunda geçmektedir. Aygır sözcüğü burada özellikle cinsiyeti belirtmektedir. Oğuz beylerinin kestirdiği hayvanların ortak özelliği hepsinin erkek oluşudur. Aygır da erkek olmasıyla cümlede yerini almıştır. Ayrıca buradan hareketle Oğuz beylerinin ziyafete verdikleri önem, kestirdikleri hayvanlardan da anlaşılmaktadır. Sözcük gerçek anlamıyla ifade bulmuştur.

1.1.1.2. Kısarak - Yund

Kısarak, kelime anlamı olarak "dişi at" demektir.⁶² Dede Korkut Hikâyeleri'nde kısarak ve yund şeklinde geçen kelime at anlamına gelmektedir. Hikâyelerde 4 kere kısarak, 6 kere yund şeklinde geçmekte olup toplamda 10 defa yer almaktadır. Bu kullanımların hepsi de gerçek anlamlıdır.

Clauson, Eski Türkçe *kısarak* sözcüğünü "genç bir kısarak ve Oğuz'da her türlü kısarak" (a young mare, and in Oğuz 'a mare of any kind') şeklinde ifade ederken, Tietze

⁶² TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1426.

ise sözcüğü "dişi at" olarak verir.⁶³ Gülensoy, sözcüğü "dişi at" olarak tanımlar ve Orta Türkçede *kısrak* olarak yer aldığını belirtir. Sözcüğün kökenini "< *kısır*" olarak ifade etmektedir.⁶⁴

Tarama Sözlüğü'ne baktığımızda "yunt" sözcüğü birçok örnekle birlikte *kısrak* anlamındadır.⁶⁵ Derleme Sözlüğü'nde *yund*, *yunt*, *yont* için "at; damızlık eşek; başıboş hayvan" anlamları bulunmaktadır.⁶⁶ Gülensoy ise kelimeyi Türkiye'de yer adı: *Alayunt*' ve Orta Türkçe *yund* 'at (cin adı), atlar, at sürüsü' olarak verir ve kelimenin kökeninin "< **yu* (/io)n [/na]t" şeklinde olduğunu ifade eder.⁶⁷

Kısrak sözcüğü hikâyelerde isim çekim eklerinden yaklaşma durum eki /+A/ ile kullanılmıştır. Kelime yaklaşma durum eki /+A/ eki ile 4 kez yer almıştır. *kısrak+a* (3.235., 3.249., 3.681., 3. 696.)

Yund sözcüğü hikâyelerde isim çekim ekleri ile yer almaktadır.

Hâl eklerinden yalın hâl: 1 kez kullanılmıştır. *yund*. (10.157.)

Hâl eklerinden belirtme durum eki /+I/: 4 kez kullanılmıştır. *yund+lar+ı*. (10.158., 10.162., 10.277.)

Çokluk eki: 4 kez kullanılmıştır. *yund+lar+ı*. (10.158., 10. 162., 10.277)

Dede Korkut Kitabı'nda *kısrak* sözcüğünün geçtiği yerleri ele alacağız.

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı;

1. Biñ aygır dileyüpdür kim kısrığa aşmamış ola, biñ dahı buğra diledi kim maya görmemiş ola, biñ-de қоç dileyüpdür қoyun görmemiş ola, biñ-de қuyруқсуз қулаксуз көpek diledi, biñ dahı ҳарақа қарақа пүрелер diledi. (Ergin, 1994: 127)

⁶³ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 668, 669; Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 289.

⁶⁴ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 517.

⁶⁵ TDK, *Tarama Sözlüğü*, Ankara, 2009, C. VI, s. 4727.

⁶⁶ TDK, *Derleme Sözlüğü*, Ankara, 1982, C. XII, s. 211.

⁶⁷ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 1180.

2. *Biñ buğra getürüñ kim maya görmemiş ola, biñ dahı aygır getürüñ kim hiç kışrağa aşmamış ola, biñ dahı koyun görmemiş çoç getürüñ, biñ-de kıyruksuz kulaksuz köpek getürüñ, biñ dahı püre getürün maña didi.*

3. *And içmişem kısır kışrağa bindüğüm yok. (Ergin, 1994: 146)*

4. *And içeyim bu kez boğaz kışrağa bindüğüm yok. (Ergin, 1994: 147)*

Kısırak kelimesinin geçtiği bu cümlelere baktığımız zaman sözcüğün dişi at anlamında kullanıldığı gayet açıktır. Birinci ve ikinci cümlelerde Deli Karçar kız kardeşini Beyrek'e vermemek için bulunması güç olan hayvanları istemiştir. Deli Karçar kız kardeşinin yerine bütün bu saydığı hayvanları istemektedir. Dede Korkut'un bütün bunları getiremeyeceğini ve kız kardeşini onlara vermeyeceğini düşünmektedir. Kısırak da Deli Karçar'ın istediği hayvanlar arasındadır. Üstelik hiçbir şekilde aygırla çiftleşmemiş bir kısırak istemektedir. Kısırak sözcüğü hayvan adı anlamında kullanılmıştır. Üçüncü ve dördüncü cümlelerde de kışrağın kısır ve boğaz olması dişilik belirtisidir. Boğaz sözcüğüyle burada kışrağın gebe olduğu anlaşılmaktadır. Oğuz beylerinin kısır ve gebe kışrağa acı vermemek için ona binmediklerini görüyoruz. Bu da bize Oğuz beylerinin hayvanlara karşı duyarlılığını gösteriyor.

Kelimenin "yund" olarak geçtiği yerler şöyledir:

Uşun Koca Oğlu Segrek'in Destanı;

5. *Gördi kim ilkıçı kâfirler yund güderler. (Ergin, 1994: 229)*

6. *Ṭavlunbaz urup yundları ürkitdi, getürüp ol қoruya қoydı. (Ergin, 1994: 229)*

[*Davul çalıp kısırakları ürküttü getirip o koruya soktu. (Ergin, 2009: 184)*]

7. *Oğuzdan bir delü yigit geldi, ilkıçları öldürdi yundları ürkitdi, getürüp қoruya қoydı. (Ergin, 1994: 230)*

8. *Gelüp yine ol қoruya girdiler, yundları taşra çıkardılar. (Ergin, 1994: 233)*

9. *Ṭavlunbaz urup yundları önlerine bırақdılar. (Ergin, 1994: 233)*

Dede Korkut Kitabı'nda geçen bu cümlelerdeki yund sözcükleri dişi atı ifade etmektedir. Oğuzlarda kısırak kelimesiyle beraber yund kelimesinin de ifade bulduğu daha açık bir şekilde gözlemlenmiştir. Sözcük hayvan adı anlamının dışına çıkmamış olup gerçek kullanımdadır.

Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan;

10. Kaz alaca yuñdunu turğurmaya (Ergin, 1994: 238)

[Kaz alaca kırsağını durdurmaya (Ergin, 2009: 196)]

Gökyay, kısrak sürüsünün alacalığını, içinde her tonda atın bulunduğunu anlatmak için "kaz alaca yund" ifadesinin geçtiğini belirtmiştir.⁶⁸ Yund sözcüğü kendi anlamının dışına çıkmamıştır. Gerçek anlamda ifade edilmiştir.

1.1.1.3. Kızağuça (Kara Koç At)

Dede Korkut Hikâyeleri'nin Mukaddime kısmında geçmekte olan "kızağuça" kelimesi 1 kere yer alıp kara koç at demektir. Sözcük gerçek anlamdadır. Bu sözcüğü at başlığı altında ele almayı ayrı bir başlık altında ele almayı tercih ettik. At anlamına gelen sözcük Dede Korkut Kitabı'nda kara ve koç sıfatlarıyla özdeşleşerek "kara koç at" olarak ifade edilmiştir. Koç sözcüğü burada hayvan adı anlamında olmayıp gücü, gürbüzlüğü simgelemektedir. Kara sözcüğü ile renk belirtilmiş olup bu güç daha da vurgulanmıştır. Oğuz beylerinin atları da tıpkı Oğuz beyleri gibi güçlü, dayanıklı ve gürbüzdür. At sözcüğünü ele aldığımız bölümde Oğuz beyleri için atın öneminden, kültürümüzdeki yerinden bahsetmiştik. Bu sebeple burada tekrar değinmeyeceğiz.

Kızağuça sözcüğü hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl durum eki olan yalın hâl ile karşımıza çıkmaktadır. 1 kez yer alır. kızağuça (M.23.)

Kızağuça sözcüğünün Dede Korkut'ta geçtiği yeri ele alacağız.

Mukaddime;

Kızağuça kaymayınça yol alınmaz, kara polad öz kılıcı çalmayınca qarım dönmez, er malına kıymayınça adı çıkmaz. (Ergin, 1994: 74)

[Kara koç ata kıymayınca yol alınmaz, kara çelik öz kılıcı çalmayınca hasım dönmez, er malına kıymayınca adı çıkmaz. (Ergin, 2009: 16)]

Kara koç at anlamıyla ifade bulan "kızağuça"nın bir binek hayvanı olduğu aşikârdır. Cümleye baktığımızda kara koç atın Oğuzların yol arkadaşı olduğunu görüyoruz. Oğuz beyleri uzun uzun yolları atları sayesinde aşmışlardır. Bu cümlede de bunu açıkça görmekteyiz. Kara koç ata kıymak ifadesi atı yola sürmek yani onu binek olarak kullanmak anlamına gelmektedir. Nasıl ki günümüzde ulaşımın olmazsa olmazı

⁶⁸ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1150.

taşıtlar ise, Oğuzlar dönemindeki ulaşımın olmazsa olmazı atlardır. At sadece ulaşım için değil, her açıdan Oğuzların en önemli varlığıdır. Cümlede ifade bulan kızığaça kelimesi gerçek anlamda kullanılmıştır.

1.1.1.4. Kulun - Tay

Üç yaşına kadar olan at yavrusuna "tay" denir. Altı aylığa kadar olan at veya eşek yavrusuna ise "kulun" adı verilir.⁶⁹ Dede Korkut Kitabı'nda sözcük kulun ve tay olarak 2 şekilde geçer. Kulun sözcüğü 12 kere geçmekte olup 10'u gerçek, 2'si mecaz anlamdadır. Tay sözcüğü ise 1 kere geçmekte olup gerçek anlamdadır.

Clauson, Eski Türkçe *kulun* sözcüğünü "bir yavru" (a foal) anlamıyla verip "doğumdan bir yıla kadar, taydan daha genç" (from birth to one year, younger than ata:y) olarak ifade eder.⁷⁰ Gülensoy ise kelimeyi at ve eşek yavrusu olarak vermiş ve Eski Türkçe ile Orta Türkçede sözcüğün *kulun* "tay" < *kol "yaban eşiği" +(u)n şeklinde ortaya çıktığını ifade etmiştir.⁷¹ Eren, kelimeyi "at yavrusu" olarak tanımlar. Yerel ağızlarda *kulun* (ve *gulun*) 'eşek yavrusu, sığa' olarak da kullanıldığını belirtir. Orta Türkçede *kulun* olarak geçen kelimenin Kıpçakçada da *kulun* biçiminde kullanıldığını ifade eder.⁷²

Kulun sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden iyelik eki ve hâl eki ile kullanılmıştır.

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki ile: 2 kez yer almıştır. kulun+um (4.39.), kulun+çuk+um (4.300.)

2. tekil şahıs iyelik eki ile: 1 kez yer almıştır. kulun+çuk+un (6.392.), 3. tekil şahıs iyelik eki ile: 4 kez yer almıştır. kulun+ı (2.289.) deniz kulun+ı (3.73., 3.441.), kulun+çuk+ı (4.299.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 4 kez yer almıştır. kulun. (2.377., 3. 776., 4.403., 4.443.)

⁶⁹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2290, 1522.

⁷⁰ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 622.

⁷¹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 566.

⁷² Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 264.

Tay sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden çokluk eki ile kullanılmıştır.

Çokluk eki: 1 kez yer almıştır. tay+lar. (6.195.)

Kulun sözcüğün geçtiği 5 cümleyi, tay sözcüğünün geçtiği 1 cümleyi ele alacağız.

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı;

1. *Şahbaz şahbaz atlar karıyupdur kulun virmez. (Ergin, 1994: 111)*

[*Yiğit yiğit atlar ihtiyarlamıştır tay vermez. (Ergin, 2009: 52)*]

2. *Şahbaz atın karımışı-idi kulun virdi âhir. (Ergin, 1994: 150)*

[*Yiğit atın ihtiyarlamıştı tay verdi âhir. (Ergin, 2009: 87)*]

Cümlelerin ikisinde de kulun sözcüğü tay olarak ifade bulmuştur. Nasıl ki insanlar belli bir yaşa ulaştıklarında artık çocuk sahibi olamıyorlarsa hayvanlar da belli bir yaştan sonra çocuk sahibi olamaz. Bu dönem ihtiyarlık dönemidir. Birinci cümlede ifade edilen de ihtiyarlayan atın yavru vermemesidir. Fakat ikinci cümlede ise bunun tam tersi bir durumun gerçekleştiğini görüyoruz. Atın yaşlandığı hâlde yavru verdiğini görüyoruz. Bu çok nadir yaslanan bir durum olup hikâyelerde yer almıştır. Kulun sözcüğü her iki cümlede de atın yavrusu olarak ifade edilmiştir ve gerçek anlamdadır.

Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan;

3. *Berü gelgil kulunum oğul. (Ergin, 1994: 155)*

[*Beri gel tayım oğul. (Ergin, 2009: 92)*]

4. *Kulunçuğum aldurmuşam kişneyeyin-mi (Ergin, 1994: 166)*

[*Taycığımı aldurmuşım kişneyeyim mi (Ergin, 2009: 102)*]

5. *Kara koç atlar esen olsa kulun toğar (Ergin, 1994: 170)*

[*Kara koç atlar esen olsa tay doğurur. (Ergin, 2009: 106)*]

Üçüncü cümlede "kulun" sözcüğü "kulunum oğul" şeklinde geçmektedir. Bu cümle Uruz Bey'in annesine ait olan bir soylamada geçer. Nasıl ki kulun atın yavrusu ise, Uruz da annesinin yavrusudur. Uruz taya benzetilmiştir. Kulun sözcüğü benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Ayrıca dördüncü cümleye baktığımız zaman "kulun" sözcüğü küçültme eki alarak "kulunçuğum" şeklinde yer almıştır. Cümle yine Uruz'un

annesi tarafından söylenen soylamada yer alır. Küçültme eki kelimeye sevimlilik anlamı katmıştır. Sözcük benzetme ögesi olarak yer almıştır. Kulun kelimesi üçüncü ve dördüncü cümlelerde hayvan adı anlamından uzaklaşarak mecaz anlamda kullanılmıştır. Beşinci cümlede ise, kulun kelimesi hayvan adı anlamının dışına çıkmamıştır. Kara ve koç sıfatlarıyla nitelenen atların kulun vermesi sağlıklı ve esen olmalarına bağlıdır. Görüldüğü gibi Dede Korkut Hikâyeleri'nde sözcük gerçek anlamının yanı sıra benzetme unsuru olarak da yer alarak mecaz olarak ifade edilmiştir. Hikâyelerde kelimenin "tay" olarak geçtiği cümle ise şu şekildedir:

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı;

6. Ağça sazlar içinde şaru gönler görüben taylar başan (Ergin, 1994: 190)

[Ağça sazlar içinde sarı deriler görüp taylar basan (Ergin, 2009: 131)]

Kelime Dede Korkut Kitabı'nda yalnızca bu cümlede "tay" şeklinde geçer. Kan Turalı'nın beyaz sazların arasından tayların sarı derisini görüp hemen onları avladığı ifade ediliyor. Bu cümlenin geçtiği soylamada tayın bir av hayvanı olduğunu görmekle birlikte Kan Turalı'nın da avcılıktaki marifetini de görmekteyiz. Tay sözcüğü hayvan adı anlamında kullanılmıştır.

1.1.2. Deve (Köşek, Torum, Maya)

Deve, "geviş getiren memelilerden, boynu uzun, sırtında bir veya iki hörgücü olan, yük taşımakta kullanılan hayvan (*camelus*)" olarak tanımlanmaktadır.⁷³ Dede Korkut Hikâyeleri'ne baktığımız zaman deve sözcüğünün birçok kullanımını görmekteyiz. Deve, Dede Korkut'ta önemli bir yer tutar. Köşek, torum, maya, buğra gibi kullanımlarıyla karşımıza çıkar. Dede Korkut Kitabı'nda devenin erkeği "buğra", dişisi "maya", yavrusu ise "köşek" olarak geçmektedir.

Karçığa'nın ifadesi ile, eti de yenilebilen ve daha çok yük hayvanı olarak bilinen deve doğa şartlarına uygun yaratılmış hörgüçlü bir hayvandır.⁷⁴ Clauson, sözcüğü Eski Türkçe *tevey* olarak verip "deve" (camel) anlamıyla ifade eder. Bu kelimenin orijinal şekli hakkında şüphe olduğunu ve en eski hâlinin "teve" şeklinde olduğunu asıl şeklinin

⁷³ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 645.

⁷⁴ Sevet Karçığa, "Dede Korkut Kitabı'nda Hayvanla İlgili Kelimelerin Tasnifi", *Teke Dergisi*, 5(1), 12-33, s. 20.

"tevey" olduğunu belirtir.⁷⁵ Tietze, sözcüğü "bugün bilinen manada, maruf hayvan" şeklinde ifade etmiştir.⁷⁶ Eyuboğlu sözcüğü Eski Türkçe *teve* (deve)den *deve* olarak ifade etmektedir. Sözcüğün Asya Türkçesinde *tivi*, *tevi*, *tevey*, *teve*, *devey*, *devi* gibi söylenişlerinin olduğunu belirtir. Anadolu halk ağzında devenin (demir sacayak, tüfe denen dokuma parçası), *deve* (deve) olarak yer aldığını söyler.⁷⁷ Eren, *deve* sözcüğünü "boyunu uzun, sırtında bir veya iki hörgücü olan, yük taşımakta kullanılan hayvan" şeklinde tanımlar. Eski çağlardan başlayarak kullanıldığını, Orta Türkçede geçtiği gibi, Eski Kıpçakçada da kullanıldığını ifade eder. Oğuzların *dewe* biçimini, Kıpçakların ise *tewe* ve *dewe* biçimini kullandıklarını belirtir.⁷⁸

"Değişken iklim koşullarına kolay uyum sağladığı için çöl yaşamının vazgeçilmez hayvanı olan *deve* "sefînetü's-sahrâ" (çöl gemisi) olarak da adlandırılmaktadır. Arapça *deve* ile ilgili zengin bir söz varlığına sahiptir. Von Hammer, Arapçada *deve* ile ilgili 5744 sözcük belirlemiştir."⁷⁹ "Türklerin at için yazdıkları kitaplar gibi Araplarda da *deve* için "Kitâbü'l-İbil"ler yazılmıştır."⁸⁰

Clauson, Eski Türkçe sözcüğü köşek "genç hayvan" (young animal) anlamıyla ifade ederken, Tietze, "bir yaşından küçük *deve* yavrusu" olarak ifade etmektedir.⁸¹ "Köşek bir yaşındaki, torum da iki yaşındaki *deve* yavrusuna verilen addır. *Maya* kelimesinin anlamı dişi *devedir*. Ama Mürtecim Asım Efendi ak tüylü, güzel *deveye* de "maya" dendiğini söylüyor."⁸² Tietze *maya* sözcüğünü "dişi hayvan (at, eşek, *deve*)" şeklinde ifade etmiştir.⁸³

Hikâyelerde *deve* sözcüğünün cinsiyete ve yaşa göre farklı adlandırıldığını görüyoruz. Dede Korkut'ta köşek kelimesi 1 kere geçmekte olup geçtiği yer şöyledir:

⁷⁵ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 447, 448.

⁷⁶ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. II, s. 385.

⁷⁷ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1988, s. 82.

⁷⁸ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 110.

⁷⁹ Adıyaman, C. (2018). *Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, s.720.

⁸⁰ Ahmet Önkal - Nebi Bozkurt, "*Deve*", İslâm Ansiklopedisi, C. IX, İstanbul, 1994, s. 222, 226.

⁸¹ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 753; Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 403.

⁸² Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s.1157.

⁸³ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2018, C. V, s. 164.

Kızıl develer olan yirde

Bir köşeği olmaz-mı olur (Ergin, 1994: 108)

[Kızıl develer olan yerde

Bir deve yavrusu olmaz mı olur (Ergin, 2009: 49)]

Bu ifade Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması adlı destanda geçmektedir. Köşek sözcüğünün deve yavrusu anlamında kullanıldığını görüyoruz. Ayrıca deve sözcüğünün kızıl sıfatıyla nitendiğini görüyoruz. Köşek bir yaşında olan deveydi. Bu cümlede de kastedilen bir yaşındaki devedir. Kelime gerçek anlamda kullanılmıştır.

Dede Korkut Hikâyeleri'nde maya sözcüğü ise 2 kere geçmiş olup, geçtiği yerler şu şekildedir:

1. *Biñ buğra getürüñ kim maya görmemiş ola, biñ dañı aygır getürüñ kim hiç kışrağa aşmamış ola, biñ dañı koyun görmemiş çoç getürüñ, biñ-de kıyruksuz kulaksuz köpek getürüñ, biñ dañı püre getürüñ maña didi. (Ergin, 1994: 127)*

2. *Biñ aygır dileyüpdür kim kışrağa aşmamış ola, biñ dañı buğra diledi kim maya görmemiş ola, biñ-de kıyruksuz kulaksuz köpek diledi, biñ dañı ħaraça ħaraça püreler diledi. (Ergin, 2009: 127)*

Bu iki cümle Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek adlı destanda geçmektedir. Hikâyeye baktığımız zaman Dede Korkut'un, Deli Karçar'ın kız kardeşi Banu Çiçek'i Bamsı Beyrek'e istemeye gittiğini görürüz. Kız kardeşini vermek istemeyen Deli Karçar Dede Korkut'tan olmadık şeyler ister. Bunlardan biri de hiç dişi deve görmemiş bin erkek devedir. Her iki cümlede de aynı anlamda kullanılan maya sözcüğü gerçek anlamdadır. Hikâyelerde hayvanların etkin rol oynadığını görüyoruz.

Deve, hikâyelerde isim çekim eklerini alarak kullanılmış olup, ayrıca isim fiilin ihbar çekimiyle de yer almıştır. Sözcük, sıfat tamlaması, isim tamlaması olarak da karşımıza çıkmaktadır.

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki: 5 kez yer almıştır. deve+ler+üm (12.123.), katar katar deve+ler+üm (2.349., 3.780., 5.140., 5.199.)

2. tekil şahıs iyelik eki: 3 kez yer almıştır. kızıl deve+ler+üñ (2.189.), katar katar deve+ler+üñ (2.365.)

3. tekil şahıs iyelik eki: 4 kez yer almıştır. kızıl deve+ler+i+n+i (2.34.), katar katar deve+ler+i+n+i (2.43.), kızıl deve+si+n+i (2.60.), deve+ler+i+n+e (3.258.)

Çokluk Eki: 20 kez yer almıştır. deve+ler+i+n+e (3.258.), kızıl deve+ler+i+n+i (2.34.), katar katar deve+ler (2.43., 3.523., 3.780., 4.10., 5.140., 5.199.), biserek biserek deve+ler+üñ katarından (8.121.), kızıl deve+ler (2.140., 2.290., 2.378.), kızıl deve+ler+üñ (2.189.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 18 kez yer almıştır. deve (M.43., M.99., 4.458., 6.260., 6.279., 11.204.), kızıl deve (1.127., 1.352., 1.372., 2.34., 2.151., 4.295., 4.404.), kara deve (2.102., 2.185.), eski deve çuvalı (3.594.), deve burnından (6.254.)

Tamlayan durum eki /+In, +nIn/: 4 kez yer almıştır. deve+nüñ ağzı (6.222.) deve+nüñ koltuğundan (2.224.), deve+nüñ burnına (6.258.), biserek biserek deve+ler+üñ katarından (8.121.)

Belirtme durum eki /+I/: 6 kez yer almıştır. katar katar deve+ler+i+n+i (2.43.), katar katar deve+ler+i (3.506., 3.523.)

Yaklaşma durum eki /+A/: 3 kez yer almıştır. deve+ler+i+n+e (3.258.) deve+nüñ burnına (6.258.), deve+y+e (6.279.)

Ayrılma durum eki /+DAn/: 9 kez yer almıştır. deve+den (1.5., 1.74., 1.81., 1.199., 4.209., 6.465., 10.108., 10.285., 12.43.)

Eşitlik eki: 1 kez yer almıştır. deve+çe (4.56.)

İsim Fiilin İhbar Çekimi: 1 kez yer almıştır. deve+dür (6.219.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 27 kez yer almıştır. kızıl deve (1.127., 1.352., 1.372., 2.34., 2.60., 2.140., 2.151., 2.189., 2.290., 2.378., 4.295., 4.404.) katar katar deve+ler (2.43., 2.349., 2.365., 3.506., 3.523., 3.780., 4.10.), kara deve (2.102., 2.185.), eski deve çuvalı (3.594.) biserek biserek deve+ler+üñ katarından (8.121.)

Belirtili isim tamlaması: 3 kez yer almıştır. deve+nüñ ağzı (6.222.), deve+nüñ koltuğundan (6.224.), deve+nüñ burnına (6.258.)

Belirtisiz isim tamlaması: 3 kez yer almıştır. deve değirmeninden (M.99.), deve burnundan (6.254.), deve elinde (6.260.)

Dede Korkut Hikâyeleri'nde deve sözcüğü 54 kere geçmektedir. Bunların 52'si hayvan adı anlamındaki hâliyle olup gerçek anlamda, 2'si ise hayvan adı anlamından uzaklaşarak mecaz anlamdadır. Biz kelimenin geçtiği 5 cümleyi ele alacağız.

Mukaddime;

1. Ayru ayru yollar izin deve bilür. (Ergin, 1994: 75)

[Ayrı ayrı yolların izini deve bilir. (Ergin, 2009: 17)]

Deve bu cümlede yük taşıyıcı bir seyyah durumundadır. Oğuzlar zamanında şu an günümüzdeki gibi taşıtlar olmadığı için yük taşıma görevini hayvanlar üstlenmiştir. Deve de bu hayvanlardan biridir. Ayrı ayrı yolların izini devenin bilmesi onun her yere yük taşıdığı anlamındadır. Kelime gerçek anlamıyla kullanılmıştır.

Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan;

2. Çırğap çırğap çadır otağ bağışlar-idi, katar katar develer bağışlar-idi. (Ergin, 1994: 154)

[Elbise, kaftan, çadır, otağ bağışlıyordu, katar katar develer bağışlıyordu. (Ergin, 2009: 91)]

Cümlede deve kelimesi "katar katar" sıfatıyla kullanılmıştır. Bu develerin çokluğunu ifade etmektedir. Hikâyede katar katar develer bağışlayan, Salur Kazan'ın kendisidir. Bu bize Oğuz beylerinin zenginliğini ve eli açıklıklarını gösterir. Ayrıca bu Oğuzun zenginliğini de ifade etmektedir. Deve Oğuzlarda büyük öneme sahiptir. Deve sözcüğü hayvan adı anlamında kullanılmış olup gerçek anlamının dışına çıkmamıştır.

3. Deveçe böyümüşsin köşekçe 'akluñ yok. (Ergin, 1994: 156)

[Deve kadar büyümüşsün yavrusu kadar aklın yok. (Ergin, 2009: 93)]

Hikâyede geçen bu sözü Uruz babası Kazan'a kaarşı söylemiş olup deve sözcüğü ile bir benzetme yapmıştır. Babasının hem yaşça hem fiziksel olarak büyüdüğünü ifade etmek için devenin büyüklüğünden yola çıkmıştır. Devenin

yavrusunun küçüklüğünü belirterek de o kadar bile aklının olmadığını ifade eder. Deve burada aklın bir ölçütü olarak kullanılmış olup mecaz anlamlıdır.

4. *Muhammede şalavat getürdi, deve kibi kükredi, arşlan kibi añradı, na 'ra urup haykırdı, yapa yaluñuz kâfire at depdi, kılıç urdı. (Ergin, 1994: 172)*

[*Muhammed'e salavat getirdi, deve gibi bağırdı, arslan gibi kükredi, nara atıp haykırdı, yapayalnız kâfire at tepti, kılıç vurdu. (Ergin, 2009: 108)*]

Cümlede deve kelimesi benzetme unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Hikâyeye bakıldığı zaman deve gibi kükreyen kişinin Kazan Bey olduğunu görüyoruz. Devenin bağırması çok sesli ve gür bir şekilde olur. Kazan'ın sesli ve gür bir şekilde bağırışı ile devenin bağırışı arasında bağlantı kurulmuştur. Sözcük gerçek anlamıyla kullanılmıştır.

Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan;

5. *Bazirgan şüretinde katır deve çekdiler, geldiler. (Ergin, 1994: 240)*

Bezirgân tüccardır ve bir şeyler satar. Bu sattıklarını da yük hayvanlarına yükler ve öyle satar. Devenin de burada eşya taşıyan bir yük hayvanı olarak karşımıza çıktığını görüyoruz. Kelime asıl anlamının dışına çıkmamıştır. Oğuzlar zamanında hayvanların etinin, sütünün, derisinin yanı sıra binek ve yük amacıyla kullanıldıklarını da görmekteyiz. Böylece Oğuzların yaşantısını büyük ölçüde kolaylaştırmışlardır.

1.1.2.1. Biserek (Deve)

Biserek, “iki hörgüçlü erkek deve ile bir hörgüçlü dişi devenin yavrusu”dur.⁸⁴ Bu sözcük Dede Korkut Hikâyeleri'nde 1 kere geçmektedir. Gerçek anlamda kullanılmıştır. Eserde deve sözcüğünün farklı şekillerde kullanımları yer almıştır. Bunlardan biri de “biserek” kelimesidir.

Biserek sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl eklerinin yalın durum eki ile kullanılmıştır.

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. biserek. (5.48.)

Sözcüğün hikâyede geçtiği yer ise şöyledir:

Ķan Turalı aydur:

⁸⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 2016, s. 123.

Altın akça mı ister, katır biserek mi ister? (Ergin, 1994: 186)

[Kan Turalı der: Altın akçe mi ister, katır deve mi? (Ergin, 2009: 125)]

Bu cümle Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Hikâyesi'nde geçmektedir. Hikâyenin geneline baktığımız zaman Kanlı Koca, oğlu Kan Turalı'ya kız bakmaya gider. Tırabuzan tekürünün kızını bulur. Fakat kızı almak kolay değildir. Kan Turalı'nın kızı alabilmesi için aslan, boğa ve bir erkek deveyi alt üst edip yenmesi gerekir. Kanlı Koca gelip Kan Turalı'ya haber verir. Kızı alabilmek için hüner gerektiğini söyler. Kan Turalı bu hüneri mal mülk olarak anlar ve tam burada bu cümleyi söyler. Ama asıl hüner mal mülk değil güçtür, yiğitliktir, kahramanlıktır. Oğuz beyleri zamanında kız istemede kız vermeden önce belli bir mal veya hüner istenir. Bu para, akçe, takı gibi değerli süs eşyaları olabilirken binek hayvanları da olabilir. Biz, biserek kelimesiyle devenin de bu grupta olduğunu görmekteyiz. Fakat şunu da tekrar belirtmek gerekir ki hikâyede tekürün kızını vermesi için istediği şey mal mülk değildir. İstenilen şey o üç canavarı yenebilecek güçtür. Burada da kahramanlık gösterme devreye girmektedir.

1.1.2.2. Buğra (Erkek Deve) - Buğur (Erkek Deve)

Buğra; "erkek deve, iki hörgüçlü, buğur" anlamlarına gelmektedir.⁸⁵ Dede Korkut Hikâyeleri'nde buğra erkek deve anlamında olup, 23 kere geçmektedir. Bunların 22'si gerçek anlamda kullanılırken, 1'i mecaz anlamda kullanılmıştır. Buğur sözcüğü ise 1 kere geçmektedir ve gerçek anlamdadır. Buğra ve buğur ikisi de erkek deve anlamında olup kelime toplam 24 kere geçmektedir.

Clauson, sözcüğü Eski Türkçe "*buğra*" olarak verir "bir deve aygırı" (a camel stallion) olarak anlamlandırır.⁸⁶ Tietze, sözcüğü Eski Osmanlıca *buğra* 'erkek deve' olarak ifade eder.⁸⁷ Kaçalın, sözcüğün "< buğ_r+a" şeklinde olup -u sesinin düştüğünü gösterir ve kelimenin damızlık erkek deve anlamına geldiğini ifade eder.⁸⁸ Gülensoy, kelimeyi 'erkek deve' olarak ifade eder ve Orta Türkçede *buğra* olarak kullanıldığını belirtir.

Gökyay, buğra için, "Buğra deve aygırıdır. Kimi yerde bir ikileme olarak, erkek anlamına gelen "ner" ile birlikte buğra ner diye geçmekteyse de bu bir bakıma Orta

⁸⁵ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 404.

⁸⁶ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 317.

⁸⁷ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. I, s. 797.

⁸⁸ Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 797.

Asya'da az bulunan "tek hörgüçlü deve"ye verilen ad olsa gerek" ifadesini kullanır.⁸⁹ Dede Korkut Hikâyeleri'nde buğra da bir güç unsuru olarak yer almıştır. Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda Kan Turalı, aslan ve boğanın yanında erkek deve ile de mücadele etmek durumunda kalmıştır.

Buğur sözcüğü "buğra" demektir.⁹⁰ Tietze buğur sözcüğünü *bohur*, *puhur* olarak da ifade edip 'erkek deve' anlamını verir. Ayrıca Clauson'un buğur sözcüğünün buğra ile aynı manada olduğunu ifade ettiğini belirtir.⁹¹ Eren, *buğur* sözcüğünü "damızlık erkek deve" olarak tanımlar. Eski sözlüklerde *buğur* (ve *puğur*) biçiminin kullanıldığını, Anadolu ağızlarında *puğur* (ve *puhur*) olarak da geçtiğini ve dilimizde *buğra* biçiminin de kullanıldığını ifade eder. Eski Türkçeden beri *buğra* olarak kullanıldığını belirterek Kâşgarlı Mahmud'a göre, Orta Türkçede *buğranın* 'deve aygırı' olarak geçip Eski Kıpçakçada da *buğra* 'erkek deve' olarak kullanılmış olduğunu söyler.⁹²

Çoruhlu'nun belirttiğine göre, Altaylı kamlar tarafından, savaş ilahı kırmızı yularlı erkek deve sırtında çağrılır. Buğra, savaşı ve dolayısıyla da alplığı sembolize etmektedir.⁹³

Buğra sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden iyelik eki ve hâl ekleri ile kullanılmış olup, tamlama ekleri ile de yer almıştır.

İyelik Ekleri:

3. tekil şahıs iyelik eki: 2 kez yer almıştır. buğra+sı (1.91.), kaytabanuñ buğra+sı (10.141.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 17 kez yer almıştır. buğra. (1.5., 1.74., 1.81., 3.233., 3.249., 3.259., 4.209., 5.131., 6.35., 6.236., 6.243., 6.465., 8.287., 10.108., 10.285., 12.43.)

Tamlayan durum eki /+In, +nIn/: 2 kez yer almıştır. kara buğra+nuñ (6.37., 6.89.)

⁸⁹ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1157.

⁹⁰ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 405.

⁹¹ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. I, s. 797; Ayrıntılı bilgi için bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 318.

⁹² Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 62, 63.

⁹³ Ceyda Adıyaman, *Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2018, s.765.

Belirtme durum eki /+I/: 1 kez yer almıştır. buğra+y+ı (1.92.)

Ayrılma durum eki /+DAn/: 1 kez yer almıştır. buğra+dan (6.262.)

Tamlama Ekleri:

Tamlayan Eki: 2 kez yer almıştır. buğra+nuñ yüzün (6.37.), buğra+nuñ göksi (6.89.)

Buğur sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl durum eki ile çekimlenmiştir.

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. buğur. (M.67.)

Biz burada Dede Korkut Hikâyeleri'nde kelimenin geçtiği 5 cümleyi ele alacağız.

Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı;

1. Gine toy idip atdan aygır deveden buğra koyundan çoç kırdırmuş-idi. (Ergin, 1994: 78)

[Gene ziyafet tertip edip attan aygır, deveden erkek deve, koyundan çoç kestirmişti. (Ergin, 2009: 21)]

Cümleye baktığımız zaman Oğuz beylerinin bir ziyafet tertip ettiğini görüyoruz. Bu cümle hikâyelerin çoğunda karşımıza çıkmaktadır. Yeme içme, ziyafet tertip etme Oğuzlarda önemli yer tutar. Ziyafetlerde ikram edilen hayvanların Oğuzlarda önemli yer tutan hayvanlar olduğunu görüyoruz. Bakıldığında kesilip ikram edilen hayvanların erkek olduğu dikkatimizi çekmektedir. Buğra da bu hayvanlar arasına girmiştir. Sözcük hayvan adı anlamıyla yer almıştır ve gerçek anlamlıdır.

2. Bir yazın bir güzün buğa-y-ile buğrayı şavaşdururlar-idi, Bayındır Han kalın Oğuz bigleri-y-ile tamaşaya bakar-idi, teferrüç ider-idi. (Ergin, 1994: 81)

[Bir yazın bir güzün boğa ile erkek deveyi şavaştırdırlardı. Bayındır Han kudretli Oğuz beyleri ile temaşa ederdi, seyreder eğlenirdi. (Ergin, 2009: 24)]

Bu cümlede gücün temsilcisi olan boğa ve buğranın şavaştırıldığını görüyoruz. Oğuz beylerinin de bu durumu izleyip, bu durumdan keyif aldıkları ifade ediliyor. Hikâyelerde bunu neden yaptıklarına dair herhangi bir ifade ile karşılaşmıyoruz. Fakat bu olayı yılda iki defa yapmaları dikkati çekiyor. Bu durum Oğuzların bir geleneği

hâline gelmiştir. Boğanın ve buğranın erkek olması, özellikle erkek cinslerinin kullanıldığını gösteriyor. Buğra gerçek anlamıyla yer almıştır.

Basat'ın Depegöz'ü Öldürdüğü Destan;

3. *Basat kaçıyup yirinden tırı geldi. Buğra kibi Depegözi dizi üzerine çökerdi, Depegözün kendü kılıcı-y-ile boynını urdu. (Ergin, 1994: 215)*

[Basat kızıp yerinden kalkıverdi, Erkek deve gibi Tepegöz'ü dizi üzerine çökeltti. (Ergin, 2009: 163)]

Hikâyede geçen bu cümlede yer alan buğra sözcüğü benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Buğranın diz üstü çökmesi ile Tepegöz'ün dizinin üzerine çökmesi benzetilmiştir. Tepegöz'ün o an ki durumu buğrayı akla getirmiştir. Kelime cümleye mecaz bir anlam katmıştır.

Uşun Koca Oğlu Segrek'in Destanı;

4. *Kaytabanuñ buğrası ürkdı gider. (Ergin, 1994: 229)*

[Develerin erkeği ürktü gider. (Ergin, 2009: 183)]

Kaytaban develerin yattığı yerdir.⁹⁴ Develer burada bir sürü hâlinedirler. Kaytabandan bir buğra ayrılması erkek deveyi işaret ediyor. Hikâyeye baktığımız zaman bu cümlenin bir soylamada geçtiğini görüyoruz. Segrek esir olan kardeşi Egrek'i kurtarmak için kimseyi dinlemeden yola düşer. Karısı gitmesine engel olamaz. Kadın, kayınvalidesi ve kayınbabasına giderek Segrek'in kardeşini kurtarmaya gittiği haberini verir. Haberi verirken de Segrek için "kaytabanın buğrası" ifadesini kullanır. Yani buğra sözcüğü bir benzetme unsuru olarak karşımıza çıkmış olup, Segrek için kullanılmıştır. Bu sebeple kelime mecaz anlamlıdır.

Kaınlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı;

5. *Ol üç canavaruñ biri kagan aslan-idi, biri kara buğa-y-idi, biri dahı kara buğra idi. (Ergin, 1994: 185)*

[O üç canavarın biri kükremiş aslan idi, biri kara boğa idi, biri de kara erkek deve idi. (Ergin, 2009: 125)]

⁹⁴ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1156.

Buğra sözcüğünün kara sıfatıyla kullanıldığını görüyoruz. Kara renginin kullanılması buğranın ürkütücülüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca buğra diğer iki hayvanla beraber canavar olarak nitelendirilmiştir. Canavar korkutuculuğu ve güçlü olmasıyla bilinir. Kara buğranın da korkunç ve güçlü olduğunu anlıyoruz. Buğranın güç ve ürkütücülük yönünden canavara benzetildiğini söyleyebiliriz. Hikâyeye baktığımızda Kan Turalı'nın bu üç hayvan ile mücadele ettiğini görüyoruz. Buğra sözcüğü hayvan adı anlamının dışına çıkmayarak gerçek anlamda yer almıştır.

1.1.3. Eşek

Eşek, “atgillerden, uzun kulaklı binek ve hizmet hayvanı, merkep, karakaçan, uzun kulaklı (*Equus asinus*)” olarak tanımlanmaktadır.⁹⁵ “Türkçede büzülmelere sebep olan en ehemmiyetli ses hâdisesi damak seslerinin düşmesidir. Buna da en fazla Batı Türkçesinde rastlanır. En eski zamanlardan başlayarak Batı Türkçesi iç ve sonseste her durumda veya eklerde bulunan damak konsonlarından birçoğunu düşürmüş ve tasfiye etmiştir. eşkek > eşek”⁹⁶

Clauson, Eski Türkçe *eşgek* sözcüğünü “eşek” (donkey) olarak verirken, Tietze “merkep” olarak ifade eder.⁹⁷ Eyuboğlu, sözcüğü Türkçe eş'ten eş-g-e-k / eşgek-eşek şeklinde ifade etmiştir ve şu şekilde açıklar: “Gerçek anlamda: eş olan, eşlik eden, birlikte bulunan, yardımcı. Bu sözcüğün iş (iş) ile bağlantılı olduğu, işek biçiminde de söylenen eşek'in iş gören, işte kullanılan hayvan anlamını içerdiği de düşünülür. Türkçede iş / eş özdeşliği, eşkökenliliği belli. Eski Türkçede eş / iş sözcükleri bir yazılır.”⁹⁸ Eren ise sözcüğün hayvan adı anlamını “uzun kulaklı binek ve hizmet hayvanı” olarak tanımlar. Eski çağlardan başlayarak kullanıldığını, Orta Türkçede *eşgek*, *eşyek* olarak geçtiğini, Eski Kıpçakçada *eşek* biçiminin kullanıldığını ifade eder.⁹⁹ Gülensoy, kelimeyi ‘eşek’ şeklinde verir ve Eski Türkçe ve Orta Türkçedeki kullanımlarının *eşgek* ~ *eşyek* ~ *eşek* şeklinde olduğunu fakat kökeninin “< *eş+(g)ek” olduğunu ifade eder.¹⁰⁰

⁹⁵ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 822.

⁹⁶ Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri*, Ankara, 1959, s. 103, 104.

⁹⁷ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 260; Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. II, s. 652.

⁹⁸ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1988, s. 114, 115.

⁹⁹ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 138.

¹⁰⁰ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 343.

Eşek sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden iyelik eki ve hâl durum eki ile kullanılmıştır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. kara eşek. (M.19)

İyelik Eki:

3. tekil şahıs iyelik eki ile: 1 kez yer almıştır. peygamberüñ eşek+i. (M.103.)

Tamlama:

Sıfat tamlaması şeklinde: 1 kez yer almıştır. kara eşek. (M.19.)

Dede Korkut Hikâyeleri'nde eşek sözcüğü 2 kere geçmekte olup, 1'i mecaz, 1'i gerçek anlamdadır. Yük taşıyıcı olarak bilinen eşek gerçek anlamının yanı sıra benzetme unsuru olarak da yer almıştır. Ayrıca hikâyelerde kulan (yaban eşiği) ifadesiyle de karşılaşmaktayız. Fakat kulanı ayrı bir alt başlıkta inceleyeceğiz. Dede Korkut'ta eşiğin geçtiği yerleri ele alacağız.

1. Kara eşek başına uyan ursan katır olmaz, karavaşa ton geyirseñ kadın olmaz. (Ergin, 1994: 74)

[Kara eşek başına gem vursan katır olmaz, hizmetçiye elbise giydirden hanım olmaz. (Ergin, 2009: 16)]

2. Ol Nuḥ Peygamberüñ eşiği aşıldır. (Ergin, 1994: 77)

[O Nuh peygamberin eşiği asıllıdır. (Ergin, 2009: 19)]

Bu cümleler Dede Korkut Kitabı'nın Mukaddime kısmında yer almaktadır. Birinci cümlede eşek kelimesi hayvan adı anlamını taşımakta olup gerçek anlamdadır. Yani bir kişi neyse odur. Onu değiştirmek, özünün dışına çıkarmaya çalışmak olmaz. Eşek kelimesi bu cümlede kara sıfatıyla kullanılmış olup, kara sözcüğü eşek sözcüğünü niteler. İkinci cümlede ise Nuh peygamberin eşiğine telmihte bulunulmuştur. Kastedilen kişi o eşiğe benzetilmiştir. Eşek sözcüğü benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Böylece kelime mecaz anlamlıdır.

Dede Korkut Hikâyeleri'nde kelimenin *eşkek* şekliyle değil, *eşek* şekliyle kullanıldığı dikkatimizi çeker. Bu da bize Dede Korkut Hikâyeleri'nde Batı Türkçesine rastladığımızı gösterir.

1.1.3.1. Kulan

“Düz renkli, görünüşü at ile eşek arası olan, Orta Asya menşeli yabancı ata “kulan” denir.¹⁰¹ “Kulan atgillerden olup Moğol atı boyunda, cıdağuda yüksekliği 125-130 santimetre, uzunluğu 175 - 200 santimetredir. Görünüşte at ile evcil eşek arasında bir hayvandır. Attan uzun kulağı ve daha kalın olan başıyla, dar ve ileri uzanmış tırnakları olan daha ince ayaklarıyla tanınmaktadır. Kulanın eskiden yaşadığı bölge Arabistan, İran, Afganistan, Orta Asya (gerçek kulan), kuzeybatı Hindistan ile Çongarya, Moğolistan, Kaşgâr ve Tibet, Ukrayna, Kırım, Kafkas ötesi stepleri; bugün yaşadığı bölgeyse daha küçük olup Ön ve Orta Asya’nın çöl ve yarı çölleri. Bugün Türkmenistan’ın güneyinde seyrek olarak bulunur. Eskiden bir av hayvanı olan kulan lezzetli eti ve derisi için avlanırdı. Günümüzdeyse Sovyetler Birliği’nde nadir bir yabancı hayvanı olarak avlanması yasaktır ve hükümetçe korunmaktadır.”¹⁰²

Clauson, Eski Türkçe *kulan* sözcüğünü “vahşi eşek” (the wild ass) anlamında ifade eder.¹⁰³ Tietze ise sözcüğü “iki üç yaşında dişi tay; kısarak; vahşi at ve eşek yavrusu” şeklinde tanımlar.¹⁰⁴ Kaçalın, sözcüğün “< kula+n” sözcüğünden geldiğini ve yabancı eşeği anlamını taşıdığını ifade etmektedir.¹⁰⁵ Gülensoy, kulanı Anadolu ağızlarındaki bir kullanım olarak verip “iki üç yaşında dişi tay” olarak belirtir.¹⁰⁶ Derleme Sözlüğü’nde *kulan*, Anadolu ağızlarında “iki, üç yaşında dişi tay, kısarak” olarak, *gulan* ise “üç dört yaşındaki dişi tay” olarak tespit edilmiştir.¹⁰⁷

Abik, *kulan* sözcüğünü *erkek yabancı eşeği* olarak da kabul etmektedir. Selçuklulardan Kutalmışoğlu Süleyman Şah’ın iki oğlundan birinin adının *Kulan Arslan* olduğunu söyler. Kelimenin erkek adı olarak kullanılmış olmasının bu görüşü desteklediğini ifade eder. Ayrıca Türkçede, hayvan adlarında genellikle cinsiyeti belirtici adların bulunduğu düşünüldüğünde kişilere verilen hayvan adlarında da

¹⁰¹ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 655.

¹⁰² Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1166, 1167.

¹⁰³ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 622.

¹⁰⁴ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 425.

¹⁰⁵ Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 812.

¹⁰⁶ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 566.

¹⁰⁷ TDK, *Derleme Sözlüğü*, Ankara, 1963-1982, C. I-XII, s. 2995, 2191.

cinsiyetin dikkate alındığı göz önünde bulundurulursa bu tespit doğru olduğunu belirtir.¹⁰⁸

Kulan sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden yalın hâl eki ile yer almıştır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 2 kez yer almıştır. kulan. (M.43., 2.121.)

Dede Korkut Hikâyeleri'nde kulan sözcüğü 2 kere geçmekte olup ikisi de gerçek anlamdadır. Geçtiği yerler şu şekildedir:

Mukaddime;

1. Gögez yirler çemenlerin kulan bilir. (Ergin, 1994: 75)

[Yeşermiş yerlerin çimenlerini yaban eşeği bilir. (Ergin, 2009: 17)]

Kulan sözcüğü bu cümlede doğrudan yaban eşeği anlamında kullanılmıştır. Kulanın ot yiyen bir hayvan olduğu bilgisine yine bu cümleden ulaşıyoruz. Bu sebeple nerede yeşillik varsa o yerleri kulanın bildiği ifade edilmiştir. Sözcük hayvan adı anlamında olup gerçek anlamlıdır.

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı;

2. Kavum kabile menüm kuma yurdum

Kulan-ile sığın geyiğe koñşı yurdum (Ergin, 1994: 100)

[Kavim kabile benim ortak yurdum

Yaban eşeği ile yabani geyiğe komşu yurdum (Ergin, 2009: 42)]

Kazan Bey bu cümlede yurduyla konuşmaktadır. Yaban eşeğine ve yaban geyiğine komşu bir yurda sahip olması akıllara Orta Asya'yı getirir. Oğuzlar, Orta Asya'da hüküm sürmüşlerdir. Gerçek kulunun yaşam alanı da Orta Asya'dır. Bu sebeple yaban eşeği ve yaban geyiğine komşu olarak ifade edilmiş olabilir. Kelime hayvan adı anlamıyla kullanılmış olup gerçek anlamlıdır.

¹⁰⁸ A. Deniz Abik, "Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2009, C. 33/I, s. 9.

1.1.4. İlkı (Yılık)

Türkçe Sözlük'te, at, eşek gibi tek tırnaklı hayvan sürüsüne ve başıboş bırakılmış at veya eşeğe *yılık* adı verilir.¹⁰⁹ Dede Korkut Hikâyeleri'nde ilkı sözcüğü "at sürüsü" olarak karşılanmıştır. Kelime hikâyelerde 1 kere geçmekte olup gerçek anlama dayanmaktadır.

Banguoğlu, Türkçede ekleme sırasındakiler bir yana bırakılırsa konson türemesinin oldukça nadir olduğunu belirtir. Vokal ile başlayan bazı kelimelerin önlerinde bir yarım vokal türettiklerini, bunun bir örneğinin ı sesinden önce bir y ön türemesinin olduğunu ve bu hâdisenin Doğu Türkçesinde daha eski olup, daha yaygın görüldüğünü ifade eder.¹¹⁰ İlkı > yılık değişimi buna bir örnektir. Nasıl ki her canlı cinsiyle beraber bir arada yaşar ise, atlar da kendi cinsleriyle bir arada yaşar. Bir arada bulunan bu at sürüsü "ilkı" olarak adlanmıştır. Bu kelime yalnızca at sürüsü için kullanılmamıştır. Herhangi bir hayvan sürüsü de ilkı olarak adlandırılabilir.

Eren, sözcüğün tanımını "at sürüsü" olarak yapar. Ağızlarda *ilkı* biçiminin de geçtiğini belirtir. "Eski Türkçede *yılık* 'davar; at' olarak geçer. Kâşgarlı Mahmud'a göre, Orta Türkçede *yılık* 'hayvan, hayvan sürüsü, yılık' olarak kullanılır. Eski Kıpçakçada *yılık* 'hayvan' anlamına gelir. Ancak 'at' olarak da geçer."¹¹¹ Gülensoy kelimeyi 1. At, eşek gibi tek tırnaklı (toynaklı) hayvan sürüsü; 2. başıboş bırakılmış at ve eşek sürüsü olarak ifade eder ve Eski Türkçede *yılık*, *yılıhı*, *yılılık* olarak yer alan kelimenin Orta Türkçede *yılık* 'hayvan, hayvan sürüsü' olarak yer aldığını belirtir.¹¹²

İlkı sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden iyelik eki ve hâl durum eki ile kullanılmıştır.

İyelik Eki:

3. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. kâfirün ilkı+sı+n+a. (3.440.)

Hâl Eki:

Yaklaşma durum eki /+A/: 1 kez yer almıştır. kâfirün ilkı+sı+n+a. (3.440.)

İlkı sözcüğünün Dede Korkut'ta geçtiği yer şöyledir:

¹⁰⁹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2593.

¹¹⁰ Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri*, Ankara, 1959, s. 118.

¹¹¹ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 454.

¹¹² Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 1141.

Giderek kâfirün ilkısına geldi. Bir at bulur-isem tutayım bineyim didi. (Ergin, 1994: 136)

Bu ifade Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı'nda geçmektedir. İlk sözcüğünün at sürüsü anlamında kullanıldığını bir sonraki cümlede yer alan at sözcüğünden anlıyoruz. Yine bu cümleye baktığımızda gerçek bir attan bahsedildiğini, böylece ılıkının da gerçek anlamlı olduğunu görüyoruz. Nasıl ki çeşit çeşit at varsa bir ılıkda da bu çeşitliliği görmek mümkündür.

1.1.5. Katır

Katır, “atgillerden, kısrağ ile erkek eşeğin çiftleşmesinden doğan melez Hayvan” olarak tanımlanır.¹¹³ At, eşek, deve, katır gibi hayvanlar binek hayvanlarıdır ve ulaşımda, yük taşımada kullanılırlar. Sözcük Dede Korkut'ta 4 defa karşımıza çıkmaktadır. Mecaz anlamda kullanılmayıp hepsi gerçek anlamıyla kullanılmıştır.

Clauson, Eski Türkçe *katır* olan sözcüğün “katır” (mule) anlamında olduğunu ifade eder. Tietze, sözcüğü “bugün bilinen manada, bilinen evcil hayvan” olarak tanımlar.¹¹⁴ Gülensoy, sözcüğü “atgillerden, kısrağ ile erkek eşeğin çiftleşmesinden doğan melez hayvan” olarak tanımlar ve sözcüğün Orta Türkçede *katır* olarak yer aldığını ayrıca kökeninin “< *kaat-(i)r*” şeklinde olduğunu ifade eder.¹¹⁵ Eren, sözcüğü “kısrağ ile erkek eşeğin çiftleşmesinden doğan melez hayvan” olarak tanımlar. Eski çağlardan başlayarak kullanıldığını, Orta Türkçede *katır*, Eski Kıpçakçada da *katır* biçiminin kullanıldığını, Türkçe *kat-* kökünden geldiği yolundaki görüşün düşündürücü olduğunu ifade eder.¹¹⁶

“Katır sözcüğü Moğolcada “kaçır” olarak kullanılmaktadır ve *kat-* fiilinden türemiş bir kelimedir.”¹¹⁷ Haunschild, kelimenin kökeninin açık olmadığını belirterek Vambery, Clauson, Şerbak ve Doerfer'in görüşlerini verir; Doerfer'in Sogutça xartar “*maultier* > *xatar* > *qatar*” görüşünün kültür tarihi bakımından uygun olduğunu belirtir.¹¹⁸ “Türk kültüründe katırın uğursuz sayılması Kur'an-ı Kerim'de katırın

¹¹³ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1351.

¹¹⁴ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 169.

¹¹⁵ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 476.

¹¹⁶ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 218.

¹¹⁷ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, 1972, s. 604.

¹¹⁸ A. Deniz Abik, “Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, C. 33/I, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2009, s. 9, 10.

cehennemde insanları yakacak odunları taşıyacak hayvan olarak söz edilmesinden ileri gelmektedir.”¹¹⁹

Katır sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl eki ile yer almıştır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 4 kez yer almıştır. katır. (M.20., M.46., 6.48., 11.204.)

Katırın hikâyelerde geçtiği yerlere bakacak olursak:

1. *Ƙara eşek başına uyan ursan Ƙatır olmaz, Ƙaravaşa ton geyürsen Ƙadın olmaz.* (Ergin, 1994: 74)

[*Ƙara eşek başına gem vursan katır olmaz, hizmetçiye elbise giydirden hanım olmaz.* (Ergin, 2009: 16)]

2. *Ağır yükler zahmetin Ƙatır bilir.* (Ergin, 1994: 75)

[*Ağır yüklerin zahmetini katır bilir.* (Ergin, 2009: 17)]

Bu ifadeler Mukaddime kısmında geçmektedir. Birinci cümlede, kişi ne ise odur anlamı vardır. Eşeğe gem vurmakla katır olmaz, eşek yine eşektir. Katır kelimesi hayvan adıyla kullanılmıştır. Eşek ve katır her ne kadar hayvan grubuna girseler bile taşıdıkları özelliklerle yine de ayrılmaktadırlar. İkinci cümleye baktığımızda ağır yüklerin zahmetini katırın çektiği yönünde bir ibare ile karşılaşıyoruz. Bu cümlede de katır yük ve binek hayvanı olarak öne çıkmaktadır. Nasıl ki herkes yaptığı iş hakkında geniş bilgiye sahipse o işin faydasını görüp, zahmetini çekiyorsa katır da yük hayvanı olması sebebiyle ağır yüklerin ne denli zahmetli olduğunu iyi bilir diyebiliriz.

3. *Altın akça-mı ister, Ƙatır biserek-mi ister?* (Ergin, 1994: 186)

[*Altın akçe mi ister, katır deve mi ister?* (Ergin, 2009: 125)]

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda yer alan bu cümleye baktığımız zaman katır kelimesini gerçek anlamıyla görüyoruz. Oğuzlar kız isterken buna karşılık altın gibi değerli ziynet eşyalarının yanı sıra hayvan da hediye ederlerdi. Kanlı Koca, oğlu Kan Turalı için Selcen Hatun'u istemeye gittiğinde Kan Turalı kıza karşılık ne istediklerini babasına bu soruyla sormuştur.

¹¹⁹ Adıyaman, C. (2018). *Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, s. 714.

4. *Bazirgan Őūretinde katır deve çekdiler, geldiler. (Ergin, 1994: 240)*

Cümle Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan'da yer alır. Uruz esir olan babasını kurtarmak için yiğitlerle beraber bezirgân suretine girerek kâfirin kapısına dayanır.

Bezirgân tüccar anlamındadır.¹²⁰ Mallarını deve ve katır gibi yük hayvanlarına yükler. Yine burada katırın yük hayvanı olarak gerçek kullanımda karşımıza çıktığını görüyoruz. Oğuzlarda bu tür yük hayvalarının kâfirlere karşı da bir önem arz ettiğini görmekteyiz. Oğuz beyleri hayatlarının her alanında hayvanlarla içli dışlı olmuşlardır.

¹²⁰ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 326.

1.2. Büyükbaş Hayvanlar

1.2.1. Buğa (Boğa)

Boğa, “damızlık erkek sığır” olarak tanımlanmaktadır.¹²¹ Dede Korkut Hikâyeleri’nde kelime buğa olarak geçmektedir. Kelimenin Türkiye Türkçesindeki kullanımını *boğa* şeklindedir. Buğa sözcüğü hikâyelerde 46 kere geçmektedir. Bunların 43’ü gerçek anlamda, 3’ü mecaz anlamdadır.

Clauson, sözcüğü Eski Türkçe *buka* olarak ifade eder.¹²² Gülensoy kelimeyi “boğa” olarak verir ve Eski Türkçe *būka* / *buka* sözcüğünden geldiğini belirtir.¹²³ Tietze ise sözcüğü “damızlık erkek sığır” olarak ifade eder.¹²⁴ “Tunyukuk yazıtından itibaren tarihî metinlerde görülen kelime, çağdaş lehçelerde de görülür.”¹²⁵ Tahsin Banguoğlu, *g, ğ, y* konsonlarının tesiri ile yazı lehçemizde bazı kelimelerin ilk hecelerindeki geniş yuvarlak vokallerde de darlaşma hadiselerinin görüldüğünden bahseder.¹²⁶ Kelime Eski Türkçede “*būka*” olarak, Anadolu ağızlarında *boga*, *boğa*, *boğö* (-a > -ö değişimi), *boğ*, *boğu*, *bona*, *bo*, *böge*, *bua*, *buga*, *buğa*, *buğ*, *buğu*, *buva*, *bağa*, *bağı*, *bia*, *bığa* şekillerinde geçmektedir.¹²⁷ Baktığımız zaman, buğa > boğa değişimini görüyoruz. Buğa sözcüğü hikâyelerde gücü, kuvveti temsil eder. Kimi zaman güçlü bir canavar olarak karşımıza çıkmaktadır. Boğa, bazı hikâyelerde kara sıfatıyla kullanılmıştır. Güç, kara sıfatıyla daha ön plana çıkarılmıştır.

“Eski Türklerde özellikle boğa ya da öküz alplık ongunu ya da timsalidir. Dede Korkut hikâyelerinde de boğa güç, kuvvet ve yiğitlik simgesidir.”¹²⁸

“Boğanın Dede Korkut Hikâyeleri’ndeki yeri Oğuz alplarıyla dövüşmektir. Zaten bu destanların havası içinde boğadan gündelik bir iş beklenmez.”¹²⁹ Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı’na baktığımız zaman Dirse Han’ın oğlu Boğaç’ın adını bir boğadan aldığını görürüz.

¹²¹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 370.

¹²² Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 112.

¹²³ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 154.

¹²⁴ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. I, s. 750.

¹²⁵ Abik, A. Deniz (2009), “Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, C. 33/1, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2009, s. 25

¹²⁶ Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri*, Ankara, 1959, s. 163.

¹²⁷ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 154.

¹²⁸ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1998, s. 166, 167.

¹²⁹ Orhan Şaik Gökay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1156.

Buğa sözcüğü, hikâyelerde isim çekim ekleri ile birlikte kullanılmış olup, isim fiilin hikâyesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca isim tamlaması ve sıfat tamlaması olarak da yer almıştır.

İyelik Eki:

2. çoğul şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. buğa+ñuz+ı (6.168.)

3. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. buğa+sı (1.90.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 21 kez yer almıştır. buğa (1.92., 1.101., 1.103., 1.108., 1.111., 1.133., 3.616., 6.37., 6.144., 6.161., 6.173., 6.174., 6.178., 9.80., 9.261.), kara buğa (2.385., 6.234., 4.494.)

Tamlayan durum eki /+nIn/: 12 kez yer almıştır. buğa+nuñ alnına (1.103., 1.104., 1.105., 6.171.), buğa+nuñ (1.107., 9.31.), buğa+nuñ alnından (1.110.), buğa+nuñ başını (1.112.), buğa+nuñ buynuzında (6.90.), buğa+nuñ zencirin (6.168.), buğa+nuñ öniñden (6.177.), buğa+nuñ ardu (9.79.)

Belirtme durum eki /+I/: 6 kez yer almıştır. buğa+y+ı (1.95., 1.97., 1.99., 6.144., 6.171.), buğa+ñuz+ı (6.168.)

Araç durum eki /+IA/: 1 kez yer almıştır. buğa ile (1.106.)

İsim Fiilin Hikâyesi: 1 kez yer almıştır. buğa+y+i-di (6.35.)

Tamlama Grubu:

Belirtili isim tamlaması: 10 kez yer almıştır. buğa+nuñ alnına (1.103., 1.104., 1.105., 6.171.), buğa+nuñ başını (1.112.), buğa+nuñ alnından (1.110.), buğa+nuñ buynuzında (6.90.), buğa+nuñ zencirin (6.168.), buğa+nuñ öniñden (6.177.), buğa+nuñ ardu (9.79.)

Sıfat tamlaması: 5 kez yer almıştır. ol buğa (o buğa) (1.91.), kara buğa (2.385., 4.494., 6.236., 6.241.)

Özel Ad: 1 kez yer almıştır. Buğaçuk Melik (3.529.)

Boğa sözcüğünün Dede Korkut Hikâyeleri'nde geçtiği 5 cümleyi ele alacağız.

Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı;

1. Ol buğa katı taşa boynuz ursa un gibi ügidür-idi. (Ergin, 1994: 81)

[O boğa sert taşa boynuz vursa un gibi öğütürdü. (Ergin, 2009: 24)]

Boğa kelimesi cümlede hayvan adı anlamında kullanılmıştır. Boğanın boynuzunu taşa vurup taşı un gibi öğüttüğü ifade edilmektedir. Burada bir abartma (mübalağa) söz konusudur. Fakat bu abartma ile boğanın gücüne dikkat çekilmiştir. Bu boğa Bayındır Han'ın boğasıdır. Buradan da şunu alıyoruz ki Oğuz beyleri nasıl ki oldukça güçlü, kuvvetli, dayanıklıysa kendilerine ait hayvanlar da o derece güçlülerdir. Boğanın taşı un gibi öğütmesi düşmana verilen korkunun da bir ifadesi olmuştur. Boğa sözcüğü gerçek anlamıyla yer almıştır.

Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan;

2. Kara dere ağzında Kâdir viren, kara buğa derisinden beşiğiniñ yapuğı olan, açığı tutanda kara taşı küil eyleyen, kara bıyıgın yidi yirden eñsesinde düğen, Kazan kartaşı Kara Göne çapar yetdi. (Ergin, 1994: s.174)

[Kara dere ağzında Kadir veren, kara boğa derisinden beşiğinin örtüsü olan, hiddeti tutunca kara taşı küil eyleyen, kara bıyığını yedi yerde ensesinde düğümleyen, Kazan'ın kardeşi Kara Göne dört nala yetişti. (Ergin, 2009: 109)]

Boğa sözcüğü kara sıfatıyla karşımıza çıkmaktadır. Boğanın rengi itibariyle kara olması saldırdığı korkuyu da yansıtmaktadır. Burada asıl ön planda olan kara boğanın derisinin örtü olarak kullanılmasıdır. Gerçek anlamıyla öne çıkan boğanın, derisinden yararlanılmaktadır. Buradan hareketle Oğuz beylerinin önemli eşyaları da hayvanlardan elde edilebilmektedir diyebiliriz.

3. Sol tarafta Buğaçuk Melike Kara Budak karşı geldi, şançubanı yire şaldı, depretmedin başın kesdi. (Ergin, 1994: 176)

[Sol tarafta Buğacık Melik'e Kara Budak karşı geldi, mızraklayıp yere yıktı, kıpırdatmadan başını kesti. (Ergin, 2009: 110-111)]

Boğa sözcüğü bu cümlede bambaşka bir kullanımla karşımıza çıkmıştır. Hayvan adı anlamının tamamen dışına çıkan sözcük bir özel ad olmuştur. Buğaçuk Melik'e

boğanın özelliklerini taşıdığı için mi bu ad verildi bu konuda açıkça bir ifade yoktur. Fakat bu adı almasının boğa ile bağlantılı olduğu kanaatindeyiz.

Begil Oğlu Emren'in Destanı;

4. *Karğı talı süñüler ile kırışdılar, meydanda buğa kibi süsüşdiler, göğüsleri delindi, süñüleri şındı, bir birin alımadılar. (Ergin, 1994: 223-224)*

[Kargı dalı mızraklarla kırıştılar, meydanda boğa gibi süsüştüler, göğüsleri delindi, mızrakları kırıldı, birbirini yenemediler. (Ergin, 2009: 175)]

Burada, meydanda boğa gibi süsüşen Begil ile kâfirdir. Kâfir ile Begil'in süsüşmesi iki boğanın süsüşmesine benzetilmiştir. Boğa karşımıza benzetme unsuru olarak çıkmaktadır ve mecaz bir kullanımdadır. Boğa gibi süsüşmek ifadesi girilen mücadeleyi ifade etmektedir.

5. *Üç-yüz altmış altı alp ava binse, kanlı geyik üzerine yoruyuş olsa, Begil ne yay kurar-idi ne oğ atar-idi, harman yayı bileğinden çıkarur-idi, buğanuñ şıgınuñ boynuna atar-idi, çeküp tuğurur-idi. (Ergin, 1994: 216)*

[Üç yüz altmış altı alp ava binse, kanlı geyik üzerine yürüyüş olsa, Begil ne yay kurardı, ne ok atardı, hemen yayı bileğinden çıkarırdı, boğanın yabani geyiğin boynuna atardı, çekip durdururdu. (Ergin, 2009: 166)]

Bu cümlede Begil'in herhangi bir şekilde ok atmaya gerek duymadan yayı boğanın boynuna atıp çektiği ifade ediliyor. Bunun için de belirli bir güce ihtiyaç vardır. Boğayı tek başına çekmek öyle kolay değildir. Ama Begil sahip olduğu bu güç ve cesaretle bunu kolayca yapmaktadır. Boğa sözcüğü bu cümlede gerçek anlamda kullanılmıştır.

1.2.2. İnek

Dişi sığır olarak tanımlanan *inek* sözcüğü¹³⁰ Dede Korkut Hikâyeleri'nde inek şeklinde geçmektedir. Hikâyelerde sözcük 2 kere geçmekte olup ikisi de gerçek anlamdadır.

“Eski Türkçede *ingek* olarak geçer. Kâşgarlı Mahmud'a göre, Orta Türkçede de *ingek* biçimi kullanılır. Oğuzlar dişi kaplumbağaya da *ingek* adını verirler. Eski Kıpçakçada *inek* olarak geçer. Kökünü bilmiyoruz. Ancak eski ve yeni diyalektlerde

¹³⁰ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1192.

dişi deveye verilen *ingen* adıyla *ingek* arasındaki benzerlik düşündürücüdür. Clauson'a göre, bu sözlerin ortak bir kökten geldiği düşünülebilir. Buna göre, bu biçimlerin **in* kökünden *-gek* ve *-gen* ekleriyle yapılmış olduğu kolaylıkla kestirilebilir.”¹³¹ Gülensoy ise kelimenin Eski Türkçede *iñäk*, Orta Türkçede *iñek* / *ingäk* olarak geçtiğini belirtir ve kelimeyi “< **iñ ~ iñ* ”dişilik” +(e)k” şeklinde ifade eder.¹³²

“Kaşgarlı Mahmud Oğuzların kaplumbağanın dişisine inek adını verdiklerini bildirmektedir. Toroslarda geyiğin dişisine de inek denilmektedir. İnek sözcüğü bu durumda hem genel olarak dişilik anlamı içeren bir sıfat hem de dar anlamda sığırın, geyiğin, kaplumbağanın dişisini gösteren bir addır. Bugün yalnızca sığırın dişisini göstermektedir. Bazı Türk lehçelerinde inek için sığır denilmektedir. Kırgız Türkçesinde ise d > y değişmesi ile uy sözcüğü inek olarak kullanılmaktadır.”¹³³

İnek sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl eki ile kullanılmış ve tamlama şeklinde yer almıştır.

Hâl eki:

Yalın hâl: 2 kez yer almıştır. inek (6.160.), kara inek (6.162.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 1 kez yer almıştır. kara inek (6.162.)

Dede Korkut'ta kelimenin geçtiği yerler şöyledir:

1. *Karavaşlar inek sağar görmedüñ-mi* (Ergin, 1994: 189)

[*Hizmetçiler inek sağar görmedin mi* (Ergin, 2009: 130)]

2. *Buğa buğa didükleri*

Kara inek buzağusı degül-midür (Ergin, 1994: 189)

Cümleler Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda geçmekte olup hayvan adı anlamıyla kullanılmıştır ve gerçek anlamdadır. Birinci cümlede inek sözcüğü süt vermesi ve sağılmasıyla öne çıkmıştır. Dişi sığır yani inek süt veren, sağılabilen bir hayvanken, erkek sığır için bu geçerli değildir. İkinci cümlede kelime yine hayvan adı

¹³¹ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 191, 192.

¹³² Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 436.

¹³³ Adıyaman, C. (2018). *Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, s. 726, 727.

ile kullanılmış olup gerçek anlamdadır. Burada inek sözcüğü "kara" sıfatını almıştır. Boğa, kara inek buzağına benzetilmiştir. İnek benzetme unsuru olarak yer almıştır.

Karşısına çıkarılan boğanın heybet ve gücü karşısında, arkadaşları Kan Turalı'ya dövüşeceği boğayı önemsiz saydırıp onu dövüşe yeltmek için bu soylamayı söylemişlerdir.¹³⁴

1.2.2.1. Buzağı

Yeni doğmuş, ana sütüyle beslenen sığır yavrusuna buzağı denir.¹³⁵ Dede Korkut Hikâyeleri'nde buzağı sözcüğü yeni doğmuş inek yavrusu olarak geçmektedir. Hikâyelerde 1 kere geçen kelime gerçek anlamıyla yer almıştır.

Clauson, Eski Türkçe *buzāgu* sözcüğünü "bir buzağı" (a calf) anlamıyla verir ve "-ğu ile biten çok eski bir kelime" (a very old word ending in -ğu) şeklinde ifade eder.¹³⁶ Tietze, Anadolu Türk diyalektlerinde *buzak / buzov* olan sözcüğü "sütten kesilmemiş sığır yavrusu" olarak ifade eder.¹³⁷ Eren'e göre sözcük "sütten kesilmemiş sığır yavrusu" anlamındadır. Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *buzāgu* (>*buzawu*) biçimi kullanılır. Moğolcada *birağu* olarak geçtiğini görüyoruz. Türkçe *buzāgu* ile Moğolca *birağu*'yu Budenz, Bálint (Párhuzam) gibi uzmanlar birleştirmişlerdir. Bu birleştirmeyi Gombocz da benimsemiştir. Clauson'a göre, Moğolca *birağu* eski çağlardan kalma bir alıntıdır.¹³⁸

Gülensoy, Eski Türkçede ve Orta Türkçede kelime *buzāgu* olarak geçmekte olduğunu, Eski Türkçede kullanılan bozağı biçiminin yanlış olduğunu, doğrusunun /u/ ile yani buzağı şeklinde olduğunu söyler.¹³⁹

Buzağı sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden iyelik ekini alarak kullanılmıştır.

İyelik Eki:

3. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. kara inek buzağı+su (6.162.)

Buzağı kelimesi Dede Korkut Hikâyeleri'nde şu şekilde geçmektedir:

¹³⁴ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1158.

¹³⁵ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 420.

¹³⁶ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 391.

¹³⁷ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. I, s. 824.

¹³⁸ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 65.

¹³⁹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 189.

Buğa buğa didükleri

Ƙara inek buzağusu degül-midir (Ergin, 1994: 189)

Bu cümle, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda geçmektedir. Hikâyenin tamamına baktığımız zaman Kan Turalı'nın Tırabuzan tekürünün kızı Selcen Hatun'u alabilmesi için biri aslan, biri boğa, biri erkek deve olan üç güçlü hayvanla mücadele edeceğini görüyoruz. Boğayla gireceği mücadelede Kan Turalı'nın kırk yiğidi, Kan Turalı'yı övüp ona destek olmuşlardır. Bu cümleler de övgü sırasında söylenen cümlelerdendir. "Boğa boğa dedikleri kara inek buzağısı" derken, Kan Turalı'nın boğa karşısındaki gücüne karşın boğanın onun karşısında bir buzağı gücünde kaldığı ifade edilmiştir. Buzağı yeni doğduğu için güçsüz, zayıf bir hayvandır. Boğa, Kan Turalı'nın karşısında güçsüz bir buzağıya benzetilmiştir. Hikâyede Kan Turalı'nın güç ve kahramanlık göstererek bu üç hayvanı yendiğini görürüz. Bakıldığı zaman hayvanlar Dede Korkut Hikâyeleri'nde ön planda olup aktif rol oynamaktadırlar.

1.2.3. ÖKÜZ

Öküz kelime anlamı olarak, "çift sürmekte, kağrı çekmekte kullanılan, etinden yararlanılan, iğdiş edilmiş erkek sığır" demektir.¹⁴⁰ Dede Korkut Hikâyeleri'nde bu sözcük 1 defa kullanılmış olup erkek sığır anlamındadır ve gerçek anlamdadır.

Clauson, Eski Türkçe *öküz* sözcüğünü "?ököz" şeklinde verir ve "sığır için çevrilmiş en iyi terimlerden birinin öküz olduğunu, daha spesifik olduğundan 'buka' (boğa)" (one of several terms for bovines, best translated 'ox', since it is more specific as buka: 'bull') olarak kullanıldığını ifade eder.¹⁴¹ "Eski Türkçeden başlayarak kullanılır (öküz). "Orta Türkçede *öküz* olarak geçer. Eski Kıpçakçada da *öküz* biçimi kullanılır. Kökeni karışıktır."¹⁴² Gülensoy kelimeyi "iğdiş edilmiş erkek sığır" olarak verir ve kelimenin Eski Türkçe *öküz* sözcüğünden geldiğini ifade eder. Kelimenin "< *ök (-g) ü [>i~e]+z" şeklinden geldiğini belirtir.¹⁴³ "Öküz sözcüğü, kötü örnek olarak ahlâki

¹⁴⁰ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1843.

¹⁴¹ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 120.

¹⁴² Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 314, 315.

¹⁴³ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 658.

yaklaşımlarda da adı anılan, hatta adına birçok kültürel kalıp yargı geliştirilen bir kelimedir.”¹⁴⁴

Öküz sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl ekinin yalın hâli ile yer almıştır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. öküz (3.683.)

Dede Korkut'ta yalnızca Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı'nda geçen kelime şu şekilde ifade bulmuştur:

Öküz ardında şarvanlar saña bakar. (Ergin, 1994: 146)

[Öküz ardında çobanlar sana bakar. (Ergin, 2009: 84)]

İnek sözcüğü türünün dişisini belirtirken, öküz sözcüğü ise türünün erkeğini belirtmektedir. Bu cümleden de erkek sığırların kastedildiğini anlıyoruz. Kelime doğrudan gerçek anlamdadır. Ayrıca öküzün çobanlar tarafından güdülmesi onun yabani bir hayvan olmayıp, evcil bir hayvan olduğunu gösterir. Öküz büyükbaş hayvan grubuna girmektedir. Oğuzlar etinin, derisinin yanı sıra çift sürmekten kağı çekmeye kadar her türlü günlük yaşantılarında öküzden faydalanmışlardır.

1.2.4. Sığır

Sığır, “geviş getirenlerden, boynuzlu büyükbaş evcil hayvanların genel adı”dır.¹⁴⁵ Orta Türkçede sığır olan sözcük, “sağ-mak”tan sağ-ı-r > sığır şekline dönüşmüştür. Bazı Türk lehçelerinde sığır “inek” anlamında kullanılır.¹⁴⁶ Dede Korkut Hikâyeleri'nde 1 kere geçmiştir. *Sığır tamı* ad tamlamasında bir mekân belirteci olarak yer almıştır. Mecaz anlamdadır.

Clauson, sözcüğü Eski Türkçe *sıgır* sözcüğünü “büyük bir sığır” (a large bovine) anlamıyla vermiş, genel bir terim olabileceğini, tam anlamın tartışılır olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁷ Eyuboğlu sözcüğün, Türkçede *sıgır* / *sıgır* (sığır) şeklinde olduğunu ifade eder. Sığ / sıg kökünün içerdiği yoğun anlamlarla bağlantılı olarak bu sözcüğün iri olan,

¹⁴⁴ Adıyaman, C. (2018). *Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, s. 728.

¹⁴⁵ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2090.

¹⁴⁶ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 945.

¹⁴⁷ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 814.

kalın olan, büyük, yoğun gibi nitelikleri içerdiğini, bu sözcüğün, eski Türklerde, geyik, manda türünden yaratıklara da ad olduğunu, "sığ- sığ" kökünün geniş anlamlılık gösterdiğini ifade eder.¹⁴⁸ "Döne döne dile getirilen bir inanca göre, Türkçe *sağ-* kökünden *-(i)r* ekiyle yapılmış bir türevdir. Bu açıklama ilk bakışta kandırıcı ve inandırıcıdır. Özellikle *sığır*'ın diyalektlerin büyük bir bölümünde 'inek' olarak kullanılması bu açıdan düşündürücüdür. Eski Türkçede *ud* adı da 'inek' ve 'sığır' olarak geçer. Bu ad modern diyalektlerde *uy* olarak saklanmıştır. Türkçede dişi sığıra *inek* adı da verilir. Bu adın da eski bir geçmişe çıktığını görüyoruz. Buna göre, *sığır*'ın *inek* adı yanında daha yeni bir türev olması gerekir. Bu türevin yaygınlık kazanması üzerine diyalektlerin bir bölümünde *inek* adı yavaş yavaş unutulmuştur. Bunda başka, diyalektlerin bir bölümünde ise *sığır* daha geniş bir kavram olarak kalmıştır."¹⁴⁹ Gülensoy, kelimeyi "geviş getirenlerden, boynuzlu büyük baş evcil hayvan" olarak ifade eder ve Orta Türkçede *sığır* şeklinde kullanılmış olduğun belirtir. Kelimenin kökenini "< sığ-(i)r" olarak verir.¹⁵⁰ Sığır sözcüğü hayvan adı anlamının yanı sıra hakaret etmek, aşağılamak, küçük düşürmek için de kullanılmaktadır.

Sığır sözcüğü, hikâyelerde isim tamlaması şeklinde kullanılmış olup, isim çekim eklerinden hâl ekinin yalın hâlinde kullanılmıştır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. sığır tamı (M.89.)

Tamlama Grubu:

Belirtisiz İsim Tamlaması: 1 kez yer almıştır. sığır tamı (M.89.)

Sözcüğün Mukaddime kısmında geçtiği cümleyi ele alacağız.

Öyleden sonra ivine geldi, gördi-kim oğrı köpek yike tana ivini bir birine katmış, tavuk kümesine sığır tamına dönmüş. (Ergin, 1994: 76)

[Öyleden sonra evine geldi, gördü ki hırsız köpek, büyük dana evini birbirine katmış, tavuk kümesine sığır damına dönmüş. (Ergin, 2009: 18)]

¹⁴⁸ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1988, s. 289.

¹⁴⁹ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 364.

¹⁵⁰ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 765.

Pasaklı, evcimen olmayan kadın evde değilken hayvanlar onun evini sığır damına çevirmişlerdir. Kadın evine gelip bu durumu görünce komşularının evine bakmamasından şikâyet edip onlara dert yanmıştır. Sığır damına dönme benzetmesi kadının evi için kullanılan bir tabirdir. Yoksa kastedilen sığırın kendisi değildir. Sığır damına dönmek her şeyin birbirine girmesi, evin pis duruma gelmesi anlamındadır. Sığır sözcüğü benzetme ilgisıyla yer almıştır ve mecaz anlamlıdır.

1.2.5. Tana (Dana)

“İneğin, sütten kesildikten sonra bir yaşına kadar olan yavrusu”na dana denir.¹⁵¹ “Tana sözcüğünün Hint-Avrupa dillerinden geldiği ileri sürülmektedir. Kelime Türkçeden Macarca ve Bulgarca’ya da geçmiştir.”¹⁵² Dede Korkut Kitabı’nda sözcük “tana” olarak kullanılmış olup 3 kere geçmektedir. Bunların 1’i gerçek anlamlı, 2’si mecaz anlamlıdır.

Tietze, dana sözcüğünü “ineğin, buzağıdan büyük erkek yavrusu” olarak tanımlar.¹⁵³ Eren, Orta Türkçede *tana* biçiminin geçmediğinin göze çarptığını, buna karşılık Eski Kıpçakçada *tana* olarak kullanıldığını belirtir ve sözcüğü şöyle açıklar: “Yaygın bir görüşe göre, Hint-Avrupa dillerinden alınmıştır (örn. Sanskrit *dhénā* ‘sağmal inek’). Ancak bu görüş birkaç yönden düşündürücüdür. Türk diyalektlerinde *tana* (> *dana*) ‘ineğin erkek yavrusu’ veya ‘düve’ olarak geçer. Sanskrit *dhénā* ise ‘inek, sağmal inek’ olarak kullanılır. Hint-Avrupa ana dilinde **dhénā* ‘buzağılamış inek’ anlamına gelir.”¹⁵⁴ Eyuboğlu sözcüğü, Eski Türkçe *tana* (iki yaşındaki genç inek)dan dana şeklinde ifade eder. Tan kökünün, Türk dilinde, başka anlamda olduğunu, gündeğümü, ışıık, aydınlık, parlaklık içerdiğini söyler. Tan yeri, tan ağarması... Dana sözcüğünde, *tana*’da ise döl, kuşak anlamı saklı olduğunu, nitekim Uygurcada *tana* (susam, tohum, tane) sözcüğü içerdiği anlam nedeniyle Farsça *dâne*, *dân* sözcükleri olduğunu, döl, tohum anlamını içerdiğini belirtir. İneğin genci olan, yeni döl veren, vermeye başlayan *dana* /*tana*’nın da bu nitelikleri, döl verici niteliği yüzünden bu adı aldığını ifade etmektedir.¹⁵⁵ Tana sözcüğündeki tonlu, patlamalı, asıl dış konsonu olan -t sesi tonsuz, patlamalı, asıl dış konsonu olan -d sesine dönüşüp kelime günümüzde “dana” şekliyle kullanılmaktadır.

¹⁵¹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 592.

¹⁵² İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 239.

¹⁵³ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. II, s. 302.

¹⁵⁴ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 105.

¹⁵⁵ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1988, s. 73.

Tana (dana) sözcüğü, hikâyelerde tamlamalardan isim tamlaması ve sıfat tamlaması şeklinde kullanılmıştır. İsim çekim eklerinden hâl durum ekinin yalın hâli ile yer almıştır.

Tamlama:

İsim tamlaması: 1 kez yer almıştır. tana sazı (3.799.)

Sıfat tamlaması: 1 kez yer almıştır. yike tana (M.88.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. tana (M.88., 6.140.)

Kelimenin geçtiği yerleri ele alalım.

Mukaddime;

1. *Öyleden sonra ivine geldi, gördi-kim oğrı köpek yike tana ivini bir birine katmış, tavuk kümesine sığır tamına dönmüş. (Ergin, 1994: 76)*

[Öyleden sonra evine geldi, gördü ki hırsız köpek, büyük dana evini birbirine katmış, tavuk kümesine sığır damına dönmüş. (Ergin, 2009: 18)]

Evine gereken önemi vermeyen, pasaklı bir kadın kendisi evde yokken hayvanlar kadının evini alt üst eder ve bunun üzerine kadın komşularının evine bakmamasından şikâyet eder. Kadının evini istila eden hayvanlardan biri de danadır. Dana sözcüğü burada büyük sıfatıyla kullanılmıştır. Ayrıca dananın büyük oluşu eve verdiği zararın büyüklüğünü de ifade etmektedir. Kelime hayvan adı anlamında kullanılmış ve gerçek anlamlıdır.

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı;

2. *Kız köşkten bakar-idi, taraklığı boşaldı; kedisi mavladı, avsıl olmuş tana kibi ağzınıñ şuyı akdı. (Ergin, 1994: 188)*

[Kız köşkten bakıyordu, eli ayağı gevşedi, kedisi miyavladı, avsıl olmuş dana gibi ağzının suyu aktı. (Ergin, 2009: 129)]

Cümlede yer alan avsıl sözcüğü bir sığır hastalığı demektir. Buna yakalanan hayvanın ağzında su akar.¹⁵⁶ "Avsıl olmuş tana" ibaresi bu cümlede mecaz anlamda kullanılmıştır. Hikâyeye baktığımızda Selcen Hatun Kan Turalı'yı görünce çok beğenir.

¹⁵⁶ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul, 2009, s. 129.

Bir bakıma ona âşık olmuştur. Kızın bu hayranlığını, beğenisini ifade etmek için "avsıl olmuş dana gibi ağzının suyu aktı" cümlesi kullanılmıştır. Avsıl olmak danaya özgüdür. Selcen Hatun avsıl bir danaya benzetilmiştir. Dana kelimesi benzetme unsuru olarak yer almıştır. Hayvan adı anlamının dışına çıkan sözcük mecaz anlamlıdır.

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı;

3. *Yalançı oğlu Yaltaçuk bunu işitti, Beyregüñ korkusundan kaçdı özini Tana Sazına şaldı. (Ergin, 1994: 151)*

[Yalançı oğlu Yaltacuk bunu işitti. Beyrek'in korkusundan kaçtı kendini Dana Sazi'na attı. (Ergin, 2009: 88)]

Cümleye baktığımız zaman dana sözcüğünün farklı bir kullanım ile karşımıza çıktığını görüyoruz. Cümlede bu kullanım "tana sazi" olarak yer almıştır. Kaçalın, *Tana Sazi*'ni, Balıklı Göl'den gelen Doğu Beyazıd'ın ortasından geçerek aşağıda Maku'dan gelen çayla birleşip Aras'a karışan (Bezirgân Suyu) bugünkü Sarı Su boyunda bir sazlık olarak ifade etmiştir.¹⁵⁷ Sözcük hayvan adı anlamından uzaklaşmış ve bir mekân adı olmuştur. Hikâyenin tamamına baktığımızda Yalançı oğlu Yaltaçuk'un Beyrek öldü diyerek Beyrek'in karısı Banu Çiçek ile evlenmeyi planladığını görüyoruz. Beyrek o sırada kâfir elinde tutsaktır, ölmemiştir. Banu Çiçek Beyrek'in öldüğüne inandığında Yalançı oğlu Yaltaçuk bir sürü yalanla onu kendine eş almak için düğün hazırlıkları yapar. Bu arada Beyrek kâfirin elinden kurtulur ve Yalançı oğlu Yaltaçuk'un planlarını öğrenir. Düğün yerine gidip öcünü almak ister. Bunu işiten Yalançı oğlu Yaltaçuk'un korkusundan kendini Dana Sazi'na attığı ifade edilmiştir. Dana sözcüğü gerçek anlamının dışında kullanılmıştır.

¹⁵⁷ Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 819.

1.3. Küçükbaş Hayvanlar

1.3.1. Çetük - Kedi

Dede Korkut Hikâyeri'nde *çetük* kelimesi kedi anlamındadır. Kedi, “kedigillerden, köpek dişleri iyi gelişmiş, kasları çevik ve kuvvetli evcil, küçük memeli hayvan, pisik (*Felis domesticus*)” olarak tanımlanmaktadır.¹⁵⁸ Hikâyelerde 2 yerde kullanılan kelime bir yerde çetük olarak yer alırken, 1 yerde kedi olarak yer almıştır. İkisi sözcük de mecaz anlamdadır.

Clauson, Eski Türkçe *çetük* sözcüğünü “dişi kedi” (famele cat) anlamında verir.¹⁵⁹ Gülensoy kesin olmamakla birlikte kedi sözcüğünün Orta Türkçede *çetük* olarak kullanıldığını *küvük çetük* kelimesinin ise “erkek kedi” anlamında olduğunu ifade eder. Ayrıca yine kesin olmamakla beraber bu değişimin ç- > k- değişmesi ile olduğunu söyler, Anadolu ağızlarında da bu değişimin görüldüğünü belirtir.¹⁶⁰ Tietze, kedi sözcüğünü “bugün bilinen manada, bilinen evcil hayvan” olarak tanımlamaktadır.¹⁶¹

Çetük sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden iyelik ekini ve belirtme durum ekini alarak kullanılmıştır.

İyelik Eki:

3 tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. çetük+ün+i (4.74.)

Hâl Eki:

Belirtme durum eki /+I/: 1 kez yer almıştır. çetük+iñ+i (4.74.)

Kedi sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden iyelik ekini alarak kullanılmıştır.

İyelik Eki:

3 tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. kedi+si. (6.140.)

Dede Korkut Kitabı'nda sözcüğün geçtiği cümleler şu şekildedir:

1. *Hay ne oturursın, itüñi avlatmayan, çetüğüñi mavlatmayan alplar başı Kazan oğlançuğı ile serhoş olup yaturalar didi. (Ergin, 1994: 157)*

¹⁵⁸ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1376.

¹⁵⁹ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 402.

¹⁶⁰ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 491, 492.

¹⁶¹ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 202.

[Hay ne oturuyorsun, köpeğini havlatmayan, kedini miyavlatmayan alplar başı Kazan oğlancığı ile sarhoş olup yatıyorlar dedi. (Ergin, 2009: 93)]

Cümle, Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan'da yer almaktadır. Çetük sözcüğü burada deyim olarak yer alıp, farklı bir anlam ifade etmiş ve hayvan adı anlamının dışında kalmıştır. Mecaz anlamdadır.

Kedi anlamındaki "çetük" de çetüğünü mavlatmayan deyimini biçiminde Kazan Bey'in sıfatları arasındadır ve "düşmana ağız açtırmayan" anlamında kullanılır.¹⁶²

2. Kız köşkten bakar-idi, taraklığı boşaldı, kedisi mavladı, avşıl olmuş țana gibi ağzınıñ şuyı akdı. (Ergin, 1994: 188)

[Kız köşkten bakıyordu, eli ayağı gevşedi, kedisi miyavladı, avşıl olmuş dana gibi ağzının suyu aktı. (Ergin, 2009: 129)]

Cümle, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda geçmektedir. Kedi sözcüğü burada hayvan adı anlamının dışına çıkmış ve mecazlaşmıştır.

Gökyay, Dede Korkut Hikâyeleri'nde geçen kedi sözcüğünün kedisi mavladı deyiminde "şehveti kabardı" anlamında geçtiğini ifade etmiştir.¹⁶³ Selcen Hatun kendisini isteyen Kan Turalı'yı görünce çok beğenir ve bir nevi ona âşık olur. Bu da kedisi mavladı yani şehveti kabardı deyimıyla ifade edilmiştir. Kullanılan deyimlerle Dede Korkut Hikâyeleri'nde anlatıma zenginlik katılmıştır.

1.3.2. İrgeç (Erkeç)

Erkeç, "iğdiş edilmiş, üç yaşından büyük erkek keçi" olarak tanımlanmaktadır.¹⁶⁴ İrgeç sözcüğü erkeç anlamında olup Dede Korkut Hikâyeleri'nde, koyun sürüsünün önünde giden erkek keçi olarak geçmektedir.¹⁶⁵ Dede Korkut Kitabı'nda *irgeç* sözcüğü 2 kere geçmiş olup ikisi de gerçek anlamdadır.

Clauosun, Eski Türkçe *erkeç* sözcüğüne "he-goat" (teke, keçi) anlamını verir.¹⁶⁶ Tietze, sözcüğün Anadolu diyalektlerinde erkeç / ergeç olarak kullanıldığını belirtip, "üç dört yaşlarında enenmiş, iğdiş edilmiş erkek keçi" olarak tanımlar.¹⁶⁷ Gülensoy, sözcüğü

¹⁶² Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, s. 1156.

¹⁶³ Orhan Şaik Gökyay, *agm*, s. 1156.

¹⁶⁴ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 810.

¹⁶⁵ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul, 2009, s. 152.

¹⁶⁶ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 223.

¹⁶⁷ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. II, s. 631.

"erkeç, teke" olarak verir ve Orta Türkçede kelimeyi *erkeç* "erkek, genç teke" olarak verir " < i (/e)r(i)k 'koç' +(e)ç " şeklinde ifade eder.¹⁶⁸ Kaçalın, sözcüğü "< *erk+eç*, *erk*" olarak verir ve bir yaşından büyük dört yaşından küçük erkek davar, her canlının erkeği olarak ifade eder.¹⁶⁹ Eren sözcüğü "erkek keçi" olarak verir ve yerel ağızlarda *irkeç* olarak da geçtiğini ifade eder. Kelimenin Orta Türkçede *erkeç* 'erkek keçi' olarak geçtiğini, Eski Kıpçakçada *erkeç* (veya *irkeç*) 'enenmiş keçi' (ve 'enenmiş koç') olarak kullanıldığını belirtir.¹⁷⁰ Kelime küçükbaş hayvan grubu içerisinde yer almaktadır. Hasan Eren'e göre, *irkeç* kelimesi *irk+(e)ç* şeklinde oluşmuştur. *İrk*, iğdiş edilmiş koç olup, -ç eki küçültme ekidir.¹⁷¹

Erdal, -gAç ekini incelerken *irk+gAç* ve *irk+gAk* örneklerini verir. "İrk" sözcüğünü koç olarak karşılar. Bu hayvanın Eski Türkçedeki adını *irk* olarak düşünür ve *irk+* adından iki sözcük türetildiğini, bunların da erkek ve erkeç olduğunu söyler. Radloff'un Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi adlı eseri üzerinde doktora çalışması yapan Erbay, Şeyh Süleyman Efendi'nin Lügat-ı Çağatayî ve Türkî-yi Osmanî (1882) adlı eserinde ayrı anlamlar verilen *irkeç* ve *erkeç* sözcüklerini Radloff'un tek sözcük gibi birleştirerek anlamlandırdığını, bu karışıklığı kendisinin düzelttiğini ve bu iki sözcüğü ayırdığını belirtir. Buna göre erkeç "Üç dört yaşındaki keçi, teke, süri, serke"; *irkeç* ise "teke, erkek keçi" olarak karşılanmaktadır.¹⁷²

İrgeç (erkeç) sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl eklerini alarak yer almıştır.

Hâl Eki:

Yaklaşma durum eki /+A/: 1 kez yer almıştır. *irgeç+e* (8.21.)

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. *irkeç* (8.184.)

Kelimenin geçtiği cümleler şu şekildedir:

1. *Çoban irgece kağıdı ilerü vardı. (Ergin, 1994: 207)*

[*Çoban erkece kızdı ileri vardı. (Ergin, 2009: 152)*]

¹⁶⁸ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 338.

¹⁶⁹ Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 802.

¹⁷⁰ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 137.

¹⁷¹ Hasan Eren, "Onomatopée'lere Ait Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, 1953, C. X, ss. 55-58, s. 55.

¹⁷² Adıyaman, C. (2018). *Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, s. 726, 727.

2. *Mere koyun başları irkeç bir bir gel kiç didi. (Ergin, 1994: 212)*

[*Bre koyun başları, erkeç, bir bir gel geç dedi. (Ergin, 2009: 159)*]

Bu iki cümle Basat Depegözi Öldürdüğü Destan'da yer almaktadır. Birinci cümlede çobanın erkece kızdığını görüyoruz. Burada sürüye yön veren erkeçtir. Sürünün başı konumundadır. Kelime hayvan adı anlamında olup gerçektir. İkinci cümlede de erkeç sözcüğünün koyun başı olarak ifade edildiğini görüyoruz. Dede Korkut'ta geçen "irgeç" sözcükleri gerçek kullanımda olup, sürünün başını ifade etmektedir.

1.3.3. Geyik - Sığın Geyik

"Geyikgillerden, erkeklerinin başında uzun ve çatalı boynuzları olan memeli hayvan (*Cervus elaphus*)"geyik olarak adlandırılır.¹⁷³ Dede Korkut Hikâyeleri'nde sözcük hem geyik hem de sığın geyik olarak geçmektedir. Geyik bir av hayvanıdır. Kelime, Dede Korkut Hikâyeleri'nde 22 yerde geyik olarak, 1 yerde sığın olarak, 6 yerde de sığın geyik olarak geçerek toplamda 30 kez yer almıştır. Sözcüğün bütün kullanımları gerçek anlamdadır. Sözcük yalnızca geyik olarak geçtiği gibi alageyik olarak da geçmekte olup bir geyik cinsini belirtmektedir. Burada da renk unsuru ortaya çıkar.

Roux, kiyik sözcüğünün genel olarak av hayvanlarını nitelendirmek için kullanıldığını belirtir.¹⁷⁴ Çoruhlu, geyiği kökleri mezolitik devre kadar inen, Türk mitolojisinin en eski simgelerinden biri olarak görür. Göl ve nehir kıyılarında yaşayan Türk topluluklarında bolluk, bereket, refah olarak görüldüğünü ve evlilikte de mutluluğun ve üremenin simgesi olduğunu ifade eder.¹⁷⁵

Clauson, Eski Türkçe *keyik* sözcüğünün başlangıçta herhangi bir vahşi dört bacaklı av hayvanı için genel bir terim olduğunu, bu nedenle spesifik vahşi hayvanlar, geyikler, yaban keçileri vb. için kullanıldığını belirtir ve bu nedenle bazı bağlamlarda tam anlamını belirlemenin çoğu zaman zor olduğunu ifade eder.¹⁷⁶ Tietze, sözcüğü "bugün bilinen manada maruf av hayvanı" olarak tanımlar.¹⁷⁷ Eren sözcüğün Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını, Orta Türkçede *keyik* 'yaban hayvanı; aslında

¹⁷³ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 939.

¹⁷⁴ Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, Ankara, 2012, s. 72.

¹⁷⁵ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul, 2002, s. 22.

¹⁷⁶ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 755.

¹⁷⁷ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. III, s. 211.

yabanî olan her şey, eti yenen hayvanlardan ceylan, sığın, dağ keçisi gibi hayvanlar' olarak geçtiğini belirtir. Eski Kıpçakçada da *keyik* sözcüğünün 'yabani hayvan' olarak kullanıldığını ifade eder. Ayrıca Türkçeden Sırpçaya *géika* olarak geçtiğini, çağdaş diyalektlerde geyiğe *pışı*, *puşı*, *muşı* adlarının da verildiğini de ekler.¹⁷⁸ Kaçalın, sözcüğün "< *kéy*+ⁱ*k*" şeklinden evrildiğini ve av, vahşi, yabani; geyik anlamlarına geldiğini ifade etmektedir.¹⁷⁹ Gülensoy ise sözcüğün Eski Türkçe ve Orta Türkçede *keyik* "her çeşit av hayvanı" olarak yer aldığını ifade etmektedir.¹⁸⁰

Sığın geyik ise yabani geyik olarak geçer. Kaçalın, kelimenin *sığın* sözcüğünden geldiğini ve çatal boynuzlu, dişi alageyik; karaca olduğunu ifade eder.¹⁸¹

"Sığın, geyik türünün en büyük soyudur. Eti pek makbul olan bu av hayvanı adı geyikten ayrıdır, bu ayrılık "sığın geyik" diye belirtilir ve kitapta *sığın* sözü tek olarak geçmez. Bir yerde de *sultan beğendi*, *semüz sığın geyik* deniyor."¹⁸² "Türkçede geyik nomenklaturası yani ad öbeği geniş bir liste oluşturur. Bununla birlikte Divan edebiyatında geyik sözcüğü yerine Arapça gazal, maral veya Farsça ahu gibi sözcükler kullanılır."¹⁸³

Gökyay, Dede Korkut'ta iki yerde de "kanlu geyik" ifadesinin geçtiğini, bu "kanlu" sıfatının bilindiği gibi, destanlarda bir de Oğuzlara verildiğini ifade eder. Fakat bunun anlamının pek açık olmadığını, geyik için kullanıldığında "kanı dökülen av hayvanı" demek ise Oğuzlar söz konusu olunca "kan döken savaşı" demek olduğunu söyler.¹⁸⁴

Geyik ve sığın geyik sözcüklerinin, hikâyelerde kullanıldıkları ekler ve tamlamalar şu şekildedir:

Çokluk Eki: 4 kez yer almıştır. geyik+ler+i (1.181.), geyik+ler+i+n+e (1.291.), geyik+ler+ün (1.273.), geyik+ler+ü+ñüz (11.147.)

İsim Fiilin İhbar Çekimi: 1 kez yer almıştır. sığın geyik+dür (3.138.)

¹⁷⁸ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 155.

¹⁷⁹ Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 803.

¹⁸⁰ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 368.

¹⁸¹ Mustafa S. Kaçalın, *age*, s. 817.

¹⁸² Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1164

¹⁸³ Adıyaman, C. (2018). *Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, s. 740.

¹⁸⁴ Orhan Şaik Gökyay, *age*, s. 1165.

İyelik Eki:

2. tekil şahıs eki: 1 kez yer almıştır. geyük+ler+üñ (1.273.)
2. çoğul şahıs eki: 1 kez yer almıştır. sizüñ geyik+ler+ü+ñüz (11.147.)
3. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. geyik+ler+i+n+e (1.291.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması şeklinde: 3 kez yer almıştır. ala geyik (6.456.) kanlu geyik (9.29., 10.94.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 15 kez yer almıştır. geyik (M.42., 3.120., 9.33., 9.78., 10.10.), sığın geyik (2.14., 3.749., 4.70., 477., 4.78., 6.456., 10.22.), ala geyik (6.456.), kanlu geyik (9.29., 10.94.)

Tamlayan durum eki /+In, +nIn/: 2 kez yer almıştır. bidevi geyik+iñ (4.229.), sığınuñ (9.31.)

Belirtme durum eki /+I/: 6 kez yer almıştır. geyik+ler+i (1.181.), geyik+i (1.184., 1.188., 1.191., 3.126., 3.136.)

Yaklaşma durum eki /+A/: 3 kez yer almıştır. geyik+e (1.189.), geyik+ler+i+n+e (1.291.), sığın geyik+e (2.121.)

Ayrılma durum eki /+DAn/: 1 kez yer almıştır. geyik+den (3.131.)

Dede Korkut Hikâyeleri'nde geyik sözcüğünün geçtiği 5 cümleyi ele alacağız.

Mukaddime;

1. *Gitdükde yirüñ otlakların geyik bilür. (Ergin, 1994: 75)*

[*Gittikçe yerin otlaklarını geyik bilir. (Ergin, 2009: 17)*]

Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı;

2. *Oğlandır ne bilsün, geyiği kıvar-idi getirür-idi babasınıñ önünde sinirler-idi. (Ergin, 1994: 85)*

[*Oğlandır ne bilsin, geyiği kovalıyordu, getiriyordu, babasının önünde vuruyordu. (Ergin, 2009: 28)*]

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı;

3. *Nagāhandan Oğuzuñ üzerine bir süri geyik geldi. (Ergin, 1994: 121)*

[Birdenbire Oğuz'un üzerine bir sürü geyik geldi. (Ergin, 2009: 62)]

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı;

4. *Ala geyik şığın geyik kovar-idüm. (Ergin, 1994: 198)*

[Alaca geyik yabani geyik kovalardım. (Ergin, 2009: 141)]

Uşun Koca Oğlu Segrek'in Destanı;

5. *Uçardan kaz tavuk, yorırdan geyik tavşan bu havluya taldurup Oğuz yiğitlerine bunu dām itmiş-idi. (Ergin, 1994: 225)*

[Uçanlardan kaz, tavuk; yürüyenlerden geyik, tavşan bu avluya doldurup Oğuz yiğitlerine bunu tuzak yapmıştı. (Ergin, 2009: 178)]

Geyik sözcüğünün geçtiği bu cümlelere baktığımızda kelimenin hayvan adı anlamıyla kullanıldığını görüyoruz. Birinci cümlede, otlakların yerini geyik bilir ifadesiyle geyiğin otla beslenen bir hayvan olduğunu görüyoruz. İkinci cümlede, Oğuz beylerinin geyiği avlamasından geyiğin bir av hayvanı olduğunu anlıyoruz. Üçüncü cümlede, geyik toplu olarak, bir sürü şeklinde ifade edilmiştir. Oğuz'un üzerine gelen bu geyik, hikâyenin tamamına baktığımızda güzel bir olaya çıkmaktadır. Beyrek bu geyiklerden birini kovalamış ve geyik onu Banu Çiçek'in otağının önüne getirmiştir. Geyik onların kavuşmalarına vesile olmuştur. Dördüncü cümlede, geyik "ala" sıfatıyla karşımıza çıkmaktadır. Alageyik de bir geyik türüdür. Bu cümlede de geyiğin türünü belirtmektedir. Alaca geyik ve sığın geyik kovmak, avlamak anlamındadır. Yani geyik burada da av hayvanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Beşinci cümlede ise geyiğin yürüyen bir hayvan olduğu ve av hayvanı olması sebebiyle kâfirler tarafından tuzak olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. Geyik sözcüğü Dede Korkut Hikâyeleri'nin hiçbirinde hayvan adı anlamının dışına çıkmamıştır.

1.3.4. Kiçi (Keçi)

Keçi, “geviş getirenlerden eti, sütü, derisi ve kılı için yetiştirilen, memeli dişi hayvan”dır.¹⁸⁵ Dede Korkut Hikâyeleri’nde ise sözcük “kiçi” şeklinde yer almıştır. Hikâyelerde kiçi kelimesi 5 kere geçmekte olup bunların 4’ü gerçek anlamda, 1’i ise mecaz anlamdadır.

Clauson, keçi sözcüğü için Eski Türkçe *eçkü* sözcüğünü kullanır ve keçi için genel bir terim olduğunu ifade eder.¹⁸⁶ Tietze ise sözcüğü “bugün bilinen manada, bilinen evcil hayvan” olarak tanımlar.¹⁸⁷ Gülensoy, sözcüğü “geviş getirenlerden, eti, sütü, derisi ve kılı için yetiştirilen, memeli evcil hayvan” olarak verir. Kelimenin Eski Türkçede *äçkü*, Orta Türkçede *keçi* olarak kullanıldığını ve “< *eç” yansıma: keçiyi çağırma ünlemi” olduğunu ifade eder.¹⁸⁸ Eren, Orta Türkçede *keçi* sözcüğünün Oğuzca bir biçim olarak geçtiğini ve daha çok *eçkü* biçiminin kullanıldığını, sözcüğün Eski Kıpçakçada da *eçki* olarak yer aldığını ifade eder. Çağdaş diyalektlerde de *keçi* yerine *eçki* biçiminin kullanıldığını belirtir. Türkçe *keçi* adıyla *eçki* biçimi arasındaki bağ sorunu olduğunu ve bunun karışık bir durum olduğunu söyler.¹⁸⁹ Kaçalın, sözcüğü “keçü” şeklinde verip *eçkü* sözcüğünden geldiğini ve keçi anlamında olduğunu belirtir.¹⁹⁰

“Orta Türkçede keçi, kiçi kelimesinde birinci hecedeki düz, dar ünlü olan -i sesi zamanla düz, geniş ünlü olan -e sesine dönüşerek kelime günümüzde keçi olarak kullanılmaktadır. Keçiye Oğuzlar ve lehçe bakımından onlara yakın olan Kıpçak, Suvar vb. gibi batı elleri bugün de olduğu gibi “keçi”, Türkler ise “eçkü” diyorlardı. Keçi kılına yüne nazaran çok daha az önem verilmektedir.”¹⁹¹ “Oğuz Türkleri keçinin kıllarını çadır, keçe, sapan yapımı gibi farklı amaçlarda kullanır.”¹⁹²

Kiçi (keçi) sözcüğünün, hikâyelerde isim çekim eki olarak ve tamlama şeklinde kullanımları şöyledir:

¹⁸⁵TDK Türkçe Sözlük, Ankara, 2011, s. 1375.

¹⁸⁶ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 24.

¹⁸⁷ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 200.

¹⁸⁸ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 491.

¹⁸⁹ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 225, 226.

¹⁹⁰ Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 810.

¹⁹¹ Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara, 1997, s. 348.

¹⁹² Servet Karçığa, “Dede Korkut Kitabı’nda Hayvanla İlgili Kelimelerin Tasnifi”, *Teke Dergisi*, 5(1), 12-33, 2016, s. 20.

Hâl eki:

Yalın hâl: 3 kez yer almıştır. kiçi (2.87., 2.327.)

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki ile: 1 kez yer almıştır. kiçi+m+ce (2.71.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 3 kez yer almıştır. üç kiçi tüyi (2.327.), bir kiçi tüyi (3.327.), kiçi başlu (3.128.)

Kelimenin geçtiği yerler şöyledir:

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı;

1. *Altuñdağı alaca atuñ ne ögersin*

Ala başlu kiçimce gelmez maña. (Ergin, 1994: 98)

[Altındaki alaca altını ne översin

Alaca başlu keçim kadar gelmez bana. (Ergin, 2009: 40)]

2. *Çobanuñ taşı dükendi, koyun dimez kiçi dimez şapanuñ ayasına kor atar, kâfiri yıkar. (Ergin, 1994: 99)*

[Çobanın taşı tükendi, koyun demez keçi demez, sapanın ayasına koyar atar, kâfiri yıkar. (Ergin, 2009: 41)]

3. *Çobanuñ üç yaşar țana derisinden şapanınuñ ayası-y-idi, üç kiçi tüyünden şapanınuñ kolları-y-idi, (Ergin, 1994: 109)*

[Çobanın üç yaşında dana derisinden sapanının ayası idi, üç keçi tüyünden sapanının kolları idi (Ergin, 2009: 51)]

4. *Bir keçi tüyünden çatlayıcı idi. (Ergin, 1994: 109)*

[Bir keçi tüyünden çatlayıcı idi. (Ergin, 2009: 51)]

Bu dört cümlede geçen kiçi sözcüğü cümlelerin hepsinde gerçek anlamdadır. Birinci cümlede keçi, alabaşlı oluşuyla karşımıza çıkmaktadır. Alabaşlı keçi de keçinin bir türüdür. Bu cümle çobanın söylediği bir soylamada yer alır. Kâfir atını ne kadar överse övsün çoban için o bir keçi kadar bile değildir. Keçi sözcüğü ile bir karşılaştırma yapılmıştır. İkinci cümlede, koyunları, keçileri sapanın ayasına koyup atması bir

abartma unsurudur. Hikâyenin tamamına baktığımız zaman Karaçuk Çoban'ın gücünü kuvvetini anlıyoruz. Koyunları, keçileri bu kadar rahat sapanı koyup fırlatması onun ne derece güçlü olduğunu ortaya koymak için söylenmiş olmalıdır. Üçüncü ve dördüncü cümlelerde ise keçinin kılından, sapanın yapılması ifade edilmiştir. Baktığımız zaman Oğuz beylerinin keçiden fayda sağladıklarını, etinin, sütünün, derisinin yanı sıra araç gereç yapımında kullandıklarını da görüyoruz. Hayvanlar her anlamda Oğuzların geçim kaynağı ve yardımcıları olmuşlardır.

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı;

5. Dede Korkut keçi başlı keçer aygıra sıçradı bindi. (Ergin, 1994: 126)

[Dede Korkut keçi başlı geçer aygıra sıçradı bindi. (Ergin, 2009: 66)]

Keçi başlı geçer aygır ifadesi ile aygırın başı keçi başına benzetilmiştir. Buradan hareketle aygırın başının keçi başı kadar küçük olduğunu anlıyoruz. Sözcük benzetme unsuru olarak yer almıştır.

1.3.5. Koç

Koç sözcüğü "damızlık erkek koyun" anlamına gelir.¹⁹³ Dede Korkut Kitabı'nda koç sözcüğü 43 kere geçmekte olup bunların 22'si gerçek anlamda, 21'i ise mecaz anlamdadır.

Tietze, sözcüğü "erkek koyun; erkek yiğit" şeklinde tanımlar.¹⁹⁴ Gülensoy kelimeyi "damızlık erkek koyun" olarak verir ve sözcüğün Eski Türkçe ile Orta Türkçede *koç* (*koçungar*) şeklinde ifade bulunduğunu belirtir.¹⁹⁵ Eren, sözcüğün Orta Türkçede *koç* (ve *koçnar*) olarak da geçtiğini belirtir.¹⁹⁶

Dede Korkut Hikâyeleri'nde hayvan adı anlamındaki şekliyle kullanıldığı gibi sağlıklı, gülbüz genç erkekler için de kullanılmıştır. Hikâyelerde güç, kuvvet, çeviklik, mertlik, yiğitlik bazı yerlerde "koç" kelimesiyle ifade edilmiştir. Kelimenin hikâyelerde sakar koç, kara koç, boynuzlu burma koç gibi sıfatlarla beraber kullanıldığı da dikkati çekmektedir.

¹⁹³ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1455.

¹⁹⁴ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 331.

¹⁹⁵ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 530.

¹⁹⁶ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 247.

Dede Korkut Hikâyeleri'nde *kara koç* sözcüğünün türlü yerlerde ve türlü anlamlarda karşımıza çıktığını ifade eden Gökyay, bu sözün bir kanıtı dayanarak açıklamanın güç olduğunu söyler ve bu anlamları şöyle sıralar:

a) Sürü

b) Tavla: Karakoçta kadılık at diye geçiyor.

c) Atın sıfatı olarak: Karakoç at(lar)

ç) Doğrudan at anlamında

d) Karakoçu yüğrük atdan tavla verdi cümlesini belki zorlayarak, "atları yüğrük olan sülaleden bir tavla (dolusu at) verdi" diye anlamlandırabileceğimizi belirtir.¹⁹⁷

Koç, hikâyelerde isim çekim eklerini alarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra sıfat tamlaması olarak da yer almıştır.

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki: 2 kez yer almıştır. *kara koç+um* (10.247.), *kara koç+um+uñ* (11.96.)

1. çoğul şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. *buynuzı burma koç+lar+u+muz* (3.588.)

2. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. *kara koç+uñ* (10.262.)

3. tekil şahıs iyelik eki: 3 kez yer almıştır. *kara koç+i+n* (4.185., 6.291.), *koç+lar+i* (10.145.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 26 kez yer almıştır. *koç* (1.5., 1.74., 1.81., 1.199., 3.178., 3.235., 3.250., 4.209., 4.257., 6.8., 6.465., 7.155., 7.162., 8.186., 10.108., 10.154., 10.286., 12.43.), *kara koç atlar* (2.150., 4.403.), *biñ koç* (3.259.), *koç yigidüm* (5.210.), *kara koç aygıruñ* (10.143.)

Tamlayan durum eki */+In, +nIn/*: 2 kez yer almıştır. *koç+uñ* (8.192.), *kara koç+um+un* (11.96.)

¹⁹⁷ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1158, 1159.

Belirtme durum eki /+I/: 4 kez yer almıştır. koç+lar+ı (3.263.), koç+ı (8.187.), kara koç+ı (9.291.)

Bulunma durum eki /+DA/: 6 kez yer almıştır. kara koç+da (4.298., 6.391., 12.21., 12.75., 12.86., 12.124.)

Çokluk Eki: 4 kez yer almıştır. koç+lar+ı (3.263., 10.145.), buynuzu burma koç+lar+u+muz (3.588.), kara koç+lar (4.443.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 24 kez yer almıştır. kara koç (4.257., 4.298., 4.403., 4.443., 6.8., 6.391., 10.143., 10.247., 12.21., 12.75., 12.86., 12.124.), biñ koç (3.259.), buynuzu burma koç+lar+u+muz (3.588.), kara koç+ı (9.291.), koç yigidüm (5.210.), sakar koç (8.186.)

Biz, koç kelimesinin hikâyelerde geçtiği 5 cümleyi ele alacağız.

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı;

1. *Ƙara koç atlar gördüğünde kişneşdüren (Ergin, 1994: 101)*

[*Kara koç atlar gördüğünde kişnettiren (Ergin, 2009: 98)*]

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı;

2. *Buynuzu burma koçlarımız alduğu yok. (Ergin, 1994: 142)*

[*Boynuzu burma koçlarımızı aldığı yok. (Ergin, 2009: 80)*]

Duha Koca Oğlu Delü Dumrul Destanı;

3. *Ƙoç yigidüm şah yigidüm (Ergin, 1994: 183)*

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı;

4. *İvini çözdü, kaytabanın buzlatdı, Ƙara koçın kişnetdi, dün Ƙatdı, köçdi. (Ergin, 1994: 193)*

[*Evini çözdü, devesini bağırttı, kara koç atını kişnetti, geceyi gündüze kattı, göçtü. (Ergin, 2009: 135)*]

Uşun Koca Oğlu Segrek'in Destanı;

5. *Ƙara koç aygıruñ ürkdi gider. (Ergin, 1994: 229)*

"Koç" sözcüğünün geçtiği bu cümlelere baktığımızda kelimenin hem gerçek hem mecaz anlamda kullanıldığını görüyoruz. Birinci cümleye baktığımız zaman, koç sözcüğü atı nitelemiştir. Yani koç kelimesi burada hayvan adı anlamından uzaklaşarak atın hünerini, marifetini anlatmak için kullanılmıştır. Bu kelime mecaz anlamda delikanlılar için yiğit, mert anlamına gelmektedir. Koç sözcüğü bu cümlede mecaz anlamdadır. İkinci cümleye baktığımızda, boynuzu burma koç ifadesiyle karşılaşırız. Boynuzu burma koç bir tür koç çeşidini ifade etmektedir. Sözcük hayvan adı anlamında olup gerçek kullanımdadır. Üçüncü cümlede koç sözcüğünün bir delikanlı için kullanıldığını görüyoruz. Hikâyeye baktığımız zaman bu delikanlının Deli Dumrul olduğunu görmekteyiz. Koç sözcüğü ile Deli Dumrul'un yiğitliği, mertliği ifade edilmiştir. Sözcük gerçek anlamının dışında olup mecaz anlamlıdır. Dördüncü cümlede ise koç sözcüğü kara sıfatıyla kullanılmış olup atı ifade etmektedir. Oğuz beylerinin atları hünerli, gürbüz atlar oldukları için hikâyelerde de "koç" olarak nitelendirilmiştir. Koç, bu cümlede de hayvan adı anlamında kullanılmadığı için mecaz anlamdadır. Beşinci cümleye baktığımızda, bu defa koç sözcüğü kara sıfatıyla beraber aygırı yani damızlık erkek atı nitelemektedir. Birinci cümledeki anlamla aynıdır. Aygırın hüneri, marifeti ortaya çıkarılmıştır. Sözcük mecaz anlamlıdır.

1.3.6. Koyun

"Geviş getirenlerden, eti, sütü, yapağısı ve derisi için yetiştirilen evcil hayvan" anlamına gelen koyun¹⁹⁸ Dede Korkut Hikâyeleri'nde de bu anlamıyla yer almıştır. Eski Türkçede kōn - kōy şeklinde yer alan kelime küçültme ekiyle kōy+u+n olarak ifade edilmektedir.¹⁹⁹ Koyun sözcüğü Dede Korkut'ta 56 kere geçmekte olup hepsi gerçek anlamdadır.

Clauson, sözcüğü Eski Türkçe *koñ* olarak verir "genel olarak koyun, özellikle koyun" (generically 'sheep', and specifically 'ewe'), "on iki yıllık dönemin hayvanlarından biri" (One of the animals of the 12 year cycle) şeklinde ifade eder.²⁰⁰ Tietze, sözcüğü "bugün bilinen manada davar" şeklinde tanımlar.²⁰¹ Gülensoy, sözcüğün Eski Türkçedeki kullanımlarını *koy ~ koyn ~ koyın ~ hoyın; koony* olarak verir ve

¹⁹⁸ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1492.

¹⁹⁹ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 643.

²⁰⁰ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 631.

²⁰¹ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 386.

kelimenin kökenini " < * *kōn*+(I)n " olarak ifade eder.²⁰² Eren, kelimenin Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını, Orta Türkçede *kōy* olarak geçtiğini belirtir. Kâşgarlı Mahmud'a göre, Argular'ın sözcüğü *kōn* biçiminde kullandıklarını ve Kumancada *koy* olarak geçtiğini, Eski Kıpçakçada ise *koyun* biçiminde yer aldığını ifade eder. Eski Türkçe *kōn* biçiminin sonundaki *-n* sesinin Türk diyalektlerinde *-y*'ye çevrildiğini söyler.²⁰³ Kaçalın, sözcüğü "<**koy*n < *kony*" şeklinde verip kuzı, kuzu olarak ifade eder.²⁰⁴

Nasıl ki koç erkek koyun anlamındaysa, hikâyelerde koyun sözcüğü dışı koyunun yerine kullanılmıştır. Dede Korkut'ta dikkati çeken bir husus ise oğlu kızı olmayanın kara otağa oturtulması ve çocuğu olmadığı için önüne kara koyun yahnisi getirilmesidir.

"Ak koyun makbuldür; hep ağ koyunlar, ağca tüylü tümen koyun, ağca koyun diye geçer. Kara koyun ise makbul değildir; Boğaç Han hikâyesinde Bayındır Han'ın verdiği şölende oğlu kızı olmayanın önüne kara koyun yahnisi getirilir."²⁰⁵ "Dede Korkut Kitabı'nda koyun önemli bir geçim kaynağı olduğu gibi koyunun sayısı güç ve servetin de sembolüdür. Bu nedenle kâfirler Oğuzların koyunlarını sürekli yağmalamak ister."²⁰⁶

Koyun sözcüğü, hikâyelerde isim çekim ekleriyle kullanılmasının yanı sıra sıfat tamlaması ve belirtisiz isim tamlaması şeklinde de yer almıştır.

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki: 4 kez yer almıştır. ağca koyun+um (3.781., 5.142., 5.200.), ağca koyun+lar+um (12.125.)
2. tekil şahıs iyelik eki: 3 kez yer almıştır. ağ koyun+uñ (3.768.), koyun+uñ+ı (7.162.)
3. tekil şahıs iyelik eki: 4 kez yer almıştır. on bin koyun+ı (2.47.), koyun+lar+ı+n+a (3.259.), kara ilüm koyun+ı+n+ı (7.154.)

²⁰² Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 549.

²⁰³ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 254, 255.

²⁰⁴ Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 811.

²⁰⁵ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1159.

²⁰⁶ Servet Karçığa, "Dede Korkut Kitabı'nda Hayvanla İlgili Kelimelerin Tasnifi", *Teke Dergisi*, 5(1), 12-33, 2016, s. 20.

Çokluk Eki: 5 kez yer almıştır. şol koyun+lar+ı (2.47.), koyun+lar+ı+n+a (3.259.), ağça koyun+lar (2.292.), ağ koyun+lar (2.141., 12.125.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 28 kez yer almıştır. koyun (2.87., 3.235., 2.251., 7.155., 8.20., 8.24., 8.30., 8.35., 8.181., 8.184.), kara koyun (1.8.), kara koyun yahnisı (1.26., 1.51., 1.55.), tümen koyun (1.125., 1.349., 1.375.), ağça koyun (2.152., 4.301., 4.405, 6.118., 6.393., 9.292.), semüz koyun (2.197., 2.331.), biş-yüz koyun (8.79., 8.84., 8.109.)

Tamlayan durum eki /+In, +nIn/: 3 kez yer almıştır. koyun+uñ (2.50., 8.24.), tümen koyun+uñ (11.151.)

Belirtme durum eki /+I/: 6 kez yer almıştır. koyun+ı (2.49.), şol koyun+lar+ı (şu koyunları) (2.47.), ağça koyun+ı (3.507., 3.526.), kara ilüm koyun+ı+n+ı (7.154.), koyun+uñ+ı (7.162.)

Yaklaşma durum eki /+A/: 1 kez yer almıştır. koyun+lar+ı+n+a (3.259.)

Ayrılma durum eki /+DAn/: 9 kez yer almıştır. koyun+dan (1.5., 1.74., 1.81., 1.199., 4.209., 6.465., 10.108., 10.285., 12.43.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 31 kez yer almıştır. kara koyun (1.8.), kara koyun yahnisı (1.26., 1.51., 1.55.), tümen koyun (1.125., 1.349., 1.375.), on bin koyun+ı (2.47.), şol koyun+lar+ı (şu koyunları) (2.47.), ağ koyun (2.141.), semüz koyun (2.197., 2.331.), biş-yüz koyun (8.79., 8.84., 8.109.), ağça koyun (2.152., 2.292., 3.507., 3.526., 3.781., 4.301., 4.405., 5.200., 6.118., 6.393., 9.292.), biñ dañı koyun (3.235., 5.142.)

Belirtisiz isim tamlaması: 2 kez yer almıştır. Koyun başları (8.184.), koyun ardına (8.35.)

Kelime tüm cümlelerde hayvan adı anlamıyla kullanıldığı için biz 5 cümleyi ele alacağız.

Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı;

1. *Kimüñ ki oğlı kıızı yok kıara otağa konduruñ, kıara kıçe altına döşen, kıara kıoyun yahnisından öñine getirüñ, yir-ise yisün yimez-ise tursun gitsün dimiş-idi.* (Ergin, 1994: 78)

[Kimin ki oğlu kızı yok, kara otağa kondurun, kara keçe altına döşeyin, kara koyun yahnisinden önüne getirin, yerse yesin, yemezse kalksın gitsin demişti. (Ergin, 2009: 21)]

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı;

2. *Ƙazanuñ Ƙapulu dervendde on biñ Ƙoyunu vardur, şol Ƙoyunları dağı götürsek Ƙazana ulu Ƙayf ider-idük didi. (Ergin, 1994: 97)*

[Kazan'ın Kapulu Derbendi'nde on bin koyunu vardır, şu koyunları da getirsek Kazan'a büyük darbe vurmuş olurduk dedi. (Ergin, 2009: 39)]

3. *Ağaylda ağça koyun esen olsa Ƙuzı virür. (Ergin, 1994: 170)*

[Ağıllarda akça koyun esen olsa kuzu verir. (Ergin, 2009: 106)]

4. *Ƙara ilüm Ƙoyunını yüklü Ƙodum*

Ƙoç-mudur Ƙoyun-mudur atı bilsem (Ergin, 1994: 205)

[Kara elimin koyununu gebe koydum

Koç mudur koyun mudur onu bilsem (Ergin, 2009: 149)]

5. *Ƙara ilde Ƙoyunuñı yüklü Ƙoduñ Ƙoç oldu. (Ergin, 1994: 206)*

[Kara ilde koyununu gebe koydun koç oldu. (Ergin, 2009: 150)]

Koyun sözcüğünün geçtiği bu cümlelere baktığımızda kelimenin hem gerçek hem mecaz anlamda kullanıldığını görüyoruz. Birinci cümlede, koyun kelimesi kara sıfatıyla kullanılmıştır. Cümleye baktığımızda kara koyunun olumsuz bir durum için kullanıldığını görüyoruz. Buradaki olumsuz durum ise Oğuz beylerinden birinin oğlunun veya kızının olmama durumudur. Bu beyler diğer beylerden farklı bir otağa oturtulur -ki bu otağ da karadır- önlerine kara koyun yahnisi konur. Çocuğu olmayanın Allah tarafından cezalandırıldığına inanırlar ve onlar da çocuğu olmayanları bu şekilde cezalandırmışlardır. Koyun sözcüğü cümlede gerçek anlamda kullanılmıştır. İkinci cümleye baktığımız zaman, Kazan'ın on bin koyunun olması ifadesiyle karşılaşırız. On bin koyunun varlığı, koyunun Oğuzlardaki önemini göstermektedir. Ayrıca bu durum bize Oğuzlarda hayvancılığın gelişmiş olduğunu da ifade eder. Yani hayvanlar Oğuzların zenginlik kaynağıdır. Koyun sözcüğü bu cümlede de gerçek anlamıyla kullanılmıştır. Üçüncü cümlede, koyun sözcüğü ak sıfatıyla kullanılmıştır. Akça

koyunun sağlıklı olursa kuzu vereceği ifade edilmiştir. Kelime hiçbir anlam kaymasına uğramadan hayvan adı anlamında olup, gerçek anlamlıdır. Dördüncü cümlede, koyun sözcüğü gebe kadın yerine kullanılmıştır. Bu kadın Kazılık Koca'nın karısıdır. Kazılık Koca esir düştüğü zaman eşi hamiledir. Esaretten kurtulduğu zaman da "kara elimin koyununu gebe koydum" diyerek karısını kastetmektedir. Koyun dişiliği ile bilindiği için kadın özdeşleştirilmiştir. Yani koyun sözcüğü benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Bu sebeple mecaz anlamlıdır. Yine koyunun dişi, koçun erkek olmasından yola çıkarak Kazılık Koca doğan çocuğun koç mu koyun mu yani erkek mi dişi mi olduğunu sormaktadır. Beşinci cümle ise dördüncü cümlenin devamı şeklindedir. Koyun kelimesi yine benzetme unsuru olarak kullanılarak kadını ifade etmektedir. Mecaz anlamdadır. Bu kadından doğan çocuğun ise koç yani erkek olduğu söyleniyor. Dede Korkut Hikâyeleri'nde hayvanların da tıpkı insanlar gibi dişi ve erkek olarak ayrılıp, benzer özelliklere sahip olabildiklerini ve benzetme unsuru olarak kullanıldıklarını görmekteyiz.

1.3.7. Kuzu

Nasıl ki her hayvanın bir yavrusu var ise koyunun da bir yavrusu vardır ve biz koyunun yavrusuna "kuzu" diyoruz. Kuzu sözcüğü Dede Korkut Kitabı'nda kuzı şeklinde geçmektedir. Kelime hikâyelerde 9 kere yer almış olup 7'si gerçek anlamda, 2'si mecaz anlamdadır.

Sözcük Türkçe Sözlük'te "koyunun yavrusu" olarak tanımlanmaktadır.²⁰⁷ Clauson, sözcüğü Eski Türkçe *kuzı* olarak verirken, Tietze, kuzu sözcüğünü "koyunun yavrusu" şeklinde tanımlar.²⁰⁸ Gülensoy, kelimeyi "koyun yavrusu" olarak ifade eder ve Eski Türkçe ile Orta Türkçede *kozi* şeklinde yer aldığını belirtir. Kelimenin kökeni *kozi* olarak verir.²⁰⁹ Eren sözcüğün Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını, Orta Türkçede *kuzı* olarak geçtiğini, Eski Kıpçakçada da *kuzu*, *kuzı* biçimlerinin göze çarptığını belirtir. Çağdaş diyalektlerin bir bölümünde Moğolcadan kalma *kurağan* (> *kuran*) biçiminin kullanıldığını ifade eder.²¹⁰

²⁰⁷ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1551.

²⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 681; Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 465.

²⁰⁹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 586.

²¹⁰ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 272.

“Bir kelimenin ilk hecesinde bir yuvarlak vokal bulunuyorsa ondan sonraki hecelerdeki vokaller darsa yuvarlak olur.”²¹¹ Bu sebeple kuzı sözcüğü günümüzde kuzu şeklinde kullanılmaktadır. Talat Tekin, sözcüğün Oğuz grubu Türk dillerinde kuzı /u/ ile, diğer Türk dillerinde ise kızı /o/ ile gösterildiğini belirtir.²¹²

Koyun ve kuzu Türk toplumunda önemli bir yere sahiptir. Türkler koyun ve kuzu sayesinde geçimlerinin büyük oranını sağlamışlardır. Kuzu simgesel anlamda saflığın, iyiliğin, temizliğin, körpeliğin ve masumiyetin sembolüdür.

Kuzu sözcüğü, hikâyelerde isim çekim ekleri ile kullanılmıştır.

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. kuzı+çak+ım (4.303.)

3. tekil şahıs iyelik eki: 2 kez yer almıştır. kuzı+çak+ı (2.293., 4.302.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 5 kez yer almıştır. kuzı (2.218., 3.768., 4.152., 4.405., 8.169.)

Belirtme durum eki /+I/: 1 kez yer almıştır. kuzı+çak+ı+n (6.394.)

Biz burada kuzu kelimesinin geçtiği yerleri ele alacağız.

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı;

1. Beli ağam Kazan, giceden bir kuzı pişürüp-dururam, gel bu ağaç dibinde inelüm yiyelüm didi. (Ergin, 1994: 104)

[Evet ağam Kazan, geceden bir kuzu pişirmişimdir, gel bu ağaç dibinde inelim yiyelim dedi. (Ergin, 2009: 46)]

2. Ağça koyunlar olan yirde

Bir kuzıçağı olmaz-mı olur (Ergin, 1994: 108)

Bu iki cümlede kuzı sözcüğü koyunun yavrusu anlamında olup gerçek manadadır. Birinci cümlede, kuzuyu pişirip yiyecekleri ifade edilmiştir. Kuzu burada Oğuzların besin maddesi olarak yer almaktadır. Kuzunun etinden faydalandıklarını görüyoruz. İkinci cümlede, kuzı sözcüğü -çak küçültme ekini almıştır ve cümleye sevgi ifadesi katmıştır. Kelimeler her iki cümlede de hayvan adı anlamındadır.

²¹¹ Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri*, Ankara, 1959, s. 133.

²¹² Talat Tekin, *XI. Yüzyıl Türk Şiiri Divanı Lugatı 't - Türk'teki Manzum Parçalar*, Ankara, 1989, s. 191.

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı;

3. *Ağ koyunuñ karımış-idi kuzu viridi ahır. (Ergin, 1994: 150)*

[Ak koyununun ihtiyarlamıştı kuzu verdi ahır. (Ergin, 2009: 87)]

Nasıl ki insanlar yaşlanınca çocuk sahibi olamaz duruma geliyorsa bu durum hayvanlar için de geçerlidir. Fakat bu cümlede bunun tam tersi bir durum karşımıza çıkmaktadır. Ak sıfatıyla nitelenen ihtiyar koyun kuzu vermiştir. Kuzu sözcüğü gerçek anlamdadır.

Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan;

4. *Amma 'Arafatda irkek kuzu kurban için (Ergin, 1994: 160)*

5. *Ƙuzıçağı mañrısup bile keçdi. (Ergin, 1994: 166)*

[Kuzucağı meleşip beraber geçti. (Ergin, 2009: 102)]

6. *Ƙuzıçağım aldurmuşam mañrıyayın-mı (Ergin, 1994: 166)*

[Kuzucağımı aldurmuşım meleyeyim mi (Ergin, 2009: 102)]

7. *Ağa yılda ağça koyun esen olsa kuzu virür. (Ergin, 1994: 170)*

[Ağillarda akça koyun esen olsa kuzu verir. (Ergin, 2009: 106)]

Dördüncü cümleye baktığımız zaman, erkek kuzunun kurban edilmesi ifadesiyle karşılaşırız. İnançımıza göre bir hayvanı kurban ederken erkek olmasına dikkat ederiz. Eğer dişi bir hayvanı kurban edeceksek hamile olmamasına çok dikkat etmek gerekir. Yavru verecek bir hayvan kurban edilemez. Bu cümlede de kurban edilecek kuzunun erkek olduğu dikkatimizi çeker. Buradan hareketle kurban etme Oğuzlarda da uygulanmakta olan bir inançtır. Kuzu sözcüğü hayvan adı anlamında kullanılmıştır. Beşinci cümlede, kuzu sözcüğü -CAk küçültme ekiyle kullanılmıştır. Kuzuya sevimlilik anlamı yüklenmiştir. Kelime gerçek anlamlıdır. Altıncı cümlede ise, kuzıçağım sözcüğüyle kastedilen oğuldur. Kuzu kelimesi benzetme unsuru olarak kullanılmış olup oğul kuzuya benzetilmiştir. Nasıl ki koyunun yavrusuna zarar geldiğinde hayvan acı bir şekilde melerse bu cümlede de oğluna zarar geldiğini düşünen annenin tıpkı koyun gibi acı acı melemesi ifade edilmiştir. Fakat buradaki melemenin karşılığı ağlamaktır. Cümlede kuzu sözcüğü benzetme unsuru olarak kullanılmış olup yine -CAk küçültme ekini almıştır. Sağlığı ve masumiyeti simgelemektedir. Kuzu sözcüğü hayvan adı

anlamının dışında benzetme unsuru olarak kullanıldığı için mecaz anlamlıdır. Yedinci cümleye baktığımız zaman, sağlıklı olan ve iyi koşullarda yaşayan koyunun sağlıklı kuzu verebileceği ifade edilmiştir. Kuzu sözcüğü hayvan adı anlamıyla kullanılmış olup gerçek anlamdadır.

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı;

8. *Ağayıda ağça koyun*

Ƙuzıçağın süser-mi olur (Ergin, 1994: 196)

[Ağıllarda akça koyun

Kuzucağını süser mi olur (Ergin, 2009: 139)]

Kuzu sözcüğü -CAk küçültme ekiyle karşımıza çıkmaktadır. Koyunun yavrusuna zarar veremeyeceği gibi hiçbir canlının kendi yavrusuna zarar veremeyeceği ifade edilmiştir. Küçültme ekiyle sevgi ifadesi ortaya çıkarılmıştır. Hikâyenin tamamına baktığımız zaman Kan Turalı'nın eşi Selcen Hatun bir yiğit kılığına girip kâfire at sürmüştür. Sonrasında da Kan Turalı ile karşı karşıya gelmiştir. Fakat Kan Turalı Selcen Hatun'u tanıyamamıştır ve kendisinden izin almadan kendi düşmanlarına at sürmenin doğru olmadığını belirtip ona sert sözler söylemiştir. Bunun üzerine Selcen Hatun Kan Turalı'ya kendisini tanıtan bir soylama söyler. Bu cümle de bu soylamada yer almıştır. Kuzu sözcüğü burada hayvan adı anlamında ifade edilmiştir.

Basat'ın Depegöz'ü Öldürdüğü Destan;

9. *Oğuzdan yine bize turfanda kuzı geldi didi. (Ergin, 1994: 211)*

Hikâyeye baktığımızda Oğuz kavminin üzerine musallat olan Tepegöz, Oğuz'dan sürekli koyun, kuzu istemektedir. Tepegöz ile baş edemeyen Oğuz halkı onu isteklerini yerine getirmişlerdir. Basat yurduna gelip Oğuzların başına gelen bu durumu öğrenmiş ve Tepegöz'ü öldürmeye karar vermiştir. Böylece onu öldürmek için yanına gitmiştir. Cümlede Tepegöz'ün kuzu olarak bahsettiği aslında Basat'tır. Tepegöz, Basat'ı bir kuzu gibi savunmasız sanmış, onu kolayca alt edebileceğini düşünmüştür. Onu körpe bir kuzu olarak görmüştür. Bu sebeple onu turfanda kuzuya benzetmiştir. Kuzu kelimesi benzetme unsuru olarak karşımıza çıkmıştır. Sözcük hayvan adı anlamının dışında kullanıldığı için mecaz anlamlıdır.

1.3.8. Ögeç

Ögeç kelime anlamı olarak ‐iki yaşına girmiş koyun‐ demektir.²¹³ Tietze, sözcüğü *ögeç*, *öveç*, *ökeç*, *öneç* olarak vermiş olup ‐iki üç yaşlarında koç veya teke‐ olarak ifade eder.²¹⁴ Kaçalın, sözcüğü ‐< ög+eç‐ vermiş ve bir yaşından dört yaşına kadar koç, iki yaşına kadar teke, enenmiş koç ya da teke olarak ifade etmiştir.²¹⁵ Gülensoy sözcüğü ‐üç yaşındaki koç‐ olarak verir ve Orta Türkçe kelimenin *öge* ‐yaşlı‐ olduğunu +ç küçültme ekini aldığını ifade eder.²¹⁶ Ögeç, kuzu ile koyun arasındaki aşama olarak ifade edilebilir. İki yaşına kadarki koyun yavrusu kuzu olarak adlandırılırken, iki yaşındaki koyun ögeç olarak adlandırılmıştır.

Dede Korkut Hikâyeleri’nde ögeç sözcüğü 3 kere geçmekte olup bu üç kullanım da gerçek anlamdadır. Ögeç bir koyun olup koyunun bütün özelliklerini taşımaktadır. Dede Korkut Kitabı’nda ögeç derisinden giysi yapıldığını görmekteyiz. Bu da bize hayvanların her alanda Oğuzların hayatını kolaylaştırdığını gösterir. Kelimenin Dede Korkut’ta geçtiği yerleri ele alacağız.

Ögeç sözcüğü, hikâyelerde isim çeki eki olarak kullanılmış olup, tamlama grubu olarak da yer almıştır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 3 kez yer almıştır. ögeç (2.154., 2.411., 2.412.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 3 kez yer almıştır. karma ögeç (2.154.), altmış ögeç (2.411.), altı ögeç (2.412.)

Salur Kazan’ın Evinin Yağmalanması Destanı;

1. *Karma ögeç semüzin alup tutan* (Ergin, 1994: 102)

2. *Altmış ögeç derisinden kürk eylese topuklarını örtmeyen* (Ergin, 1994: 113)

3. *Altı ögeç derisinden külah itse kulaklarını örtmeyen...* (Ergin, 1994: 113)

²¹³ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul, 2009, s. 44.

²¹⁴ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2018, C. VI, s. 201.

²¹⁵ Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 815.

²¹⁶ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 649.

Şişman, besili, etli anlamındaki semiz kelimesi birinci cümlede ögeç için kullanılmıştır. Karma sıfatıyla kullanılan ögeç sözcüğü iki yaşına girmiş koyun anlamında olup sözcük gerçek anlamdadır. Hikâyelerde karma sözcüğü ile ifade edilmek istenen açıkça söylenmemiştir. Fakat erkek ve dişi ögeçlerin bir arada bulunması ifade edilmiş olabilir. İkinci ve üçüncü cümlelerde ögeçin derisinden faydalandıklarını görüyoruz. Koyunun etinden, sütünden, yapağısından yararlanan Oğuzlar derisinden de yararlanmışlar, kürk ve külah yapımında kullanmışlardır. Ögeç sözcüğü bu cümlelerde de hayvan adı anlamıyla ifade edilmiş olup gerçek anlamlıdır.

1.3.9. Tavşan

Tavşan, “tavşangillerden, eti yenen, hızlı koşan, kemirgen, postundan yararlanan bir tür memeli (*Lepus europeus*)” olarak tanımlanmaktadır.²¹⁷ Dede Korkut Kitabı’nda yalnızca 1 kere geçen sözcük Uşun Koca Oğlu Segrek’in Destanı’nda yer almıştır ve gerçek anlamlıdır. Kelime hikâyelerde “tavşan” şekliyle yer almıştır.

Clauson, Eski Türkçe *tavışgan* sözcüğünü “tavşan” (hare) olarak verir “-ğan ile biten eski bir hayvan adı” (an old animal name ending in -ğa:n) şeklinde ifade eder.²¹⁸ Eski Türkçede *tavışgan* < *tabışgan* < *tabış-mak* “koşmak, atlamak, sıçramak” anlamındadır.²¹⁹ Eren sözcüğün Eski Türkçeden beri kullanıldığını (*tavışgan*), Orta Türkçede *tavışgan* biçiminin geçtiğini, Eski Kıpçakçada *tawşan* olarak kullanıldığını ifade eder. Ayrıca eski ve yeni diyalektlerde *tavşan* yanında *koyan* (< *kodan*) adının da kullanıldığını, Tuvalar’ın tavşana *kodan* yanında *koygun* adını da verdiklerini belirtmektedir.²²⁰

Gülensoy, kelimeyi “tavşangillerden, uzunluğu 70 cm., eti yenen, hızlı koşan, postundan yararlanan bir memeli türü” olarak ifade eder. Kelimenin Eski Türkçede *tavşan*, *tabışgan*, *tabışkan* şeklinde, Orta Türkçede *tawışgan* şeklinde olduğunu, Eski Türkçedeki şeklinin “< *taw*- “sıçramak, zıplamak” fiilinden + *-rı-ş-ğan* olduğunu belirtir.²²¹ “Bazen bir damaksının düşmesi kapalı olan orta heceyi açık hece hâline

²¹⁷ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2289.

²¹⁸ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 447.

²¹⁹ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 1038.

²²⁰ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 397.

²²¹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 870.

getirmekte ve orta vokal düşmesini hazırlamaktadır.” Tawışgan > taviŝan > tavşan buna örnektir.²²²

Tavşan sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl eki ile kullanılmıştır.

Hâl eki:

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. tavşan (10.10)

Kelimenin geçtiği yer şöyledir:

Uçardan kaz tavuk, yorırdan geyik tavşan bu havluya taldurup Oğuz yiğitlerine bunu dām itmiş-idi. (Ergin, 1994: 225)

[Uçanlardan kaz, tavuk yürüyenlerden geyik, tavşan bu avluya doldurup Oğuz yiğitlerine bunu tuzak yapmıştı. (Ergin, 2009: 178)]

Hikâyede Kara Tekür’ün Oğuz beylerini tuzağa düşürmek için bir koru yaptırdığı ve içini kaz, tavuk, geyik ve tavşan ile doldurduğu ifade ediliyor. Bu hayvanların av hayvanı olduklarını görüyoruz. Tavşan da bunlardan biridir. Oğuz beyleri tavŝanın daha çok postundan olmak üzere etinden de yararlanmışlardır.

1.3.10. Teke

Keçi familyasından olan *teke* kelimesi erkek keçi anlamındadır.²²³ Clauson, Eski Türkçe *teke* sözcüğünü "keçi" (he goat) anlamında verip, varsa bu kelime ile erkek arasındaki anlam farkının belirsiz olduğunu ifade eder.²²⁴ Gülensoy, kelimeyi "keçinin erkeği" olarak verir. Kelimenin Eski Türkçede *tākā*, Orta Türkçede *teke* "teke, boynuzundan yay yapılan erkek geyik" şeklinde kullanıldığını belirtir ve kökenini *teke* olarak ifade eder.²²⁵ Eren de kelimeyi "keçinin erkeği" olarak tanımlar. Orta Türkçede *teke* şeklinde yer aldığını belirtir. Türkçede belli başlı komşu dillere de geçtiğini ve yine Türkçede erkek keçiye *erkeç* (veya irkeç) adının da verildiğini, ancak erkeç, 'koç' olarak da geçtiğini ifade eder.²²⁶ Eyuboğlu ise sözcüğü Farsça *teke* (erkek keçi)den *teke* şeklinde ifade eder. Eski Türk sözlüklerinde geçmesine karşılık, Farsça sözlüklerde de

²²² Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri*, Ankara, 1959, s. 112.

²²³ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2302.

²²⁴ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 477.

²²⁵ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 874.

²²⁶ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 400.

görüldüğünü, Farsçada *bürz-i ner* (erkek keçi, teke) gibi bir karşılığının daha olduğunu belirtir.²²⁷

Keçinin etinden, kılından yararlanıldığı gibi boynuzundan da yararlanılmaktadır. Tekenin sert boynuzları olduğundan dolayı sert yaylar yapılmaktadır. Dede Korkut Hikâyeleri'nde 1 kere geçen kelime gerçek anlamlıdır. Hikâyede boynuzundan yararlanmasıyla yerini almıştır.

Teke sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl eki ile yer almış olup, aynı zamanda tamlama grubu oluşturmuştur.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. teke (8.97.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 1 kez yer almıştır. erdil (iri) teke (8.97.)

Sözcük, Basat'ın Depegöz'ü Öldürdüğü Destan'da geçmektedir.

Erdil teke boynuzundan katı yaylı (Ergin, 1994: 209)

[İri teke boynuzundan katı yaylı (Ergin, 2009: 155)]

Bu cümlede Basat'ın yayının iri teke boynuzundan yapıldığını görüyoruz. Teke sözcüğü iri sıfatıyla kullanılmıştır. Tekenin iriliği ile boynuzlarının daha sert olması arasında ilişki kurulabilir. Oğuz beyleri için av nasıl önemliyse av aletleri de o kadar önemlidir. Bu sebeple av için kullandıkları aletlerin de sağlam, dayanıklı olmasına önem verirler. Tekenin boynuzlarının sağlam ve dayanıklı olması ise alet yapımına oldukça elverişlidir.

Gökyay, "keçi boğası demek olan tekenin boynuzundan sert yaylar yapılır; ki Basat'ın yayı böyledir." ifadesini kullanır.²²⁸ Gökyay, tekeyi keçi boğası olarak adlandırmıştır. Boğanın erkeği temsil ettiği düşünülürse teke sözcüğü de erkek keçi olduğundan bu ifade kullanılmıştır. Hayvan adı anlamıyla kullanılan kelime gerçek anlamdadır.

²²⁷ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1988, s. 325.

²²⁸ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1162.

1.3.11. Toklı (Toklu)

Bir yıllık kuzuya verilen addır.²²⁹ Eski Türkçede kullanımı "toklı" şeklindedir.²³⁰ Toklu sözcüğü Dede Korkut Kitabı'nda 2 kere geçmekte olup, ikisi de mecaz anlamlıdır.

Clauson, sözcüğü Eski Türkçe *toklı* şeklinde verir "birkaç aylık bir kuzu, bir kozıdan daha yaşlı, ama bir kondan daha küçük; yaşın tamamı farklı dillerde değişiyor" ('a lamb a few months old'; older than a kozi: but younger than a ko:ñ, the exact age varying in different languages) şeklinde ifade eder.²³¹ Eyuboğlu kelimeyi "altı aylıktan bir yaşına kadar olan erkek kuzu" olarak tanımlar. Sözcüğün Orta Türkçede *toklı* 'altı aylık kuzu', Eski Kıpçakçada da *toklı* biçiminde geçtiğini belirtir. Türkçe *toğ-* 'doğmak' kökünden geldiği yolundaki savın yanlış olduğunu, Orta Türkçede kullanılan *tok* 'saçsız; boynuzsuz' sözüyle *toklu* biçimi arasında bir bağlantının olup olmadığının bilinmediğini ifade eder.²³² Kaçalın, sözcüğü "< **toğ+luğ*, *toğ* 'boynuzsuz'" olarak verir ve altı aylıkla bir yaş arasındaki (erkek) kuzu, iki yaşında kuzu şeklinde ifade eder.²³³ Gülensoy, sözcüğü "bir yıllık kuzu" olarak ifade eder. Orta Türkçedeki kullanımını *toklı* "altı aylık kuzu", *tokluk* "boynuzsuz hayvan" olarak verir ve " < * *tokı-* "dövmek, vurmak, çarpmak" + *-l-* "edilgenlik eki" + *u(ğ)* şeklinde ifade eder.²³⁴ Kuzu sözcüğünü kuzu başlığı altında ele aldığımız için burada tekrar değinmeyeceğiz. Toklu kelimesinin kökeni ile ilgili çeşitler öne sürüldüğünü söyleyen Abik, Brockelmann'ın *toguglı* > *toglı* açıklamasını, Doerfer'in kabul etmediğini ifade etmiştir.²³⁵

Toklu sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerini alarak yer almıştır.

Çokluk eki: 1 kez yer almıştır. toklı+çuk+lar (8.185.)

Küçültme eki: 1 kez yer almıştır. toklı+çuk+lar (8.185.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. toklı (3.195.)

²²⁹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2362.

²³⁰ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 1073.

²³¹ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 469.

²³² Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 410.

²³³ Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 819.

²³⁴ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 905.

²³⁵ A. Deniz Abik, "Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2009, s. 27.

Kelimenin Dede Korkut Kitabı'nda geçtiği yerler şu şekildedir:

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı;

1. Yarenler çünkü meni gönderürsüz, bilürsüz kim Delü Karçar kız kardaşını dileyeni öldürür, bāri Bayındır Hanun tavlasından iki şahbaz yüğrük at getirüñ, bir kiçi başlu küçer aygırı bir toklu başlu torı aygırı, nāgāh kaçma kovma olur-ise birisini binem, birisini yedem didi. (Ergin, 1994: 125)

[Dostlar, mademki beni gönderiyorsunuz, biliyorsunuz ki Deli Karçar kız kardeşini isteyeniyi öldürür, bari Bayındır Han'ın tavlasından iki güzel koşucu at getirin, bir keçi başlı geçer aygırı, bir toklu başlı doru aygırı, ansızın kaçma kovalama olursa birisine bineyim, birisini yedekte çekeyim dedi. (Ergin, 2009: 65)]

"Toklu" sözcüğü doru aygırın yani atın sıfatı olarak yer almıştır. Atın başı toklunun başına benzetilmiştir. Toklu kelimesi benzetme unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan anlıyoruz ki atın keçi başlı ve toklu başlı olması daha iyi özelliklere sahip olduğunu gösteriyor. Kelime benzetme amacıyla kullanıldığı için mecaz anlamlıdır.

Basat'ın Depegöz'ü Öldürdüğü Destan;

2. Toklıçuklar, devletüm şakar koç gel kiç didi. (Ergin, 1994: 212)

[Toklucuklar, devletüm sakar koç, gel geç dedi. (Ergin, 2009: 159)]

Gökyay, toklucuklar kelimesinin tıpkı kuzucuk sözcüğü gibi "sevgi ve sevimlilik" anlatmak üzere geçtiğini ifade etmektedir.²³⁶ Toklu sözcüğüne eklenen -CUk eki küçültme anlamı katarak bu sevgi ifadesini ortaya çıkarmaktadır. Sözcük hayvan adı anlamıyla yer alıp -cuk eki ile sevimliliği, -lar çokluk eki ile bu hayvanın birden fazla oluşunu ifade etmiştir.

²³⁶ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1162.

1.4. Yırtıcı Hayvanlar

1.4.1. Arslan - Aşlan

Aslan, “kedigillerden, Afrika’da ve Asya’da yaşayan, erkekleri yelesi, yırtıcı, uzunluğu 160, kuyruğu 70 santimetre ve ucu püsküllü, çok koyu sarı renkli güçlü bir tür memeli, arslan” olarak tanımlanmaktadır.²³⁷ Dede Korkut Kitabı’nda arslan ve aslan olmak üzere iki şekilde geçmektedir. Arslan kelimesi 6 defa geçmekte olup bunun 2’si gerçek anlamda, 4’ü mecaz anlamda kullanılmıştır. Aslan kelimesi ise 37 defa geçmekte olup 25’i gerçek anlamda, 12’si mecaz anlamda kullanılmıştır.

Clauson, Eski Türkçe *arslan* sözcüğünü “aslan” (lion) şeklinde belirtir ve Moğolcadan alıntı olduğunu ifade eder.²³⁸ Eyuboğlu sözcüğü Türkçe *ars* (gelincik) ile Çin. *lung* (yılan)dan *ars-t-lan* / *arslan-aslan* olarak ifade eder. Gelincikle arslan arasında tüylerin boyamı (rengi) bakımından benzerlik olduğunu söyler. «...as (ars)... gibi isim köklerine ejderha, canavar, yırtıcı, korkunç anlamındaki ilan... eklenmiştir. As-ılan (arsılan)... gibi» der ve arslan sözcüğünün, Anadolu Türkçesine, Asya Türkçesine, Asya Türkçesinden geçtiğini belirtir.²³⁹ Eren ise sözcüğün Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını, Orta Türkçede *arslan* biçiminin geçtiğini, Eski Kıpçakçada da *arslan* olarak kullanıldığını belirtir. Kâşgarlı Mahmud’un tanıklığına göre, *arsıl* ‘kestane rengi, kumral’ olarak kullanıldığını, sonundaki *-(a)n* da eski ve yeni diyaleklerde yaygın olarak kullanılan bir küçültme eki olduğunu ifade eder.²⁴⁰ Gülensoy kelimeyi “Afrika ve Asyada yaşayan vahşi bir hayvan” olarak belirtir ve sözcüğün Orta Türkçede *aslan* olarak yer aldığını ifade eder. Kelimeyi köken olarak “ < * *a(r)s+lan*” şeklinde verir.²⁴¹

“Türk sanatında aslan figürleri daha çok Budizmle birlikte görülmekle beraber, Altaylarda Pazırık kurganlarından çıkarılan eserler üzerinde aslan - grifon tasvirlerine rastlanması bu hayvanın Türklerde daha erken devirlerden itibaren tanındığını gösterir.”²⁴² “Arslan Arapçada esed, Farsçada şîr, Hint-Avrupa dillerinde leon, levon veya lion olarak adlandırılır. İslâm Ansiklopedisi’nde “arslan” maddesini yazmış olan

²³⁷ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 168.

²³⁸ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 238.

²³⁹ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1988, s. 19.

²⁴⁰ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 20.

²⁴¹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 82.

²⁴² Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul, 2002, s. 157.

Köprülü'ye göre 'kuvvetin ve şecaatin başlıca timsali' olan arslan, Türk resmî unvanları arasında da yerini alarak hukuki ve resmi bir statü kazanmıştır. Karahanlı hükümdarları ve hükümdar ailesi mensupları arasında arslan adının ve unvanının çokça kullanılmasından dolayı olsa gerek; Emel Esin'e göre, Araplar Karahanlı hükümdarlarını "yırtıcılar kralı" olarak anmışlardır.²⁴³ Arslan / aslan kelimeleri güç, yiğitlik, mertlik göstergesidir.

"Aslan için kitapta beş yerde "kağan" sıfatı geçiyor. Nihal Atsız bunun "şîr-i yele" karşılığı olarak, kendi öz başıyla gezen ve kayd u bendi mümkün olmayan arslan manasında olduğunu, Türkçede ona kağan arslan derler diye açıklandığını bir sözlükte bulup çıkarmıştır."²⁴⁴

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda geçen arslan kelimesine baktığımız zaman "kağan arslan" ifadesiyle kullanıldığını görüyoruz. Selcan Hatun'un ve Kan Turalı'nın evlenebilmesi için Kan Turalı'nın arslanı yenmesi gerekmektedir. Yani bakıldığı zaman arslan burada gücü ifade etmektedir. Aslan sözcüğü "erkek çocuk, oğul" kelimeleri yerine de kullanılmış ve gerçek anlamından yani hayvan adı olarak kullanılan anlamından uzaklaşarak mecaz anlama bürünmüştür. Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Destan'da, dişi bir aslanın Basat'ı emzirmesi dikkati çeker. Burada dişi aslanın sütüyle beslenen Basat'ın güç kuvvet kazanarak Tepegöz'ü öldürdüğünü görürüz.

Arslan ve aslan kelimeleri, hikâyelerde isim çekim eklerini alarak kullanılmalarının yanı sıra isim fiilin ihbar çekimi, sıfat tamlaması ve isim tamlaması şeklinde de yer almışlardır.

Arslan sözcüğü için bakıldığı zaman;

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. arslan+um (4.91.)

3. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. erenlerün meydanı arslan+ı (3.69.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 2 kez yer almıştır. arslan (1.291., 4.458.)

Ayrılma durum eki /+DAn/: 1 kez yer almıştır. arslan+dan (1.272.)

²⁴³ Adıyaman, C. (2018). *Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, s. 745.

²⁴⁴ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1162.

Tamlama Grubu:

Zincirleme isim tamlaması: 1 kez yer almıştır. erenlerüñ meydanı arslan+ı (3.69.)

Özel Ad: 1 kez yer almıştır. Kara Arslan Meliki (3.814.)

Aslan sözcüğü için bakıldığı zaman;

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. aslan+um (11.296.)

2. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. aslan+uñ+ı (6.208.)

3. tekil şahıs iyelik eki: 5 kez yer almıştır. Amıt suyınuñ aslan+ı (2.2., 3.635., 7.45.), talı sazuñ aslan+ı+n+a (4.235.), ak sazuñ aslan+ı+n+da (11.148.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 19 kez yer almıştır. aslan (1.232., 3.578., 4.128., 5.37., 6.186., 6.200., 7.163., 8.3., 8.5., 8.249.), aslan oğul (5.131.), aslan yatağı (8.8.), aslan yatağına (8.11.), aslan enügi (9.107.), aslan uruğı (6.445.)

Tamlayan durum eki /+In, +nIn/: 2 kez yer almıştır. aslan+uñ (6.91.), aslan+uñ pençesine (6.212.)

Belirtme durum eki /+I/: 4 kez yer almıştır. aslan+ı (6.186., 6.211., 8.9.), aslan+uñ+ı (6.208.)

Yaklaşma durum eki /+A/: 1 kez yer almıştır. talı sazuñ aslan+ı+n+a (4.235.)

Bulunma durum eki /+DA/: 1 kez yer almıştır. ak sazuñ aslan+ı+n+da (11.148.)

Ayrılma durum eki /+DAn/: 2 kez yer almıştır. aslan+dan (6.188., 1.190.)

İsim Fiilin İhbar Çekimi: 3 kez yer almıştır. aslan+dur (6.184., 6.418., 9.107.)

İsim Fiilin Hikâye Çekimi: 1 kez yer almıştır. aslan+idi (6.34.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 2 kez yer almıştır. aslan oğul (5.131.), bir aslan (8.3., 8.5.)

Belirtisiz isim tamlaması: 4 kez yer almıştır. aslan yatağı (8.8.), aslan yatağına (8.11.), aslan enügi (9.107.), aslan uruğı (6.445.)

Belirtili isim tamlaması: 2 kez yer almıştır. aslan+uñ pençesine (6.212.), aslan+uñ elin (elini) (6.213.)

Zincirleme isim tamlaması: 5 kez yer almıştır. Amit suyınuñ aslan+ı (2.2., 3.635., 7.45.), talı sazuñ aslan+ı+n+a (4.235.), ak sazuñ aslan+ı+n+da (11.148.)

Dede Korkut Hikâyeleri'nde geçen arslan / aslan kelimelerinin gerçek anlamının dışında farklı anlama bürünen 10 tanesini ele alacağız.

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı;

1. Bir gün Ulaş oğlu, tülü kuşuñ yavrısı, beze miskin umudı, Amit şuyınuñ aşlanı, Karaçuğun kaplanı, koñur atuñ iyesi, Han Uruz'uñ ağası, Bayındır Hanuñ güyegüsi, Kalın Oğuzuñ devleti, kalmış yiğit arhası Salur Kazan yirinden tırmuş-idi. (Ergin, 1994: 95)

[Bir gün Ulaş oğlu, yırtıcı kuşun yavrusu, zavallının biçarenin ümidi, Amit suyunun aslanı, Karacığın kaplanı, yağız al atın sahibi, Han Uruz'un babası, Bayındır Han'ın güveyisi, kudretli Oğuz'un devleti, kalmış yiğit arkası Kazan yerinden kalkmıştı. (Ergin, 2009: 38)]

Aslan sözcüğü bu cümlede hayvan adı alamından uzaklaşarak Kazan'ın sıfatı olmuştur. Kazan güç bakımından aslana benzetilerek yiğitlik ve mertliğiyle öne çıkmıştır. Aslan benzetme unsuru olarak yer almıştır. Nasıl ki aslan ormanların kralı, hâkimi olarak biliniyorsa, Kazan tıpkı aslan gibi Karaçuğun kralı yani hâkimi olarak bilinmektedir. Kelime mecaz anlamda ifade bulmuştur.

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı;

2. Bu maħalda erenlerüñ meydanı arslanı pehlivanlaruñ kaplanı boz oğlan yetdi. (Ergin, 1994: 119)

[Bu sırada yiğitler meydanının arslanı, pehlivanların kaplanı boz oğlan yetiştı. (Ergin, 2009: 60)]

Arslan kelimesi bu cümlede de benzetme unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Boz oğlan olarak adlandırılan Beyrek, yiğitler meydanının arslanı olarak ifade edilmiştir. Yiğitlerin toplandığı meydanın hâkimi olan Beyrek, tüm yiğitlerden daha yiğit olarak belirtilir. Tıpkı bir arslan gibi güç sahibidir. Arslan benzetme unsuru olarak yer almış olup, mecaz anlamlıdır.

3. Apul apul yorıyışuñdan

Aşlan gibi tırışuñdan

Kañrılıban baķışuñdan

Ağam Beyrege beñzedürem ozan seni (Ergin, 1994: 142)

[Sallana sallana yürüyüşünden

Aslan gibi duruşundan

Arkaya dönüp bakışından

Ağabeyim Beyrek'e benzetiyorum ozan seni (Ergin, 2009: 80)]

Hikâyenin tamamına baktığımız zaman esir düşen Beyrek'in daha sonra bir ozan kılığına girdiğini görüyoruz. Beyrek'in kız kardeşi ozanı görünce onu Beyrek'e benzettiğini söyler. Bu cümleler ise kızın söylediği bir soylamada geçer. Bu soylamada, kız ozan kılığına girmiş olan Beyrek'i yürüyüşünden, aslan gibi duruşundan ve arkaya dönüp bakışından tanıdığını ifade eder. Aslan kelimesi benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Aslana ait olan duruş özelliği Beyrek'e verilmiştir. Aslan gibi duruş, yiğitlik ve mertliğin yanı sıra asaleti de simgelemektedir. Gerçek anlamının dışına çıkan sözcük mecaz anlamlıdır.

4. Amit suyınuñ aşlanı

Karacuğun kaplanı

Koñur atun iyesi

Han Uruzuñ babası

Hanım Kazan (Ergin, 1994: 144)

[Amit suyunun aslanı

Karacuğun kaplanı

Yağız al atın sahibi

Han Uruz'un babası

Hanım Kazan (Ergin, 2009: 82)]

İfadeler Beyrek'in söylediği bir soylamada yer almaktadır. Amıt suyunun aslanı olarak nitelendirilen kişi Kazan'dır. Tıpkı diğer cümlelerde olduğu gibi Kazan, Amıt suyunun hâkimi, gücü elinde bulunduran kişi olarak ifade edilmektedir. Bir benzetme unsuru olan aslan sözcüğü mecaz anlamlıdır.

5. *Ƙara Arslan Meliki Ƙara Budak yire Şaldı. (Ergin, 1994: 152)*

[Ƙara Arslan Melik'i Ƙara Budak yere dūŐırdü. (Ergin, 2009: 88)]

Kara sıfatıyla öne çıkan arslan kelimesi bu cümlede hayvan adı anlamından uzaklaşarak kişi ismi olarak kullanılmıştır. Arslanın özellikleriyle benzetme kurulup kişi adı olarak öne çıkmış olmalıdır. Kelime özel ve mecaz anlamdadır.

Kazan Bey'in Ođlu Uruz Bey'in Esir DūŐtüđü Destan;

6. *Berü gelgil arslanum oğul. (Ergin, 1994: 157)*

[Beri gel arslanım oğul. (Ergin, 2009: 94)]

Bu ifade Kazan Bey'in oğlu Uruz ile olan konuşmasında yer almaktadır. Kazan Bey, Uruz'a "arslanım" Şeklinde hitap etmektedir. Oğlunu tıpkı bir arslan gibi güçlü, yiğit ve mert görmektedir. Kelime mecaz anlamlıdır ve benzetme unsuru olarak yer almıştır.

7. *AŞlan adum ŐaŐlar-idüm bu gün için. (Ergin, 1994: 159)*

[AŞlan adımı saklardım bugün için. (Ergin, 2009: 95)]

Uruz bu cümle ile cenk edip, yiğitlik ve mertlik göstererek adının anılmasını istediğini Kazan'a belirtmiştir. Oğuz beylerinin yiğit olma gerekçelerinden biri de kahramanlık göstermiş olmalarıydı. Uruz da adının aslan gibi anılması için yiğitlik göstermek istemiştir. Tıpkı bir aslan gibi kâfirin karşısına çıkmak ister. Aslan kelimesi kahramanlık, yiğitlik, mertlik ifadesi olarak karşımıza çıkar ve mecaz anlamdadır.

8. *MuŐammede Şalavat getürdi, deve kibi kükredi, arşlan kibi aŐradı, na 'ra urup haykırdı, yapa yaluŐuz kâfire at depdi, kılıÇ urdu. (Ergin, 1994: 172)*

[MuŐammed'e salavat getirdi, deve gibi bağırdı, arslan gibi kükredi, nara atıp haykırdı, yapayalnız kâfire at tepti, kılıÇ vurdu. (Ergin, 2009: 108)]

Hikâyeye baktığımız zaman arslan gibi kükreyen kişinin Kazan Bey olduğunu görüyoruz. Kükremek arslana öğgü bir olaydır ve gücü temsil eder. Kazan'ın çıkardığı

ses arslanın kükremesine benzetilmiştir. Bu bağırış, kükreyiş kâfire korku salar. Aynı zamanda Kazan'ın gücünü ortaya koyar. Benzetme unsuru olarak kullanılan arslan sözcüğü mecaz anlamlıdır.

Duha Koca Oğlu Delü Dumrul Destanı;

9. *Doğduğunda tokuz buğra öldürdüğüm aslan oğul* (Ergin, 1994: 181)

[*Doğduğunda dokuz erkek deve kestiğim aslan oğul* (Ergin, 2009: 118)]

Deli Dumrul'un babası, Deli Dumrul'a hitap ettiği bir soylamada "aslanım oğul" ifadesini kullanmıştır. Tüm cümlelerde görüldüğü gibi bu cümlede de aslan sözcüğünün benzetme unsuru olarak karşımıza çıktığını görmekteyiz. Deli Dumrul, babasının gözünde tıpkı bir aslan gibi cesur, mert, yiğit konumdadır. Sözcük hayvan adı anlamından uzaklaşarak mecaz kullanımdadır.

Kazılık Koca Oğlu Yigenek Destanı;

10. *Ala gözlü görklü halaluñ yüklü koduñ aslan oldu.* (Ergin, 1994: 206)

[*Elâ gözlü güzel helâlini hamile koydun aslan oldu.* (Ergin, 2009: 150)]

Hikâyenin tamamına baktığımız zaman, Kazılık Koca'nın esir düştüğünü ve bu sırada da eşinin hamile olduğunu görüyoruz. Kazılık Koca esir iken Yigenek dünyaya gelir. Büyüdüğünde babasının esir olduğunu öğrenir ve onu kurtarmaya gider. Kazılık Koca kurtulduğu zaman yiğitlerine doğan çocuğun erkek mi kız mı olduğunu sorar. Sorunun cevabını ise babasına Yigenek verir. Aslan gibi bir oğlunun olduğunu söyler. Yigenek tıpkı bir aslan gibi cesurca, kahramanca mertlik ve yiğitlik göstererek babasını kurtarmıştır. Aslan kelimesi Yigenek için kullanılan bir benzetme unsuru olarak mecaz anlamdadır.

Dede Korkut Hikâyeleri'ne baktığımız zaman arslan / aslan kelimelerinin hayvan adı anlamının yanı sıra bir güç, hâkimiyet, kahramanlık, yiğitlik, mertlik, asalet sembolü olarak karşımıza çıktığını görmekteyiz. Oğuz beylerinin arslan / aslan benzetimi bu özelliklere sahip oldukları içindir.

1.4.2. Canavar

Farsça kökenli olan cān-āver sözcüklerinin birleşmesiyle ortaya çıkıp, “masallarda sözü geçen yabani, yırtıcı hayvan” anlamındadır.²⁴⁵ Cān-āver kelimesine baktığımız zaman canlı, yaşayan, zararlı hayvan, domuz; canavar²⁴⁶ olarak kullanıldığını görüyoruz.

Tietze, sözcüğü “vahşi hayvan, kurt veya yaban domuzu gibi yırtıcı hayvan, köpek balığı gibi yırtıcı balık” olarak olarak tanımlar ve Farsça cānvar / cānvār sözcükleri ile aynı manada olduğunu ifade eder.²⁴⁷ Kaçalın, sözcüğü “< Fa. cān-var < Pehl. gyān-var” şeklinde verip hayvan, canlı olarak ifade etmektedir.²⁴⁸ Ahmet Cevat Emre sözcüğü, *canver* “*canavar*”, *canhıraş* olarak verir ve sözcüğe “*can koparan, acı veren*” anlamını yükler.²⁴⁹ *Āverden* kelimesini ise “*getirmek*” olarak verirken, *āver* sözcüğünü ise “*getir, getiren*” şeklinde ifade etmektedir.²⁵⁰ Şirin de *canavar* sözcüğünün Farsçadan geçtiğini söyler. Eklendiği sözcüğe “taşıyan, sahip” anlamları katan Farsça -*āver* eki ile türetilidiğini ve “can taşıyan, canlı” anlamına geldiğini ifade eder.²⁵¹

Canavar sözcüğü, hikâyelerde isim çekim ekleri ile kullanılmış olup, tamlama grubu olarak da yer almıştır. Ayrıca isim fiil olarak da kullanılmıştır.

Çokluk Eki: 4 kez yer almıştır. bu canavarlar+ı (6.39.), canavarlar (6.143., 6.183., 6.218.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 4 kez yer almıştır. canavar (6.225.), üç canavar (6.30., 6.54., 6.311.)

Belirtme durum eki /+I/: 4 kez yer almıştır. üç canavar+ı (6.31., 6.54., 6.107.), bu caavarları (6.39.)

Tamlanan Eki: 1 kez yer almıştır. üç canavar+uñ (6.34.)

İsim Fiilin İhbarı: 1 kez yer almıştır. canavar+dur (3.266.)

²⁴⁵ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 440

²⁴⁶ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 2016, s. 140.

²⁴⁷ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, Ankara, 2016, C. II, s. 41.

²⁴⁸ Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 797.

²⁴⁹ Ahmet Cevat Emre, *Osmanlı Edebiyatına Hazırlık Dersleri*, İstanbul, 1948, s. 109, 116.

²⁵⁰ Ahmet Cevat Emre, *age*, s. 116.

²⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Hatice Şirin, *Sözcük Hikâyeleri (Sözlerde Saklı Kültür)*, İstanbul, 2019, s. 30.

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 6 kez yer almıştır. bu canavarlar+ı (6.39.), üç canavar (6.30., 6.54., 6.311.), iki canavar (6.225.), üç canavar+ı (6.107.)

Dede Korkut Hikâyeleri'nde kelime 15 kere geçmektedir. Bunların 13'ü gerçek anlamda bir hayvan adı olarak kullanılıp, 2'si hayvan adı anlamının dışında mecaz anlamda yer almıştır. Kelime, hikâyelerde gücü kuvveti sembolize etmek amacıyla da kullanılmıştır. Biz hikâyelerde canavar sözcüğünün geçtiği 3 cümleyi ele alacağız.

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı;

1. Ol kızuñ üç canavar kalıñlıđı kaftanlığı var-idi. (Ergin, 1994: 185)

[O kızın üç canavar kalınlığı kaftanlığı vardı. (Ergin, 2009: 125)]

Canavar sözcüğü ile cümleye bir abartma katılmıştır. Kızın kaftanının üç canavar kalınlığında olması gerçek dışı bir olaydır. Burada canavarın heybetinden, kalın derisinden yola çıkılarak böyle bir benzetmede bulunulmuştur. İfade mecaz anlamlıdır.

2. Kañlı Koca bu başları ve bu canavarları gördi, başında olan bit ayağına indi. (Ergin, 1994: 186)

Bu cümlede canavar sözcüğü ile ifade edilen hayvalar aslan, boğa ve buğradır. Bu üç hayvan ürkütücülükleri, güçleri ve heybetleri yönüyle canavara benzetildikleri için canavar olarak anılmışlardır. Sözcük benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Yoksa kastedilen canavarın kendisi değildir. Kelime mecaz anlamlıdır.

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı;

3. Dede ya kanı menüm pürelerüm? Dede Korkut hay oğul Karçar adama uş bögelek gibi bunludur, ol bir yavuz canavardur, hep bir yirde dirüp-dururam, gel gidelüm semüzin al aruğın ko didi. (Ergin, 1994: 128)

[Dede ya hani benim pirelerim? Dede Korkut, hay oğul Karçar insan için tıpkı sığır sineği gibi tehlikelidir, o bir müthiş canavardır, hep bir yerde toparlamışım, gel gidelim, semizini al zayıfını bırak dedi. (Ergin, 2009: 68)]

Deli Karçar'ın Dede Korkut'tan pireler istemesi üzerine Dede Korkut onun istediklerini yerine getirerek pireleri de temin etmiştir. Pirelerin tehlikeli olduklarını da

canavar sözcüğü ile ifade etmiştir. Yani pireler tehlike yönüyle canavara benzetildiği için canavar kelimesi benzetme unsuru olarak kullanılmış ve mecaz anlamlıdır.

1.4.3. Dilkü (Tilki)

Tilki, “köpekgillerden, uzunluğu 90, kuyruğu 30 santimetre kadar, ırklarına göre çeşitli renklerde olan, ağız ve burnu uzun ve sivri, kümes hayvanlarına zarar veren, kürkü beğenilen bir tür memeli (*Vulpes*)” olarak tanımlanır.²⁵² Dede Korkut Hikâyeleri’nde bu kelime *dilkü* şekliyle geçer. Yalnızca Mukaddime kısmında 1 kere geçmekte olup gerçek anlamdadır.

Clauson, Eski Türkçe *tilkü* sözcüğünü “tilki” (fox) şeklide ifade eder.²⁵³ Tietze, sözcüğün Eski Osmanlıca şeklini *dilkü*, Anadolu diyalektlerinde *dilki*, bugünkü standart Türkiye Türkçesinde *tilki* olarak verip “bugün bilinen manada küçük yırtıcı hayvan” şeklinde ifade eder.²⁵⁴ Gülensoy, kelimeyi “kürkü beğenilen bir memeli türü” olarak vermiştir ve Eski Türkçede *tilkü*, Orta Türkçede *tilki* ~ *tilkü* olarak kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca kelimeyi “ < *tül- “tüyünü dökmek” + (e-)kü ” şeklinde ifade eder.²⁵⁵ Eren *tilki* sözcüğünü “burnu sivri, kuyruğu uzun, çok tüylü, sansardan büyük bir hayvan” ve “kurnaz” olarak tanımlar. Eski Türkçe kaynaklarda *dilkü*, *dilki* biçimlerinin kullanıldığını belirtir. Ayrıca Uygurcadan başlayarak kullanıldığını (*tilkü*), Orta Türkçede de *tilkü* olarak geçtiğini ifade eder.²⁵⁶

“Eski Türkçede önseste hep tonsuz olan patlamalı asıl diş konsonu, t sesi, yazı lehçemizde yarı yarıya kelimelerde tonlulaşmış bir hâlde bulunur. t ve d önsesli kelimeler, kelime hazinemizde yan yana yerleşmiş bir durumdadır. İnce sıradan kelimelerden daha çoğunun önsesleri tonlulaşmış olduğunu kaydedebiliriz. Bu önsesin tonlulaşması umumi olarak Anadolu ağızlarında çoğunda yazı lehçemize bakarak daha ileri gitmiş olduğu görülür. Bu ağızlarda fazladan tonlulaşmış önseslere rastlarız.”²⁵⁷ Dilki kelimesi buna örnektir.

²⁵² TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2356.

²⁵³ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 498.

²⁵⁴ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. II, s. 417.

²⁵⁵ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 899.

²⁵⁶ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 408.

²⁵⁷ Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri*, Ankara, 1959, s. 83, 84.

Dilkü (tilki) sözcüğü, hikâyelerde isim çekim ekleri ile birlikte kullanılmıştır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. dilkü (M.44.)

Kelimenin geçtiği yer şöyledir:

Yidi dere koğuların dilkü bilür. (Ergin, 1994: 75)

[Yedi dere kokularını tilki bilir. (Ergin, 2009: 17)]

Tilki kurnazlığının yanında çok iyi koku almasıyla da bilinir. Hikâyede öne çıkan da koku duyusudur. Bu ifade Dede Korkut'un söylemiş olduğu cümleler arasında yer alır. Kelime hayvan adı anlamında olup gerçek kullanımdadır.

1.4.4. Ejderha - Evren

Ejderha, “türlü biçimlerde tasarlanan korkunç bir masal canavarı, ejder, dragon” olarak tanımlanmaktadır.²⁵⁸ Dede Korkut Hikâyeleri’nde kelime ejderha ve evren olarak geçmektedir. 3 yerde ejderha olarak geçen kelimenin 2’si gerçek anlamıyla, 1’i mecaz anlamıyla kullanılırken; 8 yerde evren olarak geçen kelimenin hepsi mecaz anlamda kullanılmıştır. Bu kelimelerle yılanın en büyük olanı ifade edilmiştir.

Tietze, Osmanlıca *ejderha* sözcüğünün Farsça *ajdahā* sözcüğünden alıntı olduğunu ifade ederek ikisinin de aynı manada olduğunu belirtir.²⁵⁹ Eyuboğlu sözcüğü *ejder* olarak verir, Farsça *ejder* (büyük yılan, dev)den *ejder*, *ejderha* olarak ifade eder. Anadolu halk ağızlarında *ejderha*, *azderha*, *azdeha* gibi söylenişlerinin de olduğunu belirtir.²⁶⁰

Evren sözcüğü, hikâyelerdeki türlü kahramanları ululamak, onların heybetini, korkunçluğunu anlatmak için kullanılır: *Erenler evreni Karaçuk Çoban*, *erenler evreni Kazan Bey*, *erenler evreni Kan Turalı*, *âdemiler evreni Deli Dumrul*²⁶¹ Bu örnekten de anlaşılacağı gibi evren sözcüğü büyük yılan, ejderha anlamının dışında korku ve heybeti ifade ettiği için mecaz kullanımdadır.

²⁵⁸ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 765.

²⁵⁹ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. II, s. 567.

²⁶⁰ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1988, s. 103.

²⁶¹ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1171.

Clauson, evren sözcüğünü "çöreklenen şey" olarak ifade ederken, Tietze, sözcüğü Anadolu diyalektlerinde evran / evren şeklinde ifade edip "büyük yılan" olarak anlamlandırır.²⁶²

"Ejderha İslâmiyet'ten önce gök ve yer ejderi biçiminde kozmolojik bir unsur olarak yer almış ve bu karışıklılık içinde çeşitli sembolik anlamlar kazanmıştır. Gök ejderi suyun, bereketin, yazın iyiliğin ve yeniden doğuşun sembolü olurken yer ejderi kuraklığın, kıtlığın, kışın ve ölümün kötülüğün temsilcisi olmuştur. Zamanla kötülüğü ortadan kaldırmak için ejderhayla girişilen mücadele alpliğin ve iyiliğin sembolü olarak gelişmiştir."²⁶³ Ejderha Kan Turalı Hikâyesi'nde olduğu gibi aynı zamanda arslan, boğa ve buğra gibi azgın hayvanlar için de kullanılır.²⁶⁴

Ejderha sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerini alarak kullanılmış olup, ayrıca isim fiil ekiyle ve tamlama grubu olarak da yer almıştır.

Hâl Eki:

Yaklaşma durum eki /+A/: 1 kez yer almıştır. yedi başlu ejderha+y+a (11.99.)

Çokluk Eki: 1 kez yer almıştır. ejderha+lar (7.57.)

İsim Fiilin İhbar Çekimi: 1 kez yer almıştır. ejderha+y+i-di (6.36.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 1 kez yer almıştır. yedi başlu ejderha+y+a (11.99.)

Evren sözcüğü, hikâyelerde isim çekim ekleri ile kullanılmış olup, tamlama grubu olarak da yer almıştır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 3 kez yer almıştır. ala evren (4.113., 4.177.), kara evren (8.211.)

Belirtme durum eki /+I/: 4 kez yer almıştır. erenler evren+i (2.82., 6.16.), âdemiler evren+i (5.66., 5.231.)

²⁶² Ayrıntılı bilgi için bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 13, 14; Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. II, s. 670.

²⁶³ Adıyaman, C. (2018). *Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, s. 767.

²⁶⁴ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1171.

Tamlama Grubu:

İsim tamlaması: 4 kez yer almıştır. erenler evren+i (2.82., 6.16.), âdemiler evren+i (5.66., 5.231.)

Sıfat tamlaması: 3 kez yer almıştır. ala evren (4.113., 4.177.), kara evren (8.211.)

Evren sözcüğünün Dede Korkut'ta geçtiği yerler şöyledir:

1. *Erenler evreni Karaçuk Çoban şapanınıñ ayasına taş kodı atdı. (Ergin, 1994: 98)*

2. *... erenler evreni, Kazan Bigüñ kartaşu Kara Göne çapar yetdi. (Ergin, 1994: 112)*

Bu iki cümle Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı'nda geçmektedir. Ejderha büyük ve heybetli olduğu için burada evren kelimesi Karaçuk Çoban'ın ve Kazan Bey'in heybetini ortaya koymak için kullanılmıştır. Evren sözcüğü onların sıfatı olmuştur.

3. *Ala evren süvri cıdamı şaklar-idüm bu gün için. (Ergin, 1994: 158)*

[Alaca ejder sivrisi mızrağımı saklardım bugün için. (Ergin, 2009: 95)]

4. *Ol gün kargu dillü kayın oğlar atıldı, ala evren süvri cıdalar süsildi. (Ergin, 1994: 161)*

[O gün kargı dilli kayın oklar atıldı, alaca ejder sivri mızraklar batırıldı. (Ergin, 2009: 97)]

Bu cümleler ise Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan'da geçmektedir. Mızrakların ala ejderhaya benzetildiğini görüyoruz. Ala ejderhadan kasıt ala yilandır.

Atıldığında yılan gibi sağılıp gittiğini ve rengini belirtmek için cıda "ala evren"e benzetilir.²⁶⁵ Bu kullanım mecaz anlamlıdır.

5. *Âdemiler evreni Delü Dumrul elin eline çaldı, kaş kaş güldü. (Ergin, 1994: 179)*

[İnsanoğlunun ejderhası Deli Dumrul elini eline çaldı, kah kah güldü. (Ergin, 2009: 115)]

²⁶⁵ Orhan Şaik Gökyay, *agm*, s. 1171.

6. *Ādemiler evreni yoldaşına kıyamadı. (Ergin, 1994: 183)*

[İnsanoğlunun ejderhası eşine kıyamadı. (Ergin, 2009: 121)]

Beşinci ve altıncı cümleler Duha Koca Oğlu Delü Dumrul Destanı'nda geçmektedir. Deli Dumrul, insanoğlunun ejderhası yani en güçlü, kuvvetli, heybetli olanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca "ādemiler evreni" sözcük grubu Deli Dumrul'un heybetini, korkunçluğunu ortaya koymak için kullanılmıştır. Evren kelimesi hayvan adı anlamının dışında kullanılarak mecaz anlam kazanmıştır.

7. *Böyle diğec erenler evreni Kan Turalı yirinden tırdı, kırk yiğidin yanına aldı, İç Oğuzı gördi, kız bulamadı, kayıtdı girü döndi ivlerine geldi. (Ergin, 1994: 185)*

[Böyle diyince yiğitler ejderhası Kan Turalı yerinden kalktı. Kırk yiğidini yanına aldı. İç Oğuz'u gördü, kız bulamadı. Çekildi geri döndü, evlerine geldi. (Ergin, 2009: 124)]

Bu ifade Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda geçmektedir. Birinci ve ikinci cümlelerdeki ifadelerde olduğu gibi Kan Turalı'nın heybetini ifade etmek için evren kelimesi kullanılmıştır. Hayvan anlamının dışına çıkıp güç ve heybeti sembolize ettiği için mecaz anlamdadır.

8. *Kara evren kopdı Depegöz. (Ergin, 1994: 211)*

[Kara ejderha oldu Tepegöz. (Ergin, 2009: 157)]

Basat'ın Depegöz'ü Öldürdüğü Destan'da yer alan bu cümlede evren sözcüğünün kara sıfatıyla kullanıldığını görüyoruz. Tepegöz'ün ürkütücülüğünü ifade etmek için "kara evren" olarak nitelendirilmiştir. Aynı zamanda Tepegöz evrene benzetildiği için evren sözcüğü benzetme unsuru olarak kullanılmıştır.

Tepegöz korkunçluğu ve Oğuz'u canından bezdirmesi yüzünden kara evren diye niteleniyor.²⁶⁶

Ejderha sözcüğünün geçtiği yerler şöyledir:

1. *Ol üç canavaruñ biri kağan aşlan-idi, biri kara buğa-y-idi, biri dahı kara buğra idi. Bularuñ her birisi bir ejderha-y-idi. (Ergin, 1994: 185)*

²⁶⁶ Orhan Şaik Gökyay, *agm*, s. 1171.

[*O üç canavarın biri kükremiş aslan idi, biri kara boğa idi, biri de kara erkek deve idi. Bunların her birisi bir ejderha idi. (Ergin, 2009: 125)*]

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda yer alan bu cümlede ejderha sözcüğü güçlü, heybetli anlamında kullanılıp mecaz ifadedir. Hikâyede Kan Turalı'nın mücadele edeceği hayvanların büyüklüğü, korkunçluğu ifade edilip bir ejderha benzetmesi yapılmıştır.

2. *Ejderhalar ağzından adam alan Delü Evren bile varsun. (Ergin, 1994: 201)*

Kazılık Koca Oğlu Yigenek Destanı'nda yer alan bu cümlede ejderha sözcüğü hayvan adı anlamında kullanılıp gerçek anlamlıdır. Deli Evren'in ejderhanın ağzından bile adam alabilecek kadar güçlü olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bir ejderhanın bir adamı yiyebilmesi onun ne kadar heybetli, güçlü olduğunu gösterir.

3. *Yidi başlu ejderhaya yetüp vardum. (Ergin, 1994: 237)*

[*Yedi başlı ejderhaya yetişip vardım. (Ergin, 2009: 194)*]

Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan'da yer alan bu ifadede ejderha hayvan adı anlamıyla kullanılmıştır. Ejderhanın yedi başlı olması heybetinin çok daha fazla olmasıyla ilgilidir. İki cümle sonrasında ise "Bir yilandan ne var ki korktun dedi" cümlesiyle ejderhanın yılan anlamına geldiği ve bu anlamda kullanıldığı "yılan" sözcüğüyle belirtilmiştir.

1.4.5. Kaplan

Kaplan, "kedigillerden, enine siyah çizgili, koyu sarı postu olan, Asya'da yaşayan çevik ve yırtıcı hayvan (*Felis tigris*)" olarak tanımlanmaktadır.²⁶⁷ Dede Korkut Kitabı'nda "kaplan" şekliyle geçen kelime 9 defa geçmekte olup, bunun 4'ü gerçek anlamda, 5'i mecaz anlamdadır. Kaplan yırtıcı hayvanlar grubuna girmekte olup korku ve ürkeklik vermektedir.

Clauson, Eski Türkçe *kaplan* sözcüğünü "büyük bir kedi, 'kaplan' yerine 'leopard', ancak oryantal terminolojinin belirsizliği kesinliği imkânsız kılıyor. -lan ile biten birkaç hayvan adından biri." (a large feline, prob. 'leopard' rather than 'tiger', but the vagueness of oriental terminology makes certainty impossible. One of a number of

²⁶⁷ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1310.

animal names ending in -la:n) şeklinde ifade eder.²⁶⁸ Gülensoy kelimeyi "kedigillerden, enine siyah çizgili, koyu sarı postu olan, Asya'da yaşayan çevik ve yırtıcı hayvan" olarak verir ve kökenini "<? * kap-lan " şeklinde belirtip bunun kesin olmadığını ifade eder.²⁶⁹ "Daha önce kaplana benzetilen yiğit ve hükümdarın zamanla arslana benzetilmeye başlandığını belirten Çoruhlu, Karahanlılara doğru gelirken kaplandan arslana doğru bir değişme yaşandığını söylemektedir. Gerçekten de Alp Er Tunga'dan arslan adlı veya unvanlı hükümdarlara geçiş açık biçimde görülmektedir. Sağlam, delinmez, kalın derili, yırtıcı hayvan imgelerini çağrıştıran kaplanın derisi geçmiş çağlarda savaşçılar tarafından kürk olarak giyilmiş olmalıdır. Bu giyim biçimi giyene bir cesaret ve üstünlük duygusu verdiği gibi onu gören düşmana da doğal olarak korku ve ürkeklik verir."²⁷⁰ "Türkler hayvancılıkla geçinmiştir ve elbiseleri yün, deri ve kürkten oluşmuştur."²⁷¹

"Grek mitolojisinde başta şarap ve üzüm olmak üzere bütün meyvelerin ve yırtıcı hayvanların ilahı olarak bilinen Dionysos, kaplan postu giymesiyle ünlenmiştir. Tibet'te Budist rahipleri de Dalai Lama'nın yasaklamasına karşın kaplan postu giymişlerdir."²⁷²

Kaplan sözcüğü, hikâyelerde isim çekim ekleri ile birlikte kullanılmış olup, tamlama grubu olarak da yer almıştır.

İyelik Eki:

3. tekil şahıs eki: 4 kez yer almıştır. karaçuğun kaplan+ı (2.2., 3.636., 7.46.) ak kayanuñ kaplan+ı (11.146.)

3. çoğul şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. pehlivanlaruñ kaplan+ı (3.69.)

Hâl Eki:

Tamlayan durum eki /+In, +nIn/: 1 kez yer almıştır. ak kayanuñ kaplan+ı+nuñ irkeginde (11.146.)

²⁶⁸ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 584.

²⁶⁹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 461.

²⁷⁰ Adıyaman, C. (2018). *Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, s. 755.

²⁷¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara, 1991, C. III, s. 2.

²⁷² Adıyaman, C. (2018). *agm*, s. 755.

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. kara kaplan (8.147.)

Yaklaşma durum eki /+A/: 2 kez yer almıştır. kaplan+a (1.232.), kaplan+ı+n+a (1.291.)

Ayrılma durum eki /+DAn/: 2 kez yer almıştır. kaplan+dan (1.273.)

Tamlama Grubu:

Belirtili isim tamlaması: 4 kez yer almıştır. pehlivanların kaplan+ı (3.69.) karaçuğun kaplan+ı (3.636.), ak kayanın kaplan+ı (11.146.)

Sıfat tamlaması: 2 kez yer almıştır. kara kaplan (8.147.), ak kayanın kaplan+ı (11.146.)

Dede Korkut Hikâyeleri'nde kaplan sözcüğünün geçtiği yerler şöyledir:

1. *Aşlan-ile kaplana bir oğul yidürdüñ-ise digil maña. (Ergin, 1994: 87)*

[*Aslan ile kaplana bir oğul yedirdinse söyle bana. (Ergin, 2009: 30)*]

2. *Yohsa kaplandan-mı oldu ne bileyin oğul. (Ergin, 1994: 89)*

[*Yoksa kaplandan mı oldu ne bileyim oğul. (Ergin, 2009: 31)*]

3. *Arslan-ile kaplanına karğamağıl (Ergin, 1994: 90)*

[*Arslan ile kaplanına beddua etme. (Ergin, 2009: 32)*]

Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı'nda yer alan bu üç cümledeki "kaplan" kelimeleri hayvan adı anlamıyla kullanılıp gerçek anlamlıdır. Hikâyenin tamamına baktığımız zaman Buğaç Han ilk avı için babası Dirse Han ile birlikte ava gider. Dirse Han'ın kırk yiğidi Buğaç Han'ı Dirse Han'a ters düşürüp, Dirse Han'ın Buğaç Han'ı vurmasına sebep olurlar. Dirse Han eve tek dönünce oğlunu göremeyen anne deliye döner ve Dirse Han'ı sorguya çeker. Birinci cümlede, oğlunu göremeyen anne onu aslan ya da kaplanın yediğini düşünür. Burada yırtıcı hayvan olan kaplan, hayvan adı anlamını korumuştur. İkinci cümlede, anne oğlunun kaplan yüzünden mi öldüğünü merak edip onun yırtıcı hayvanlara kurban gittiğinden endişe etmektedir. Üçüncü cümlede ise, hem aslana hem de kaplana oğlunu yedikleri düşüncesiyle beddua etmektedir. Kaplan sözcüğü bu üç cümlede de temel anlamdadır.

4. *Bu maħalda erenlerüñ meydanı arslanı pehlivanların kaplanı boz oğlan yetdi. (Ergin, 1994: 119)*

[*Bu sırada yiğitler meydanının arslanı, pehlivanların kaplanı boz oğlan yetiştirdi.*
(Ergin, 2009: 60)]

5. *Amit şuyunuñ aşlanı*

Ğaraçuğun kaplanı (Ergin, 1994: 144)

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı'nda yer alan bu cümlelere baktığımız zaman dördüncü cümlede, kaplan sözcüğü Bamsı Beyrek için kullanılmıştır. Beyrek, yiğitlik ve erlikte kaplan gibi çevik, işlek ve kıvraktır. Düşmana korku ve ürkeklik verir. Kaplan, burada benzetme ögesi olarak kullanılmıştır. Beşinci cümlede ise sözcük benzetme ögesi olarak kullanılmış olup Beyrek'in sıfatı durumundadır. Korkusuz olmasıyla Karaçuk'un kaplanı olarak ifade edilmiştir. Dördüncü ve beşinci cümlelerde kaplan kelimesi hayvan adı anlamının dışına çıktığı için mecaz anlam kazanmıştır.

6. *Amit şuyunuñ aşlanı, Ğaraçuğun kaplanı (Ergin, 1994: 95)*

7. *Amit şuyunuñ aşlanı, Ğaraçuğun kaplanı (Ergin, 2009: 201)*

Altıncı cümle Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı'nda geçerken, yedinci cümle Kazılık Koca Oğlu Yigenek Destanı'nda geçer. Bu cümlelerde kaplan sözcüğü Salur Kazan'ın sıfatı durumunda olup onun korkusuzluğunu, çevikliğini, yiğitliğini ifade etmektedir. Sözcük benzetme ögesi olarak kullanılmıştır ve Salur Kazan tıpkı bir aslan gibi Amit suyunun hâkimidir. Kelime gerçek anlamının dışında olup mecaz anlamdadır.

8. *Ğara kaplan kopdı Depegöz (Ergin, 1994: 211)*

[*Ğara kaplan oldu Tepegöz (Ergin, 2009: 157)*]

Cümle Basat'ın Depegöz'ü Öldürdüğü Destan'da geçmektedir. Kaplan kelimesi burada Tepegöz'ün sıfatı olmuştur. Tepegöz'ü defalarca öldürmeye çalışsalar da onun bir kaplan gibi güçlü ve korkusuz olduğu ifade edilmiştir. Tepegöz kaplana benzetilmiştir. Böylece kaplan benzetme ögesi olarak karşımıza çıkmıştır. Sözcük mecaz anlamlıdır.

9. *Ağ kayanuñ kaplanınuñ irkeginde bir kökim var. (Ergin, 1994: 238)*

Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan'da geçen bu cümlede kaplan kelimesi mecaz anlamda olup Kazan Bey tıpkı erkek bir kaplan kadar vahşi, korkusuz, güçlü, gözü kara olduğunu ifade etmektedir. Kaplan sözcüğü benzetme

unsuru olarak yer almıştır. Görüldüğü gibi kaplan sözcüğü çoğunlukla Oğuz beylerinin sıfatı durumundadır.

1.4.6. Köpek

Köpek, “köpekgillerden, boy ve biçim bakımından pek çok cinsi olan, çok iyi koku alan, sadık, bekçilik ve avcılık gibi işler için beslenen memeli hayvan (*Canis familiaris*)” olarak tanımlanmaktadır.²⁷³ Dede Korkut Hikâyeleri’nde köpek sözcüğü it, kelbçügez, tazı kelimeleriyle birlikte hayvan adı olarak yer alır. İt ve kelb sözcüklerini ayrı başlıklar altında ele aldık. Bu kısımda ise hikâyelerde sözcüğün köpek olarak geçtiği şekli ele alacağız. Dede Korkut’ta “köpek” sözcüğü 17 kere geçmiştir. Bunun 16’sı gerçek, 1’i mecaz anlamlıdır.

Tietze, sözcüğü “bugün bilinen manada, bilinen evcil hayvan” olarak tanımlar.²⁷⁴ Gülensoy, köpek sözcüğünü “it” olarak vermiştir. Orta Türkçede *küwük* “erkek”; *küwük muş* “erkek kedi” olarak ifade eder. [*küwük* > **küwek* > **kübek* > *köbek* > köpek]²⁷⁵ Eren, sözcüğü “çok iyi koku alan, sadık ve bekçilik, avcılık gibi işler için beslenen hayvan” olarak tanımlar. Sözcüğün Orta Türkçede geçmediğini, köpeğin çıkardığı sestten (*göv göv, köv köv*) geldiğini belirtir. Eski ve yeni diyalektlerde *küçük* biçiminin de ‘köpek yavrusu’ olarak kullanıldığını, ancak eski ve yeni diyalektlerde köpek yavrusuna daha çok *enik* adının verildiğini ifade eder.²⁷⁶

Tezcan, köpek ve it kelimelerinin Dede Korkut’ta eş anlamlı olmadıklarını, köpek sözcüğünün Dede Korkut Kitabı’nda erkek köpek anlamında kullanıldığını belirtir. Bunun özellikle Dresden 45a. 11’de belli olduğunu, çünkü orada Deli Karçar’ın bütün hayvanların erkek olmalarını istediğini ifade eder. Buna karşılık it sözcüğünün hem erkek hem de dişi köpek için kullanılan genel anlamlı bir sözcük olduğunu söyler.²⁷⁷

“Eski Putperestlik devrindeki Proto-Bulgarlardan bir kısmının köpeği bir ilah seviyesine yükselterek kurban ettiklerine dair bazı işaretlere rastlanmaktadır.”²⁷⁸ Dede

²⁷³ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1498.

²⁷⁴ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 395.

²⁷⁵ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 554.

²⁷⁶ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 258.

²⁷⁷ Semih Tezcan, *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*, İstanbul, 2001, s. 61.

²⁷⁸ Ahmet Caferoğlu, *Dedem Korkut Hikâyeleri’nin Antroponim Yapısı*, Ankara, 1959, s. 66.

Korkut Hikâyeleri'ne baktığımız zaman köpeğe Barak ve Baraçuk adlarının verildiğini görüyoruz.

“Bamsı Beyrek hikâyesinde Beyrek, Banu Çiçek yerine karşısına çıkarılan Boğazca Fatma'ya “itünüz adı Baracuk degülmiydi?” diye sorar. Vatikan yazmasındaki bu “Baracuk” kelimesinin yerini Dresden yazmasında “Barak” almıştır.”²⁷⁹ “Barak, kurt başı anlamına gelmektedir ama bu sembolik olup cesaret ve kahramanlığı temsil eder.”²⁸⁰ Roux, barak sözcüğünü “bir yırtıcı kuş, özellikle de bir kartal tarafından dünyaya getirilen mitolojik bir köpek” şeklinde ifade eder.²⁸¹

“Oğuz Kağan destanında “Barak”, Oğuz’un düşmanı efsanevi bir kavmin adı olduğu gibi yine efsanevi bir hükümdarın da adı olmuştur.”²⁸² “Dede Korkut'ta köpek, kahramanın kendisiyle haberleşebileceği bir dost ve Barak adıyla kılavuzluk gösteren bir varlık olarak yer alır. Türk kültüründe köpeğe bu vasıfta kötü gözle bakılmadığı açıktır.”²⁸³ “Türklerin inancına göre, “Akbaba yaşlandığı zaman iki yumurta yumurtlar; onların üstüne kuluçkaya yatar. Bu yumurtalardan birinden barak adı verilen köpek çıkar. Bu, en hızlı koşan ve avı en iyi koruyan köpektir. Diğer yumurtadan da akbabanın yavrusu çıkar ki o da en son yavrusudur.”²⁸⁴

Dede Korkut Hikâyeleri'nde “köpek”, Oğuz beylerinin ava çıktıklarındaki en büyük yardımcısı bunun yanında dostudur. Köpek genel anlamda sadakatiyle bilinir. İnsandan daha iyi bir arkadaş olduğu söylenebilir. Hikâyelerde bazı yerlerde köpek sözcüğünün bazı sıfatlarla kullanıldığını görüyoruz. Bunlar kara, avazı kaba, uğru sıfatlarıdır. Bu sözcükler köpeği nitelemekte olup, anlatıma zenginlik katmıştır.

Gökyay, Deli Karçar'ın kız kardeşi Banu Çiçek'i Beyrek'e vermek için kuyruksuz kulaksız bir köpek şart koştuğunu söyler. Bu kuyruksuz kulaksız köpeğin bugün bile köylerimizden geldiğini, özellikle çoban köpeklerinin sesi iyi almaları için kulaklarının, kavgada kaptırmamaları için de kuyruklarının kesildiğini ifade eder.²⁸⁵ Köpek sözcüğü Dede Korkut Kitabı'nda hayvan adı anlamının yanı sıra aşağılama sözü

²⁷⁹ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1160.

²⁸⁰ Ali Şahin, *Anadolu'da Beğdili Türkmenleri ve Baraklar*, Ankara, 1962, s. 3.

²⁸¹ Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, Ankara, 2012, s. 47.

²⁸² Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1160.

²⁸³ Ahmet Caferoğlu, “Türk Onomastiğinde Köpek Kültü”, *Belleten*, C. 9, Ankara, 1961, s. 4, 5.

²⁸⁴ Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, *Divânu Lugâti't - Türk Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*, Ankara, 2014, s. 72.

²⁸⁵ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1161.

olarak da yer almaktadır. Kâfiri aşağılamak, küçümsemek, horlamak ve küçük düşürmek için "köpeğim" sözcüğü kullanılmıştır.

Çokluk Eki: 2 kez yer almıştır. kaba köpek+ler+e (2.156.), köpek+ler+i (3.263.)

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki ile: 1 kez yer almıştır. köpek+üm (11.166.)

3. tekil şahıs eki: 1 kez yer almıştır. çobanuñ kara köpek+i (2.161.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 10 kez yer almıştır. köpek (M.88., 2.170., 2.172., 3.257., 3260.), kuyruksuz kulaksuz köpek (3.236., 3.251., 3.260.), köpek enügi (6.201.)

Belirtme durum eki /+I/: 3 kez yer almıştır. köpek+i (2.102., 2.172.), köpek+ler+i (3.263.)

Yaklaşma durum eki /+A/: 1 kez yer almıştır. kaba köpekler+e (2.156.)

Araç durum eki /+IA/: 1 kez yer almıştır. kara köpek ilem (2.161.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 6 kez yer almıştır. oğrı köpek (M.88.), kaba köpekler+e (2.156.), kara köpek+i (2.161.), kuyruksuz kulaksuz köpek (3.236., 3.251. 3.260.)

Biz hikâyelerde köpek sözcüğünün geçtiği 10 cümleyi ele alacağız.

Mukaddime;

1. Öyleden sonra ivine geldi, gördi-kim oğrı köpek yike țana ivini bir birine katmış, tavuk kümesine sığır tamına dönmiş. (Ergin, 1994: 76)

[Öğleden sonra evine geldi, gördü ki hırsız köpek, büyük dana evini birbirine katmış, tavuk kümesine, sığır damına dönmüş. (Ergin, 2009: 18)]

Bu cümlede sabah elini yüzünü bile yıkamadan bir uçtan bir uca gezip, öğleye kadar dedikodu yapıp, kapı dinleyen bir kadının öğleden sonra evine geldiğine karşılaştığı manzara ifade edilmiştir. Böyle kadın faydalı, işe yarar bir kadın değildir. Kadının evini talan eden hayvanlardan biri de köpektir. Köpek sözcüğü burada oğrı yani hırsız sıfatıyla kullanılmıştır. Hayvanların evi talan ettiğini görüyoruz. Köpeğin evden

bir şeyler aşırıldığını varsayarsak bu sebeple de köpeğe hırsız dendiği kanaatindeyiz. Sözcük hayvan adı anlamıyla kullanılmış olup gerçek anlamlıdır.

Köpek sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerini alarak kullanılmış olup, tamlama grubu olarak da yer almaktadır.

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı;

2. *Avazı kaba köpeklere gavğa salan (Ergin, 1994: 102)*

3. *Ƙaraça çobanuñ kara köpegi Ƙazana karşı geldi. (Ergin, 1994: 102)*

4. *Ƙazan kara köpek-ilem haberleşirdi. (Ergin, 1994: 102)*

Gerçek anlamlarda kullanılan bu cümlelerdeki köpek sözcüğü avazı kaba ve kara sıfatlarıyla kullanılmıştır. Bu sıfatlar aynı zamanda köpeğe ürkütücülük ve vahşilik de katmıştır. Kazan'ın köpek ile haberleşmesi köpeğin ona dost, yoldaş olduğunu ifade etmektedir. Sözcük bu üç cümlede de hayvan adı anlamında olup gerçek kullanımdadır.

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı;

5. *Biñ buğra getirüñ kim maya görmemiş ola, biñ dahı aygır getirüñ kim hiç kışrağa aşmamış ola, biñ dahı koyun görmemiş çoç getirüñ, biñ-de kuyruksuz kulaksız köpek getirüñ, biñ dahı püre getirüñ maña didi. (Ergin, 1994: 127)*

6. *Biñ aygır dileyüpdür kim kışrağa aşmamış ola, biñ dahı buğra diledi kim maya görmemiş ola, biñ de çoç dileyüpdür koyun görmemiş ola, biñ-de kuyruksuz kulaksız köpek diledi, biñ dahı haraça karaça pürel diledi. (Ergin, 1994: 127)*

7. *İmdi Dede köpek-ile püreyi sen bul didi. (Ergin, 1994: 128)*

8. *Dede Ƙorğut dahı biñ kuyruksuz kulaksız köpek-ile biñ dahı püre buldı. (Ergin, 1994: 128)*

Deli Karçar kız kardeşini Beyrek'e vermemek için Dede Korkut'tan gülünç şeyler ister. Bu istedikleri de zor bulunacak isteklerdir. Ancak istekleri gerçekleşirse kız kardeşini vereceğini söyler. Bu isteklerinden birisi de bin kuyruksuz kulaksız köpektir. Bu köpeklerin kuyruksuz ve kulaksız olmaları yukarıda da belirttiğimiz gibi, sesi iyi almaları ve kavgada kuyruklarını kaptırmamaları içindir. Cümlelerin hepsinde köpek sözcüğü gerçek anlamda ifade edilmiştir.

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı;

9. *Ala köpek enüğine kendüzin taladur-mı (Ergin, 1994: 190)*

[*Alaca köpek yavrusuna kendisini dalatır mı (Ergin, 2009: 131)*]

Sözcük ala sıfatıyla karşımıza çıkmış olup köpeği nitelemektedir. Enük yavru anlamında olup burada kastedilen yavru köpektir. Köpek sözcüğü hayvan adı anlamındadır.

Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan;

10. *Köpegüm kâfir*

Oğuzı görür-iken seni ögmegüm yok. (Ergin, 1994: 238)

[*Köpeğim kâfir*

Oğuz'u görür iken seni övmem yok. (Ergin, 2009: 197)]

Bu cümlede diğerlerinden farklı olarak köpek sözcüğü hakaret, aşağılama, küçük düşürmek için kullanılmıştır. Bu kelime ile kastedilen kâfirdir. Kazan esir düştüğünde kâfir ondan Oğuzu yerip, kendilerini övmesini istemişler ve bunun karşılığında onu bırakacaklarını söylemişlerdir. Bunun üzerine Kazan kâfire bu cümleyi söylemiştir. Köpeğim kelimesiyle kâfire hakaret edip, onu aşağılayan Kazan kâfiri köpeğine benzetmiştir. Yani köpek sözcüğü benzetme unsuru olarak yer almış olup mecaz anlamlıdır.

1.4.6.1. İt

Türkçe Sözlük'te it sözcüğü "köpek" ve "değersiz, terbiyesiz kimse" olarak tanımlanmaktadır.²⁸⁶ Sözcük hayvan adı anlamında kullanıldığı gibi hayvan adı anlamının dışında hakaret, aşağılama, küçük düşürme anlamlarında da kullanılmaktadır. Dede Korkut'ta it sözcüğü 7 kere geçmiştir. Bunun 4'ü gerçek anlamda iken, 3'ü mecaz anlamdadır.

Clauson, Eski Türkçe *it* sözcüğüne "köpek" (dog) anlamını verir. Tietze de sözcüğü "köpek" olarak tanımlar.²⁸⁷ Gülensoy, kelimeyi "it, köpek" olarak verir ve Eski Türkçe ile Orta Türkçede *it* ~ *it* şeklinde kullanıldığını belirtip kökenini " < * *īt* "

²⁸⁶ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1229.

²⁸⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 34; Anderas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. III, s. 666.

şeklinde ifade eder.²⁸⁸ Eren de sözcüğü "köpek" olarak verir. Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını, Orta Türkçede *it* olarak geçtiğini belirtir. Ayrıca eski ve yeni diyalektlerde *it* (< *it*) sözünün yaygın olarak kullanıldığını, buna karşılık *it* yanında geçen *köpek* sözünün Türkçe, Türkmençe, Kara Kalpakça, Özbekçe gibi diyalektlerde kullanıldığını ifade eder.²⁸⁹ Dede Korkut Hikâyeleri'nde *it* kelimesi köpek anlamında kullanılmaktadır. Ava yardımcı hayvan olarak da yer almaktadır. Ayrıca *it* sözcüğü hikâyelerde aşığılama anlamında da kullanılmıştır.

"Türklerin on ikili hayvan takviminde yıllardan biri *it* diye adlandırılmıştır."²⁹⁰ Abdulkadir İnan, at, *it* ve av kuşunun insana arkadaşlarından daha sadık olduklarını ve daha çok kadirşinas bildiklerini ifade eder.²⁹¹ "Manas öldüğü zaman atı, av kuşu ve köpeği mezarının başında ağlamış ve Manas'ın canının bağışlanması için Tanrı'ya dua etmişlerdir."²⁹²

İt sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eki olarak yer almıştır.

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki: 3 kez yer almıştır. *it+üm* (2.68., 2.69., 9.221.)

2. tekil şahıs iyelik eki: 2 kez yer almıştır. *it+ü+ñüz* (3.699.), *it+üñ+i* (4.74.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 2 kez yer almıştır. *it* (2.419., 11.161.)

Dede Korkut'ta kelimenin geçtiği yerler şöyledir:

1. *İlaķırdı söyleme mere itüm kâfir* (Ergin, 1994: 98)

[*Lâkırdı söyleme bre itim kâfir* (Ergin, 2009: 40)]

2. *İtüm-ile bir yalakda yundım içen azgın kâfir* (Ergin, 1994: 98)

[*İtim ile bir yalakta bulaşığımı içen azgın kâfir* (Ergin, 2009: 40)]

3. *Kâfirleri it ardına birağup ĥorlayan, ilden çıkup Aygır Gözler Şuyından at yüzdüren...* (Ergin, 1994: 113)

²⁸⁸ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 442.

²⁸⁹ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 196.

²⁹⁰ Orhan Şaik Gökay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1159.

²⁹¹ Abdülkadir İnan, *Türkoloji Ders Hülasaları*, İstanbul, s. 60.

²⁹² Abdülkadir İnan, "Manas Destanı Üzerine Notlar", *Bellekten*, C. 7, Ankara, 1959, s. 134

[Kâfirleri it ardına bırakıp horlayan, yurttan çıkıp Aygır Gözler suyundan at yüzdüren... (Ergin, 2009: 54)]

Bu üç cümle Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı'nda yer almaktadır. Birinci cümledeki it sözcüğü hakaret, aşağılama anlamında kullanılmıştır. Kâfir burada köpek konumuna düşürülüp aşağılanmıştır. Hayvan adı anlamının dışında kullanılan it sözcüğü mecaz anlamdadır. İkinci cümledeki it sözcüğü hayvan adı anlamıyla kullanılmıştır. Burada da aşağılama devam etmektedir. Fakat burada itüm kelimesi köpeğim anlamında olup kendi köpeği ile beraber kâfirin de aynı yalaktan su içtiği ifade edilerek kelime gerçek anlamda kullanılmıştır. Üçüncü cümlede de it sözcüğü köpek anlamıyla kullanılmıştır. İt nasıl ki sahibinin ardından gelip onu takip ediyorsa, kâfirin de itin ardında kalıp onu takip edecek kadar aşağı durumda olduğu ifade edilmiştir. Kelime hayvan adı anlamında olduğu için gerçek anlamdadır.

4. İtüñüz adı Barak degül-mi-y-idi (Ergin, 1994: 147)

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı'nda geçen bu cümlede it sözcüğü köpek anlamıyla kullanılmıştır. Dede Korkut Hikâyeleri'nde Barak ya da Baraçuk kelimeleri köpek ismi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Barak, kurt başı anlamına gelmektedir. Bu kurt başı semboliktir. Cesaret ve kahramanlığın timsalidir.²⁹³ Oğuz Kağan Destanı'nda "Barak", Oğuz'un düşmanı, efsanevi bir kavmin adı olduğu gibi yine efsanevi bir hükümdarın da adı olmuştur.²⁹⁴ Dede Korkut'ta Barak sözcüğü köpeğe verilen ad anlamındadır. İt sözcüğü hayvan adı anlamıyla kullanıldığı için gerçek anlamdadır.

5. Hay ne oturırsın, itüñi avlatmayan, çetügiñi mavlatmayan alplar başı Kazan oğlançuğı ile serhoş olup yaturlar didi. (Ergin, 1994: 157)

[Hay ne oturuyorsun, köpeğini havlatmayan, kedinin miyavlatmayan alplar başı Kazan oğlanlığı ile sarhoş olup yatıyorlar dedi. (Ergin, 2009: 93)]

Bu ifade Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan'da geçmektedir. Bu cümledeki itini havlatmak sözcük grubuna baktığımız zaman Oğuz beylerinin bir tehlike karşısında köpeklerini harekete geçirdiğini anlarız. Aynı durum Oğuz beylerinin

²⁹³ Ali Şahin, *Güney Anadolu'da Beğdili Türkmenleri ve Baraklar*, Ankara, 1962, s. 3.

²⁹⁴ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1160.

avlanma sırasında da geçerlidir. Kelime hayvan adı anlamıyla ifade bulduğu için gerçek anlamdadır.

6. *Herze merze söyleme mere itüm kâfir (Ergin, 1994: 222)*

Begil Oğlu Emren'in Destanı'nda geçmekte olan bu cümle tıpkı birinci cümledeki gibi kâfiri aşağılama, kâfire hakaret anlamında kullanılmıştır. Birinci cümle için ele aldığımız ifadeler bu cümle için de geçerlidir. Kelime mecaz kullanımdadır.

7. *İt gibi güv güv iden çerkez hırşlu (Ergin, 1994: 238)*

Salur Kazan'ı Oğlu Uruz Tutsaklıktan Çıkardığı Destan'da yer alan bu cümlede it kelimesi hayvan adı anlamının dışına çıkmıştır. Yine bu ifadede kâfiri aşağılama söz konusudur. Kâfiri köpeğe benzetmiştir. Köpeğe ait olan özelliği kâfire yüklemiştir. İt sözcüğü benzetme unsuru olarak karşımıza çıkmış olup mecaz anlamlıdır.

1.4.6.2. Kelb

Kelb sözcüğü it, köpek, tazı ile aynı anlama gelmektedir. Köpek ile ilgili tüm özellikleri kelb sözcüğü için kullanabiliriz. Dede Korkut Hikâyeleri'nde köpek, it, tazı ve kelb olarak dört şekilde geçer. En geniş anlamlısı köpek kelimesidir.

Tietze, sözcüğü *kelb / kelp* şeklinde verip "köpek" olarak tanımlar ve Arapça *kalb* sözcüğünden geldiğini ve aynı manada olduğunu ifade eder.²⁹⁵ Devellioğlu *kelb* sözcüğünün Arapça isim cemi kilâb olarak verir ve sözcüğü *köpek* olarak ifade eder.²⁹⁶

Hikâyelerde kelb kelimesi 1 kere geçmekte olup gerçek anlamdadır.

İt sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eki alarak kullanılmış ve küçültme eki almıştır.

Hâl Eki:

Belirtme durum eki /+I/: 1 kez yer almıştır. kelb+çügez+i (1.252.)

Küçültme Eki: 1 kez yer almıştır. kelb+çügez+i (1.252.)

Kelime Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı'nda geçmekte olup geçtiği yer şöyledir:

Oğlanuñ iki kelbçügezi var-idi, karğayı kuğunu kovar-idi. (Ergin, 1994: 88)

²⁹⁵ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 210.

²⁹⁶ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 2016, s. 580.

Kelb sözcüğü bu cümlede köpek anlamında olup küçültme ekiyle kullanılmıştır. Dede Korkut Kitabı'nda köpeğin yoldaş, arkadaş olduğunu görmekteyiz. Köpek, Oğuz yiğitlerinin sadık dostları olmuşlardır. Cümleye baktığımız zaman da Boğaç Han yaralı bir hâldeyken iki köpeğinin karga ve kuzgunları Boğaç'a yaklaştırmadığını görüyoruz. Boğaç Han'a karga ve kuzgun gibi leş hayvanlarının zarar vermesini bu iki köpek engellemiştir. Kelimenin küçültme eki olarak kelbçügez olarak kullanılması köpeğe sevgi ifadesi katmaktadır. Kelb sözcüğünün bu cümlede anlamı sadık olma ve sadakattir. Sözcük gerçek anlamıyla yer almıştır.

1.4.6.3. Tazı

Farsça *tāzī* sözcüğünden gelen kelime genellikle “tavşan avında kullanılan, uzun bacaklı, çekik karınlı, çok çevik bir tür köpek”tir.²⁹⁷ Kelime Dede Korkut Kitabı'nda av köpeği olarak geçmektedir ve toplamda 3 kere yer almıştır. Üçü de gerçek anlamlıdır. Tazı Dede Korkut Kitabı'nda av için kullanılan köpek anlamıyla değil, leş yiyen bir hayvana benzetilmesiyle yer alır.

Eyuboğlu'na göre Farsça *tāzi* (taziden / saldırmak, koşmak, hızlı yürümekten, *tāzi* / koşan, hızlı yürüyen, saldıran)den *tazı* şeklindedir. Sözcüğün Anadolu Türkçesinde, genellikle av köpeği anlamında söylendiğini, Fars dilinde Arap, Arap soyundan olana da *tāzi* dendiğini ifade eder.²⁹⁸ Eren sözcüğü, “uzun bacaklı, çekik karınlı, çok çevik bir köpek türü” olarak tanımlar. Eski Kıpçakçada *tazının* ‘av köpeği’ olarak kullanıldığını, Eski Kıpçakçada ‘Arap atı’ anlamına da geldiğini ifade eder.²⁹⁹ “Eski Kıpçakçada tazı av köpeği olarak kullanılmasının yanında Arap atı anlamını vermektedir.”³⁰⁰ Köpek familyasından olan tazı av köpeğidir. Oğuz beylerinin avdaki asıl yardımcısıdır.

Tazı sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerini alarak kullanılmıştır.

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. tazı+m+a (2.321.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 2 kez yer almıştır. tazı (2.116., 3.304.)

²⁹⁷ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2292.

²⁹⁸ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1999, s. 325.

²⁹⁹ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 399.

³⁰⁰ A. Deniz Abik, “Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, C. 33/I, Harvard Üniversitesi Yakınoğu ve Medeniyetleri Bölümü, 2009, s. 4.

Yaklaşma durum eki /+A/: 1 kez yer almıştır. tazı+m+a (2.321.)

Kelimenin geçtiği cümleleri ele alacak olursak:

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı;

1. *Gördi-kim uçarda kuzgun kalmış, tazı tolaşmış yurtta kalmış.* (Ergin, 1994: 100)

[*Gördü ki uçanlardan kuzgun kalmış, tazı dolaşmış yurtta kalmış.* (Ergin, 2009: 42)]

2. *Yeter ile tutanda tazıma yazıh.* (Ergin, 1994: 109)

[*Yetişmesi ile tutarken tazıma yazık.* (Ergin, 2009: 50)]

İlk cümlede, yurdun harap hâlde kalıp orada kimsenin kalmadığını, oranın ıssızlaştığını ifade etmek için *tazı dolaşmış yurtta kalmış* ifadesi kullanılmıştır. Yani tazı hariç her şeyin yok olduğu anlamı vardır. İkinci cümleye baktığımız zaman, yazık sözcüğüyle bir hayıflanma görüyoruz. Gökyay, Kazan Bey'in oğlu Uruz'un yoksun kaldığı tazısı dolayısıyla hayıflandığını ifade etmektedir.³⁰¹

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı;

3. *Gördiler-kim uçarda kuzgun kalmış, tazı tolaşmış yurtta kalmış, gerdek paralanmış nayib şehid olmuş.* (Ergin, 1994: 130)

[*Gördüler ki uçanlardan kuzgun kalmış, tazı dolaşmış yurtta kalmış, gelin odası paralanmış, nâip şehit olmuş.* (Ergin, 2009: 70)]

Kuzgun sözcüğünün bu cümledeki kullanımını birinci cümledeki kullanım ile aynıdır. Yıkık hâlde bırakılan yurtta ne insan ne de tazıdan başka hayvan kalmıştır. Bunu ifade etmek için de tazı sözcüğü kullanılmıştır. Kelime gerçek anlamdadır.

1.4.7. Kurt

Kurt, “köpekgillerden, Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika’da yaşayan, postu gri sarı renkli; yırtıcı, etçil memeli hayvan (*Canis lupus*)” olarak tanımlanmaktadır.³⁰² At nasıl ki Türk kültüründe vazgeçilmez bir unursa kurt da at kadar önemli bir yere sahiptir. Kurt motifi çok eski çağlardan bu yana karşımıza çıkmaktadır. Kurt, saldırgan ve güçlü olmasıyla bilinir. Yiğitliğin, kahramanlığın, gücün sembolü olarak karşımıza

³⁰¹ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1161.

³⁰² TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1533.

çıkar. Bazı inançlarda kutsal sayılır. Dede Korkut Kitabı'nda önemli yer tutan "kurt" sözcüğü toplam 12 kere geçmiştir. Bunun 9'u gerçek, 3'ü mecaz anlamlıdır.

Sözcüğün kökenine baktığımız zaman, Clauson, Eski Türkçe *kurt* (*kurd*) sözcüğünü kurt (wolf) olarak anlamlandırmıştır.³⁰³ Tietze, sözcüğü "bugün bilinen manada, yırtıcı hayvan" şeklinde tanımlar.³⁰⁴ Gülensoy, kelimeyi "köpekgillerden, etçil, yırtıcı, memeli hayvan" olarak ifade eder ve sözcüğün Orta Türkçede *ķurt* "yırtıcı hayvanlardan olan kurt" şeklinde geçtiğini belirtir.³⁰⁵ Kaçalın, kurt sözcüğünü "< *ķürt*" şeklinde verir ve oğlan olarak ifade eder.³⁰⁶ Eren, sözcüğün Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını (*kurt* 'worm'), Orta Türkçede *kurt* 'worm' olarak geçtiğini, ancak Oğuzların 'yırtıcı hayvan' olarak da kullandığını ifade eder. Türkler arasında başlangıçta kurda (yırtıcı hayvan olarak) *börü* (< *böri*) adının verildiğini, daha sonra Oğuz diyalektlerinde bu adın yerini *kurt* sözcüğünün aldığını belirtir.³⁰⁷

"Kurt, Türkler arasında saygı duyulan, soyundan türenildiği kabul gören, kılavuzluğuna güvenilen, uğurlu sayılan, koruyuculuğu bulunan kendisiyle dost olunan, ulu ve ondurucu özelliği ortaya çıkmış bir varlıktır."³⁰⁸ "Geniş bir alanda rastlanılan kurt; kişi adları, yer adları, unvan adları gibi Türk adbiliminin çeşitli dallarında da yaşama imkânı bulmuştur."³⁰⁹ "Bugünkü Şamanist Türklerde de kurdun kutsal sayıldığını gösteren belirtiler vardır. Şaman davullarında mutlaka kurt resmi bulunduğu gibi Tuba Oranhay Türklerinin kam dualarında bozkurta hitap edilir."³¹⁰

"Türkler kendilerinin kurd yahut arslan soyundan indiklerine ve seferlerde kendilerine kurdun yol gösterdiğine inanmışlardır."³¹¹ Türk efsaneleri ve destanlarında kurt türemeyi, kılavuzluk etmeyi, soyu yok olmaktan kurtarmayı temsil eden kurdun ortak noktası Tanrısallığıdır.³¹² Çoruhlu, kurdun İslâmiyet'ten önceki totemik ve

³⁰³ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 648.

³⁰⁴ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 440.

³⁰⁵ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 575.

³⁰⁶ Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 812.

³⁰⁷ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 269.

³⁰⁸ İlhami Durmuş, "Destan, Efsane ve Rivayetlere Göre Türk Kültür Çevresinde Kurt", *Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara, 2011, s. 65.

³⁰⁹ Adıyaman, C. (2018). *Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, s. 749.

³¹⁰ Orhan Şaik Gökay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1167.

³¹¹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1970, s. 107.

³¹² Namık Aslan, "Kurt Motifinin Türk Menşe Efsanelerindeki Anlamı Üzerine", *Milli Folklor*, S. 87, 2010, s. 74-75.

mitolojik anlamlarını İslâmiyet'ten sonra kaybettiğini, fakat güçlülük, kahramanlık, yiğitlik sembolü olarak özelliğini devam ettirdiğini ifade etmiştir.³¹³ “Köktürk yazıtlarında da ordunun kurt gibi güçlü ve atılgan, düşman ordusunun ise koyun gibi ürkek olduğu anlatılmaktadır.”³¹⁴ Kurt sözcüğü hayvan adı anlamından ziyade atılgan, gözü kara, güçlü kişiler için bir benzetme unsuru olarak kullanılmaktadır.

“Göktürklerde ve Uygurlarda hakanların sancakları başında altından bir kurt başı bulunurdu. Kurt başlı bayrağın, 18. yüzyılda Müslüman Türklere Başkurlarda da görülmüştür. 1709-1740 yıllarında Rus istilasına karşı savaşan Başkurların kurt başlı sancak kullandığı Rus belgelerinde yer almıştır.”³¹⁵ “Kurt, aslan sembolizminde olduğu gibi zıt karakterleri ifade eden bir hayvanla anıldığı zaman barış, huzur, güven ve adaletin sembolü olmaktadır.”³¹⁶

Kurt sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eki olarak yer almış olup, tamlama grubu olarak da kullanılmıştır.

Çokluk Eki: 2 kez yer almıştır. kurt+lar (2.102., 2.226.)

İyelik Eki:

1. tekil kişi iyelik eki: 1 kez yer almıştır. kurd+um (2.159)

3. tekil kişi iyelik eki: 1 kez yer almıştır. kurd+ı (7.167.), kurd+ı+n+a (7.80.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 4 kez yer almıştır. kurt (2.145., 2.160., 2.331.), kurt yüzi (2.145.), kurt enügi (11.150.)

Yaklaşma durum eki /+A/: 1 kez yer almıştır. kurd+a (2.144.)

Ayrılma durum eki /+DAn/: 1 kez yer almıştır. kurt+tan (2.160.)

Araç durum eki /+lA/: 1 kez yer almıştır. kurt ilen (2.145.)

Tamlama Grubu:

Belirtisiz isim tamlaması: 2 kez yer almıştır. kurt yüzi (2.145.), kurt enügi (11.150.)

³¹³Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul, 1995, s. 107.

³¹⁴Adıyaman, C. (2018). *agm*, s. 749.

³¹⁵Abdülkadir İnan, "Tuğ-Bayrak (Sancak)", *Türk Kültürü*, XXV, S. 10, Ankara, 1966, s. 872.

³¹⁶Yaşar Çoruhlu, *age*, s. 207.

Sıfat tamlaması: 1 kez yer almıştır. kuduz kurt+lar (2.102.)

Dede Korkut Hikâyeleri'nde kurt kelimesinin geçtiği yerleri ele alacağız.

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı;

1. ... kuduz kurtlar ivümi dalar gördüm, ... (Ergin, 1994: 99)

2. Şudan kiçdi, bu kez bir kurda tuş oldu. (Ergin, 1994: 101)

[Sudan geçti, bu sefer bir kurda rastladı. (Ergin, 2009: 43)]

3. Kurt yüzi mubârekdür. (Ergin, 1994: 101)

4. Kurd-ilen bir haberleşeyim didi. (Ergin, 1994: 101)

5. Kara başum kurban olsun kurdum saña. (Ergin, 1994: 102)

6. Kurt kaçan haber virse gerek. (Ergin, 1994: 102)

[Kurt nasıl haber versin. (Ergin, 2009: 44)]

7. Kurttan dahı kiçdi, Karaça Çobanuñ kara köpegi Kazana karşı geldi. (Ergin, 1994: 102)

[Kurttan da geçti, Karaca Çoban'ın kara köpegi Kazan'ın karşısına geldi. (Ergin, 2009: 44)]

8. Mere çoban karnuñ açıkmaş-iken gözün kararmamış-iken bu ağacı koparı gör, yoğsa seni bunda kurtlar kuşlar yir didi. (Ergin, 1994: 105)

[Bre çoban karnın acıkmaşken, gözün kararmamışken bu ağacı koparmağa bak, yoksa seni burda kurtlar kuşlar yer dedi. (Ergin, 2009: 47)]

9. Semüz koyun aruğ toklı bayırda kalsa kurt gelüp yimez-idi şapanınuñ korkusundan. (Ergin, 1994: 110)

[Semiz koyun zayıf toklu bayırda kalsa, kurt gelip yemezdi sapanının korkusundan. (Ergin, 2009: 51)]

Birinci cümlede, Salur Kazan rüyasında evinin kuduz kurtlar tarafından yağmalandığını görmektedir. Rüyada hayvan olarak görülen kuduz kurtlar aslında düşmanı sembolize etmektedir. Kurt sözcüğü kuduz sıfatıyla daha vahşi, daha yırtıcı hâl almıştır. Rüyada görülen kuduz kurtlar hayra yorulmamıştır. Sonrasında da Salur Kazan'ın evi düşmanlar tarafından yağmalanmıştır. Kuduz kurtlar her ne kadar düşmanı

simgeleseler de rüyada hayvan adı anlamıyla yer aldığı için gerçek anlamlıdır. İkinci cümlede, Kazan'ın bir kurt ile karşılaşması ifade edilmiştir. Burada da kurt hayvan anlamıyla ifade bulunmuştur. Üçüncü cümlede, kurdun yüzünün mübarek olması ifadesi geçiyor. Bu cümlede kurdun kutsal sayıldığını görüyoruz. Kurdun yüzü kutsal bir sembol olmaktadır. Yine sözcük gerçek anlamındadır. Dördüncü ve beşinci cümlelerde Kazan'ın kurt ile haberleştiğini ve onunla konuştuğunu görüyoruz. Kurt yol gösteren bir hayvan olarak kabul edilir. Kazan da kurdun kendisine yol göstereceğini umut etmektedir. Ayrıca buradan hareketle Oğuz beylerinin hayvanlarla iletişim kurabilmeleri dikkate değerdir. Fakat 6. cümleden anlıyoruz ki kurt Kazan ile herhangi bir iletişime geçmemiş, Kazan'a cevap vermemiştir. Yedinci ve sekizinci cümlelerde, Kazan'ın kurttan sonra Karaca Çoban'ın kara köpeğiyle karşılaşmasını ve köpeğin çobanla konuşmasını görüyoruz. Hayvanlarla kurulan iletişim bu cümlede de devam etmektedir. Kurt sözcüğü yedinci cümlede "kurttan da geçti" şeklinde kullanılarak Kazan'ın kurttan bir bilgi edinemediğini gösterir. Sekizinci cümlede kara köpek, Kazan'a seni burada kurtlar kuşlar yer diyerek Kazan'a bir uyarı yapmıştır. Kurt burada vahşiliği, yırtıcılığı açıkça ifade ediyor. Dokuzuncu cümlede de kurt hayvan adı anlamındadır. Etle beslenen kurt genellikle koyunların ve çobanların büyük korkusudur. Sapanın verdiği korku dolayısıyla kurdun koyunlara yaklaşmadığı ifade edilmektedir. Bu dokuz cümlede kurt hayvan adı anlamıyla ifade edilip, gerçek anlamda kullanılmıştır.

Kazılık Koca Oğlu Yigenek Destanı;

10. Yeñi bayırũñ kurdına benzer-idi yigitlerüm. (Ergin, 1994: 202)

[Yedi bayırın kurduna benzer yiğitlerim. (Ergin, 2009: 147)]

11. Babası-y-ile Yigenek gizlü yaka tutuban yilişdiler, iki hasret bir birine buluşdılar, issüz yirüñ kurdı kibi uluşdılar, Tañrıya şükürler kıldılar. (Ergin, 1994: 206)

[Babası ile Yigenek gizli yaka tutuşarak koklaştılar. İki hasret birbiriyle buluştular, ıssız yerin kurdu gibi uluştular, Tanrı'ya şükürler kıldılar. (Ergin, 2009: 150)]

Kurt sözcüğü bu iki cümlede benzetme unsuru olarak karşımıza çıkmıştır. Onuncu cümlede, yiğitlerin kurt gibi olması onların güçlü, atılgan, korkusuz olduklarını ifade eder. Yiğitler burada yedi bayırın kurduyla özdeşleşmiştir. Kurt kelimesiyle yiğitler ifade edildiği için mecaz anlamlıdır. On birinci cümleye baktığımızda, Yigenek

babasını kurtarır ve kavuşurlar. Cümlede kurt gibi uluştular ifadesiyle karşılaşıyoruz. Kurt ulumasıyla bilinir. Genellikle sisli, puslu havalarda ortaya çıkıp ulurlar. Burada Yigenek ve babasının kavuştukları zaman çıkardıkları sesler kurdun ulumasına benzetilmiştir. Kurt bu cümlede de benzetme unsuru olarak karşımıza çıkmıştır ve mecaz anlamlıdır.

Salur Kazan'ı Oğlu Uruz Tutsaklıktan Çıkardığı Destan;

12. *Azvay kırt enügi irkeginde bir köküm var. (Ergin, 1994: 238)*

[*Azman kurt yavrusunun erkeğinde bir köküm var. (Ergin, 2009: 197)*]

Bu cümlede kelime karşımıza kurt enüğü olarak çıkmış olup azvay (azman) sıfatını almıştır. Azman kelimesiyle kastedilen çok gelişmiş ve iri olmasıdır. Bu ifade ile Kazan kendisini tıpkı iri ve gelişmiş bir kurt olarak görmektedir. Kurt enüğü kurdun yavrusudur. Uruz da Kazan'ın yavrusudur. Mecaz anlama dayanan bu cümlede Kazan, oğlu Uruz'u kurdun yavrusuna benzetmiş olabilir. Fakat bu yavrukurt uysal, korkak değil, korkusuz, atılgan bir yavrudur. Uruz da tıpkı bu yavru gibidir. Kurt sözcüğü benzetme unsuru olarak kullanılmıştır.

1.4.8. Toñuz (Domuz)

Domuz, “çift parmaklılardan, eti, yağı, derisi veya kılı için beslenen, evcil hayvan (*Susacrofa domestica*)” olarak tanımlanmaktadır.³¹⁷ Kelime Eski Türkçede tonguz şeklinde olup kökü kesin olarak belli değildir.³¹⁸ Sözcük Dede Korkut'ta tonuz şeklinde olup 6 kere geçmekte olup eserde olumsuz anlatılmaktadır. Bu kelimelerin 5'i gerçek anlamdayken, 1'i mecaz anlamlıdır. Sözcüğün olumsuz olarak yer almasında İslâm dininin etkisi vardır.

Clauson, Eski Türkçe *toñuz* sözcüğünü "domuz" (pig) olarak verir ve pig kelimesinin her iki cinsiyetteki vahşi ve evcil domuz için genel bir terim olduğunu ifade eder.³¹⁹ Tietze, sözcüğü *doñuz / domuz* şeklinde verip "mâruf vahşi veya ehlî hayvan" olarak tanımlar.³²⁰ Gülensoy, kelimenin kökenini Eski Türkçe ve Orta Türkçede yer

³¹⁷ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 703.

³¹⁸ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 283.

³¹⁹ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 527.

³²⁰ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. II, s. 467.

alan *toņuz* sözcüğü olarak ifade eder.³²¹ Eren, sözcüğün eski kaynaklarda *toņuz* (ve *doņuz*) olarak geçtiğini, eski çağlardan beri kullanıldığını, Orta Türkçede ve Eski Kıpçakçada da kelimenin *toņuz* olarak kullanıldığını ifade eder. Sözcüğün kökeninin karışık olduğunu söyleyen Eren, eski ve yeni diyalektlerde ‘yağlı, semiz, şişman’ olarak kullanılan *toņ* (> don) köküyle *toņuz* adı arasındaki bağ üzerinde özel olarak durulmaya değer olduğunu belirtir. Ayrıca Eski Türkçe *toņuz* biçimindeki -ņ- sesinin Türkçe *domuz* sözcüğünde -m-‘ye çevrildiğini, Türkçe *köņlek* biçimindeki -ņ- sesinin *gömlek* sözcüğündeki -m-‘ye dönüşmesi şeklinde olduğunu ekler.³²²

Sözcük Dede Korkut Kitabı’nda “toņuz” şeklinde geçmektedir. Tonsuz, patlamalı, asıl diş ve katı konson olan -t sesi tonlu, patlamalı, asıl diş ve katı konson olan -d sesine dönüşürken; tonlu, patlamalı, ünlü bir öndamak konsonu olan -ñ tonlu, patlamalı, ünlü bir çift dudak ünsüzü olan -m sesine dönüşmüştür. Böylece tonuz sözcüğü günümüzde domuz olarak kullanılmaktadır.

Tahsin Banguoğlu, kelime içinde bazen dudak vokallerinin komşu konsonlara tesir ederek onları dudaksılaştırdıklarını, bunun tipik bir örneğinin yuvarlak vokaller önünde rastlanan ñ > m değişimi olduğunu ifade eder.³²³

Domuz, Müslümanlara haram kılınan bir hayvan olduğu için Müslüman Türkler domuzu ne yer ne de beslerler. Dayanıklı ve sert yapısının yanı sıra gücü ve inatçılığıyla bilinen domuz, benzetme ögesi olarak da kullanılabilir. Sözcük hakaret, küfür, aşağılama, küçük düşürme sözü olarak da kullanılır. Dede Korkut Hikâyeleri’nde de hem hayvan adı anlamıyla hem de aşağılama, küfür, hakaret anlamlarında kullanılmıştır.

Toņuz (domuz) sözcüğü, hikâyelerde isim çekim ekleri ile kullanılmış olup, tamlama grubu olarak da yer almıştır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 6 kez yer almıştır. toņuz (3.460., 3.602., 4.384., 10.211., 11.162., 11.173.)

³²¹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 298.

³²² Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 118.

³²³ Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri*, Ankara, 1959, s. 166.

Tamlama Grubu:

Belirtisiz isim tamlaması: 3 kez yer almıştır. toñuz tamı (4.384., 10.211., 11.173.)

Sıfat tamlaması: 2 kez yer almıştır. kara toñuz (3.460., 4.384.)

İkileme grubu: 1 kez yer almıştır. toñuz oğlu toñuz (3.602.)

Kelimenin Dede Korkut'ta geçtiği cümleleri ele alalım.

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı;

1. *Ƙara toñuz etinden yahni yidürdüñ doyamadum. (Ergin, 1994: 136)*

[Ƙara domuz etinden yahni yedirdin tahammül edemedim. (Ergin, 2009: 75)]

2. *Ƙaçan-kim Budağ atsa Beyrek elüñ var olsun dir-idi, Uruz atsa elüñ var olsun dir-idi Yigenek atsa elüñ var olsun dir-idi, Şir Şemseddin atsa elüñ var olsun dir-idi, güyegü atsa elüñ Ƙurısun parmağlaruñ çürisün hay çürisün hay toñuz oğlu toñuz dir-idi, güyegülere Ƙurban ol dir-idi. (Ergin, 1994: 143)*

[Ne zaman ki Budak atsa Beyrek elin var olsun diyordu. Yigenek atsa elin var olsun diyordu, Şir Şemseddin atsa elin var olsun diyordu, güveyi atsa elin kurusun, parmakların çürüsün, hay domuz oğlu domuz diyordu, güveylilere kurban ol diyordu. (Ergin, 2009: 81)]

İki cümlede geçen "toñuz" sözcüğüne baktığımız zaman, birinci cümlede kâfirin Bamsı Beyrek'e zorla domuz yahnisi yedirdiğini görüyoruz. Müslüman Türkler domuz eti yemezler fakat burada Bamsı Beyrek kâfirin tutsağı olduğu için kâfir Beyrek'e zorla domuz yahnisinden yedirmiş Beyrek buna tahammül edememiştir. Domuzun kara sıfatıyla kullanıldığını görüyoruz.

Yalnızca kâfirlerin besleyip yediği bu domuzlar "kara domuz"lardır.³²⁴ İkinci cümlede, domuz sözcüğü aşağılama, küçük düşürme, hakaret anlamında kullanılmıştır. Beyrek zindandayken, Yalancı oğlu Yaltacuk Beyrek'in nişanlısına Beyrek'in öldüğü yalanını söyleyip kızı almaya kalkışmıştır. Tutsaklıktan kurtulup bunu öğrenen Beyrek ise Yalancı oğlu Yaltacuk'u "toñuz oğlu toñuz" diye aşağılamıştır. İlk cümlede domuz kelimesi hayvan adı anlamında olduğu için gerçek anlamlıdır. İkinci cümlede ise,

³²⁴ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1157.

sözcük hayvan adı anlamının dışına çıkıp hakaret ibaresi olarak kullanıldığı için mecaz anlamlıdır.

Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan;

3. *Ƙara toñuz tamında yatur digil. (Ergin, 1994: 169)*

[*Ƙara domuz damında yattıyor de. (Ergin, 2009: 105)*]

Esir düşen Uruz'un kâfir tarafından kara domuz damında tutulduğu dikkati çekmektedir. Müslüman Türklerde domuzun yerinin olmadığını bilen kâfir Uruz'u bu damda tutarak bir bakıma ona hakaret etmektedir. Bu durum Oğuz beylerine ters düşen bir durumdur. Domuz sözcüğü bu cümlede hayvan adı anlamıyla ifade edilmiştir.

Uşun Koca Oğlu Segrek'in Destanı;

4. *Toñuz tamında yatur mı olur (Ergin, 1994: 231)*

[*Domuz damında yatar mı olur (Ergin, 2009: 186)*]

Hikâyeye baktığımız zaman Egrek'in kardeşi Segrek ile olan konuşmasında bu cümleyi görüyoruz. Burada da kâfirin esir aldığı Oğuz beylerini domuz damında tuttuğunu anlıyoruz. Egrek ise Segrek'e bir Oğuz beyine domuz damında yatmanın yakışmayacağını ifade etmektedir. Kâfirin bu hakaretine hiçbir Oğuz beyinin boyun eğmeyeceğini anlıyoruz. Sözcük bu cümlede de gerçek anlamlıdır.

Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan;

5. *Küçücük toñuz şölenli (Ergin, 1994: 238)*

Kazan Bey, kâfir tarafından tutsak edilmiştir. Eğer Kazan kendilerini överse onu serbest bırakacaklarını söylerler. Salur Kazan ise tam tersini yapmış ve kâfiri "küçücük tonuz şölenli" ifadesiyle aşağılamıştır. Domuz sözcüğü burada hakaret ve aşağılama anlamında kullanıldığı için mecaz anlamlıdır.

6. *Getürdiler toñuz tamına habsa şaldılar. (Ergin, 1994: 239)*

[*Getirdiler domuz damına hapse attılar. (Ergin, 2009: 197)*]

Kazan Bey, kâfiri övmeyip onları aşağılayınca götürülüp domuz damına hapsedilmiştir. Domuz sözcüğünün bu cümledeki kullanımı üçüncü ve dördüncü cümlelerle aynıdır. Kazan Bey'in hakaretine öfkelenen kâfir, Kazan Bey'i aşağılamak için onu domuz damına hapsedmişlerdir. Kelime hayvan adı anlamındadır.

1.5. Av Hayvanları

1.5.1. Samur

Sözcük, Arapça semmür kelimesinden türemiştir. Semmür “samur ile aynı anlamda olup, aynı zamanda samurun derisinden yapılan kürk” demektir.³²⁵ Samur, “sansargillerden, Kuzey Avrupa’da yaşayan, çok yumuşak ve ince tüyleri olan, postu için avlanan küçük hayvan (*Martes zibellina*)” olarak tanımlanmaktadır.³²⁶

Gülensoy sözcüğü "çok yumuşak ve ince tüyleri olan, postu için avlanan küçük hayvan" olarak ifade eder ve kelimenin kökenini kesin olmamakla birlikte < ?*sā-mur şeklinde verir.³²⁷ Eyuboğlu sözcüğü Farsça *semûr* (gönü değerli hayvan)dan *samur* olarak ifade eder. Anadolu Türkçesinde samurun kürk olarak geçtiğini, samur denince de bu adı taşıyan hayvanın gönünün, kürkünün anlaşıldığını, kelimenin Türkçeye Divan yazınıyla girdiğini belirtir.³²⁸ Eren çağdaş diyalektlerde *samur* sözcüğünün daha çok *kiş* olarak yer aldığını ifade eder.³²⁹

Samur, “sansargillerden, Kuzey Avrupa’da yaşayan, çok yumuşak ve ince tüyleri olan, postu için avlanan küçük hayvan”dır.³³⁰ Samurun postu oldukça değerlidir ve sırf postu için avlanmaktadır. Devlet büyükleri ve Oğuz beyleri samur kürk giyerlerdi. Samur kürk bir zenginlik göstergesiydi. Dede Korkut Hikâyeleri’nde samur sözcüğü 1 kere kullanılmıştır ve hayvan adıyla değil postuyla yer almıştır.

Samur sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl eki alarak yer almış olup, sıfat tamlaması şeklinde de kullanılmıştır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. samur (4.212.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 1 kez yer almıştır. samur cübbe (4.212.)

Kazan Bey’in Oğlu Uruz Bey’in Esir Düştüğü Destan’da geçen sözcük şu şekilde yer almıştır:

³²⁵ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 2016, s. 1093.

³²⁶ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2024.

³²⁷ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 728.

³²⁸ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1988, s. 278.

³²⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Hasan Eren, *Türk Dilini Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 355.

³³⁰ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2024.

Han kıızı gördi kim Kazan gelir, yumurlanıp yirinden örü turdı, şamur cübbesin eğnine aldı, Kazana karşı geldi. (Ergin, 1994: 162)

[Han kıızı gördü ki Kazan geliyor, toparlanıp yerinden kalktı, şamur cübbesini üzerine aldı. (Ergin, 2009: 99)]

Bu cümleden hareketle Oğuz beylerinin şamur cübbe giydiklerini görüyoruz. Bu da giyime kuşama verdikleri önemi göstermektedir. Samur sözcüğü hayvan adı anlamının dışında bir giyim maddesi yani hayvan olan şamurun derisinden yapılan kürk olarak yer almıştır. Şamurun ikinci anlamı da kürk olduğu için sözcük yine gerçek anlamdadır.

1.6. Kuşlar

1.6.1. Yırtıcılar

1.6.1.1. Çal-Kara Kuş (Kartal)

Dede Korkut Hikâyeleri'nde çal-kara kuş adıyla geçen hayvan kartaldır. Tüylerinin renginden dolayı "çal" sıfatıyla anılmaktadır. Hikâyelerde çal-kara kuş sözcüğü 4 kere geçmektedir. Bunların 1'i gerçek anlamıyla kullanılırken, 3'ü mecaz anlamıyla kullanılmıştır.

Kartal sözcüğü, "kartalgillerden, genellikle kızıl siyah tüylü, çok güçlü, yuvasını yüksek kayalıklar üzerinde kuran, iri, yırtıcı bir tür kuş (*Aquila*)" olarak tanımlanmaktadır.³³¹ Dede Korkut Kitabı'nda kartal olarak geçmeyen sözcük *çalkara kuş* olarak yer almaktadır.

Clauson, sözcüğü Eski Türkçe *kartal* şeklinde verirken, Tietze ise "büyük yırtıcı kuş" olarak tanımlar.³³² Kaçalin, çal sözcüğünü aklı (karalı), ala, iki renkli; avcı, alıcı şeklinde ifade etmektedir.³³³

Çeşitli Türk boylarının türeyişi ile ilgili efsanelerin ve bu efsanelerdeki totemizm devrinin bazı izlerini Dede Korkut destanlarında tespit eden Abdülkadir İnan, bulduğu bu unsurları şu sözlerle belirtmektedir: "*Salur Kazan, Tekfurun 'Oğuz'a söv, bizi öv' dediğine karşı şu cevabı veriyor: 'Kendi aslım kendi köküm, sığağım yok, seni öğmeğim yok... Ak kayanın kaplanının erkeğinde bir köküm var, ortaç kırdada, sizin geyiklerinizi turgurmaya; ak sazın aslanında bir köküm var kaz alaca yurdunu turgurmaya azvay kurt inüğü erkeğinde bir köküm var, ağca yünlü tümen koyununu gezdirmeye, ak sunkur kuşu erkeğinde bir köküm var, ala ördek kara kazın uçurmaya...' "*" Kazan için 'tülü kuşun yavrusu' denildiği gibi Bamsı Beyrek için 'çalkara kuş erdemli' denilmektedir.³³⁴

"Dede Korkut destanlarında Oğuz alpları bu kuşa benzetilir. Kazılık Koca oğlu Yigenek, Bay Büre oğlu Beyrek çalkara kuş erdemli cılasın yiğitlerdir."³³⁵

³³¹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1339.

³³² Ayrıntılı bilgi için bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 649; Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 152.

³³³ Mustafa S. Kaçalin, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 798.

³³⁴ Halil Ersoylu, *Türk Kültüründe Kuşlar*, İstanbul, 2015, s. 44, 45.

³³⁵ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1149.

Karçığa, bu kuşun Dede Korkut'ta yırtıcı uçarlardan biri olarak geçtiğini belirtir. Bu vahşi kuşların yakalanarak evcilleştirildiğini, av kuşlarını yakalamada kullanıldığını ifade eder.³³⁶

“Beltirler’in kurban törenlerinde, şapkanın etrafını çeviren ipe kartal tüyleri takılır. Ültürbe denen bu süslü şapkaya tüyleri konacak kartalı, Beltir’in kendisi öldürmesi gerekir; çünkü onların inançlarına göre bu kartalı ona doğrudan ruhlar gönderir. Ültürbe’ye kartal tüyleri ailedeki erkeklerin sayısınca bağlanır.”³³⁷ Baktığımız zaman çok eski çağlardan bu yana kartal motifini görmekteyiz. Gerek değerli süs eşyalarında, gerek kapkacaklarda, gerekse armalarda kartal motifine rastlamaktayız.

Çal-kara kuş sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl durum ekinin yalın hâli ile yer almıştır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 4 kez yer almıştır. çal-kara kuş (2.407., 3.44., 4.511., 6.271.)

Kelimenin Dede Korkut Hikâyeleri’nde geçtiği yerler şu şekildedir:

1. ve 2. cümle: Çaya baksa çalımlu, çal-ğara kuş erdemli, kur kurma kuşaklı, kulağı altun küpelü, kalın Oğuz biglerini bir bir atından yıkıcı Kazılık Koca oğlu Big Yigenek çapar yetdi. (Ergin, 1994: 113-175)

[Dönüp baksa çalımlu, kartal hünerli, süslü eklem kuşaklı, kulağı altın küpeli, kudretli Oğuz beylerini bir bir atından yıkıcı, Kazılık Koca oğlu Yigenek dört nala yetişti. (Ergin, 2009: 54)]

Bu cümle Salur Kazan’ın Evinin Yağmalanması Destanı ve Kazan Bey’in Oğlu Uruz Bey’in Esir Düştüğü Destan’da geçmektedir. Yigenek’in burada kartal hünerli olduğu söylenmiştir. Kartalın gücü vurgulanarak Yigenek de güç bakımından kartala benzetilmesi dikkati çeker. Çal-kara kuş burada mecaz anlamda kullanılmıştır. Çal-kara kuş gücün sembolü sayılabildiği gibi cesaret, hâkimiyet ve hükümdarlığın da sembolü olarak sayılabilir.

3. cümle: Çaya baksa çalımlu çal-ğara kuş erdemli bir güzel yahşi yiğit oldı. (Ergin, 1994: 118)

³³⁶ Servet Karçığa, "Dede Korkut Kitabı'nda Hayvanla İlgili Kelimelerin Tasnifi", *Teke Dergisi*, 5(1), 2016, s. 17.

³³⁷ Abdülkadir İnan, "Beltirlerde Tanrıya (Göge) Kurban Merasimi", *Çığır*, S. 52, 1937, s. 12.

[Dönüp baksa çalımlı, kartal hünerli bir güzel iyi yiğit oldu. (Ergin, 2009: 59)]

Birinci ve ikinci cümledeki kullanım ile aynı kullanılan çalkara kuş, gücün sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Oğuz beylerinin tıpkı kartal gibi hünerli olduğu anlaşılmaktadır. Çal-kara kuş ifadesi bu cümlede de mecaz anlamda kullanılmıştır.

4. cümle:

Kap kayalar başında yuva tutan

Ķādir ulu Tañrıya yakın uçan

Mancılığı ağır taşdan gızıldayup katı inen

Arı gölün ördüğün şakıyup alan

Ķaba üyge dip yorır-iken tartup üzen

Ķarınçuğı aç olsa kalkup uçan

Cümle kuşlar sultanı çal-ķara kuş (Ergin, 1994: 192)

[Kap kayalar başında yuva tutan

Kadir ulu Tanrı 'ya yakın uçan

Mancığını ağır taştan vızıldayıp müthiş inen

Arı gölün ördeğini şakıyıp alan

Koca üveyik dipte yürürken çekip yüzen

Ķarınçuğı aç olsa kalkıp uçan

Cümle kuşlar sultanı kartal kuşu (Ergin, 2009: 134)]

Bu ifadeler Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda geçmektedir. Baktığımız zaman çal-kara kuşun tüm kuşların sultanı olarak ifade edildiğini görüyoruz. Kartal bildiğimiz üzere çok yükseklerde uçan bir kuştur. Bu da metinde Tanrı'ya yakın uçmasıyla anlatılmaktadır. Bu kuş, avını gözüne kestirdikten sonra hızlıca bir iniş yaparak avını kolayca yakalar. Oğuz beyleri de marifetli, güçlü, pes etmeyen çal-kara kuşa benzetilmektedir.

1.6.1.2. Kuş

Kuş, “yumurtlayan omurgalılarından, akciğerli, sıcakkanlı, vücudu tüylerle örtülü, gagalı, iki ayaklı, iki kanatlı uçucu hayvanların ortak adı” olarak tanımlanmaktadır.³³⁸ Dede Korkut Hikâyeleri’nde bir hayvan türü olarak kullanılan kuş sözcüğü 22 kere geçmektedir. Bunun 18’i gerçek anlamda, 4’ü mecaz anlamdadır. Bununla birlikte “kuşlayuban, kuşlayup” biçiminde de kullanılmış ve sayıya bunlar da dâhil edilmiştir. Kuşlarla ilgili cümlelerde Türk kültürüne ait sosyal değer arz eden ifadeleri de görebiliriz.

“Kuşlar hızlı oldukları için onları yakalamak, avlamak zordur. Bu güçlükle baş etme bir başarıdır ve yiğitliğin, cesaretin sembolü haline gelmiştir.”³³⁹ Gülensoy, kelimeyi "yumurtlayan omurgalılarından, akciğerli, sıcakkanlı, vücudu tüylerle örtülü, gagalı, iki kanatlı uçucu hayvanların genel adı" olarak tanımlar ve sözcüğün Eski Türkçe ve Orta Türkçede *kuş* olarak kullanıldığını ifade etmektedir.³⁴⁰

Clauson, sözcüğü "kuş" (bird) anlamıyla verir ve "genellikle kuşların belirli isimlerine bir ek olarak kullanılır" (often used as a sort of appendage to specific names of birds) şeklinde ifade eder.³⁴¹ Tietze, sözcüğü "bugün bilinen manada, bilinen uçucu canlı türünün genel adı" şeklinde ifade eder.³⁴²

Kuş sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerini ve yapım eklerini alarak kullanılmış olup, tamlama grubu şeklinde de yer almışlardır.

Yapım Eki:

İsimden İsim Yapan Ek: 1 kez yer almıştır. kuş+lu (1.131.)

İsimden Fiil Yapan Ek: 6 kez yer almıştır. kuş+la-dı (1.156., 1.180., 4.70.)
kuş+la-yup+an, (6.158.), kuş+la-yup (9.137.), kuş+la-y+a+lum (2.14.)

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. kuş+um (2.100.)

³³⁸ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1542.

³³⁹ Adıyaman, C. (2018). *Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, s. 781.

³⁴⁰ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 579.

³⁴¹ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 670.

³⁴² Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 452.

Çokluk Eki: 3 kez yer almıştır. kuş+lar (6.271.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 10 kez yer almıştır. kuş. (1.156., 1.167., 1.180., 1.307., 2.14., 4.70., 4.202., 5.69., 9.137., 9.192.)

Tamlayan durum eki /+In, +nIn/: 2 kez yer almıştır. kuş+un ala kanı (3.821., 7.169.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 4 kez yer almıştır. çigni kuş+lu cübbe (1.131.), kuş yürekli (4.202., 9.195.), kuş denli oğlan (9.192.)

Dede Korkut Kitabı'nda "kuş" kelimesinin geçtiği yerleri ele alacağız. Fakat biz burada şahin kuş, toğan kuş şeklinde geçen hayvan türlerini almayıp yalnızca kuş olarak geçen 10 cümleyi ele aldık.

Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı;

1. *Çigni kuşlu cübbe ton virgil bu oğlana. (Ergin, 1994: 83)*

[Omuzu kuşlu cübbe elbise ver bu oğlana. (Ergin, 2009: 26)]

2. *Sen var iken av avladı, kuş kuşladı. (Ergin, 1994: 84)*

3. *Kuş uçurup av avlayup oğluñı oğlayıp öldüre görgil, eger böyle öldürmez-iseñ bir dürlü dağı öldürimezsın bellü bilgil didiler. (Ergin, 1994: 84)*

[Kuş uçurup av avlayıp oğlunu oklayıp öldürmeğe bak, eğer böyle öldürmezsen bir türlü daha öldüremezsın, belli bil dediler. (Ergin, 2009: 27)]

4. *Av avladılar, kuş kuşladılar. (Ergin, 1994: 85)*

5. *Oğlan ata biner kılıç kuşanur oldu, av avlar kuş kuşlar oldu. (Ergin, 1994: 90)*

Birinci cümlede ifade edilen kuş işlemeli cübbedir. Kuş sözcüğü cübbenin sıfatı durumundadır. Kastedilen gerçek bir kuş değildir. Cübbeye işlenen kuş deseni kastediliyor. Sözcük bu cümlede mecaz anlamdadır. İkinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci cümlelerde kuş sözcüğü "av avladı, kuş kuşladı" şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Kuş kuşlamak, kuş vurmak anlamında olup hayvan anlamındaki kuşu ifade eder. Oğuz beyleri ava gittikleri zaman geyik gibi av hayvanlarını avlardı. Kuş da bu av hayvanlarından biridir. Ancak kuşu avlama yöntemi olarak sapan kullanırlardı. Diğer

hayvanları genelde ok atma yöntemiyle avlamaktaydılar. Kuş avlamaya, kuş kuşlamak dendiğini görüyoruz. Sözcük hayvan adı anlamında olup gerçek anlamlıdır.

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı;

6. ... av avlayalum, kuş kuşlayalum, şığın geyik yıkalum... (Ergin, 1994: 95)

7. Mere çoban karnuñ acıkmamış-iken gözün kararmamış-iken bu ağacı kopardı gör, yoħsa seni burada kurtlar kuşlar yir didi. (Ergin, 1994: 105)

İki cümlede geçen kuş sözcüğü hayvan adı anlamındadır. Altıncı cümlede kuş kuşlamak yine kuş avlamak şeklinde olup 2, 3, 4, 5. cümlelerdeki yorumlar içerisinde değerlendirilir. Yedinci cümlede ise Kazan, çobanın karnı acıkıp gözü kararırca düşüp bayılacağını, onu orada kimse görmeyince ölebileceğini ve leşini kurtların kuşların yiyeceğini ifade etmiştir. Kuşların hepsi leş yemez. Leş yiyen kuşlar ayrıdır. Bu cümledeki kelimeyle de leş yiyen kuşlar kastedilmiş olmalıdır. Sözcük hayvan adı anlamının dışına çıkmamıştır.

Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan;

8. Oğlan kuş yürekli olur, kaçıp anasına gitmişdür didiler. (Ergin, 1994: 162)

Kuş sözcüğü deyim olarak karşımıza çıkmıştır. Kuş yürekli; korkak, ürkek anlamındadır ve bu cümlede de korkak, ürkek anlamında kullanılmıştır. Oğlan burada kuşa benzetilmiş olup kuş benzetme unsuru olarak yer almıştır. Uruz'u her ne kadar kuş yürekli görüp anasının evine kaçtığını düşünseler de durum aslında tam tersidir. Uruz kuş yürekli değildir. Kâfirin karşısına çıkmış ve esir düşmüştür. Oğuz beyleri kuş yürekli, korkak beyler değil tam tersi gözü kara yiğitlerdir. Kuş kelimesi hayvan adı anlamının dışına çıkmadığı için gerçek anlamlıdır.

Duha Koca Oğlu Delü Dumrul Destanı;

9. Yiğitlerüm 'Azrā'il'ün gözini eyle korhıtdum ki giñ kapuyı kodı tar bacadan kaçdı, çünkü menüm elimden gögerçin kibi kuş oldu uçdı, mere men anı kor-mıyam toğana aldurmıyınça didi. (Ergin, 1994: 179)

[Yiğitlerim Azrail'in gözünü öyle korkuttum ki geniş kapıyı bıraktı dar bacadan kaçtı, mademki benim elimden güvercin gibi kuş oldu uçtu, ben onu bırakır mıyım doğana aldurmıyınca dedi. (Ergin, 2009: 115)]

Bu cümlede kuş donuna (kıyafetine) girme unsuru vardır. Bazı mübarek kişiler, evliyalar, melekler bazı kuşların şekline girebilirler. Güvercin de bu kuşlardan biridir. Azrail'in güvercin kılığına girip bir kuş gibi uçası ifade edilmiştir. Kuş ile kastedilen güvercindir. Fakat gibi edatıyla bir benzetme yapılmış olduğunu görüyoruz.

Begil Oğlu Emren'in Destanı;

10. Gözçi gözledi, gördi kim at Begilün, Begil üzerinde degül, amma bir kuş deñlü oğlandır. (Ergin, 1994: 221)

[Gözcü gözetledi, gördü ki at Begil'in Begil üzerinde değil, amma bir kuş kadar oğlandır. (Ergin, 2009:172)]

Hikâyeye baktığımız zaman Begil'in oğlu Emren'in babasının atını alıp, kıyafetlerini giyerek kâfirin üzerine gittiğini görüyoruz. Kâfir, Begil'in atını görünce önce telaşlanmış fakat daha iyi baktıkları zaman atın Begil'in atı olduğunu görürler ve üzerindeki Begil olmadığını anlarlar. Bu kişinin bir kuş kadar oğlan olduğunu söylerler. Yani kâfir, Emren'i küçük bir oğlan olarak görmekte olup onu hafife almışlardır. Kuş kadar ifadesi aynı zamanda zayıflığın, çelimsizliğin de ifadesidir. Bu cümledeki kuş sözcüğü ile benzetme yapılmış olup, Emren kuşa benzetilmiştir. Kelime mecaz anlamlıdır.

1.6.1.3. Kuzgun

“Ötücü kuşlar takımının kargagiller familyasından, Kuzey Amerika'nın dağlık, fundalık yerlerinde bulunan, tüyleri siyah renkte olup mavi renkte parlayan bir tür kuş, karakarga” anlamındadır.³⁴³ Clauson, sözcüğü "raven" (kuzgun) olarak verir ve diğer büyük siyah kuş için de kullanıldığını ifade eder.³⁴⁴ Tietze, sözcüğü "siyah tüylü bir kuş" olarak tanımlar.³⁴⁵ "Gülensoy, sözcüğü "karakarga" olarak ifade eder ve Eski Türkçe ile Orta Türkçede *kuşgun* şeklinde yer aldığını belirtir.³⁴⁶

Kuzgun genellikle leşlerle beslenir. Dede Korkut Hikâyeleri'nde kuzgun sözcüğü karga ile birlikte anılmaktadır. Bu da bize kuzgunun karga ile aynı türden olduğunu gösteriyor.

³⁴³ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1551.

³⁴⁴ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 682.

³⁴⁵ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 465.

³⁴⁶ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 585.

Kuzgun sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl eklerini alarak yer almışlardır.

Hâl Ekleri:

Yalın hâl: 6 kez yer almıştır. kuzgun (1.249., 1.251., 2.116., 2.448., 3.304., 6.361.)

Belirtme durum eki /+I/: 1 kez yer almıştır. kuzgun+ı (1.253.)

Sözcük Dede Korkut Kitabı'nda 7 kere geçmekte olup hepsi gerçek anlamlıdır.

Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı;

1. *Baksa görse bir derenin içine karga kuzgun iner çıkar, konar kalkar.* (Ergin, 1994: 88)

2. *Karga kuzgun kan görüp oğlanuñ üstine konmak ister-idi.* (Ergin, 1994: 88)

3. *Oğlanuñ iki kelbçügezi var-idi, kargayı kuzgunu kovar-idi kondurmaz-idi.* (Ergin, 1994: 88)

Karçığa, birinci cümlede geçen karga ve kuzgunun Dede Korkut Kitabı'nda felaketin habercisi olarak yer aldığını, bu kuşların genelde ölmekte olan veya ölen insanların olduğu yerlerde bulunduğunu ifade eder.³⁴⁷

Kuzgun sözcüğünün bu üç cümlede karga sözcüğü ile birlikte kullanıldığını görüyoruz. Kuzgun da tıpkı karga gibi leşlerle beslenir. Su kenarlarında, çöplüklerde, canlıların leşlerinin etrafında dolaşırlar. Birinci cümlede, karga ve kuzgunun bir dere kenarında gezinmeleri ifade edilmiştir. İkinci ve üçüncü cümlede, oğlanın yarasından akan kanın üstüne konmak isterler. Fakat oğlanın iki köpeği karga ve kuzgunu oğlanın yanına yaklaştırmaz. Bu iki cümleden de kuzgunun leşe konup onunla beslendiğini açık bir şekilde görüyoruz. Bu üç cümlede hayvan adı anlamıyla kullanılan kelime gerçek anlamlıdır.

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı;

4. *Geli geli yurdınuñ üzerine geldi. Gördi-kim uçarda kuzgun kalmış, tazi tolaşmış yurtda kalmış.* (Ergin, 1994: 100)

³⁴⁷ Servet Karçığa, "Dede Korkut Kitabı'nda Hayvanla İlgili Kelimelerin Tasnifi", *Teke Dergisi*, 5(1), 2016, s. 16.

[Gele gele yurdunun üzerine geldi. Gördü ki uçanlardan kuzgun kalmış, tazı dolaşmış yurttta kalmış. (Ergin, 2009: 42)]

5. *Derelerde depelerde kâfire kırgun girdi, leşine kuzgun üşdi. (Ergin, 1994: 114, 115)*

[Derelerde tepelerde kâfire kırgun girdi, leşine kuzgun üşüştü. (Ergin, 2009: 55)]

Hikâyeye baktığımız zaman Salur Kazan'ın yurdu düşman tarafından yağma edilmiştir. Kazan yurduna geldiğinde her yeri talan edilmiş olarak görür. Uçan hayvanlardan ise sadece kuzgunun kaldığını ifade etmiştir. Çünkü kuzgun Kazan'ın yurdu talan edildikten sonra geriye kalan çer çöpe konmuştur. Beşinci cümlede de yine kâfirin ölüsüne kuzgunun üşüştüğü ifade edilmiştir. Bu iki cümlede de kuzgun sözcüğü leş ile beslenen kuş olarak ortaya çıkıyor. Her iki cümlede de hayvan adı anlamıyla kullanılan "kuzgun" kelimesi gerçek anlamlıdır.

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı;

6. *Gördiler-kim uçarda kuzgun kalmış, tazı tolaşmış yurtda kalmış, gerdek paralanmış nayib şehid olmuş. (Ergin, 1994: 130)*

[Gördüler ki uçanlardan kuzgun kalmış, tazı dolaşmış yurttta kalmış, gelin odası paralanmış, nâip şehit olmuş. (Ergin, 2009: 70)]

Bu cümle dördüncü cümle ile aynı anlamdadır. Etraf dağıtılıp, talan edilince geriye kalan çer çöp, hurda ve leşler kuzguna kalır. Kuzgun yine leş ile beslenmesiyle karşımıza çıkıyor. Sözcük hayvan adı anlamında kullanılmıştır.

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı;

7. *Odaya düşün, ne yirde iner karışur toz var-ise ve ne yirde karga kuzgun oynar-ise anda isteyelüm didi. (Ergin, 1994: 195)*

[Otağa inin, nerede iner karışır toz var ise ve nerede karga kuzgun oynuyorsa orada arayalım dedi. (Ergin, 2009: 138)]

Her şeyin üzerine konup, etrafı dağıtıp, toza dumana boğan bir kuş olan kuzgun bu cümlede de böyle ifade edilmiştir. Kan Turalı yaralandı veya öldüyse karganın ve kuzgunun onun kanına ya da leşine konacağını düşünmüşler ve bu yüzden karga ve kuzgunun oynadığı, gezdiği yerlerde Kan Turalı'yı aramayı düşünmüşlerdir. Tozun inip

kalktığı yerler orada karga ve kuzgunun bulunduğu düşüncesini ortaya koymaktadır. Hikâyelerde genellikle kuzgun sözcüğü karga ile beraber yer almıştır.

1.6.1.4. Sungur Kuşu

Türkçe Sözlük'te *sungur* olarak yer alan kelime doğana benzeyen, yırtıcı, avcı kuş olarak tanımlanmaktadır.³⁴⁸ Karçığa, Dede Korkut Kitabı'nda sunkur kuşunun da yırtıcı uçarlar arasında olduğunu ifade etmektedir. Bu vahşi kuşların av kuşlarını avlamada kullanıldığını ve evcilleştirilebildiklerini belirtir.³⁴⁹ Gülensoy, sözcüğü "doğana benzeyen yırtıcı, avcı kuş" olarak tanımlar. Sözcüğün Eski Türkçede (Uygurca) *şungkar, sıḡkur*; Eski Kıpçakçada *sonkur, sunkur*; Orta Türkçede *songkur* şeklinde yer aldığını ifade eder ve "< *so(/u)ḡ "yabani" +ka(/u)r" şeklinden evrildiğini belirtir.³⁵⁰ Eren, sözcüğün Eski Türkçede *sıḡkur*, Orta Türkçede *sıḡkur*, Eski Kıpçakçada *sonkur* (veya *sunkur*) olarak geçtiğini ifade eder. Çağdaş diyalektlerin büyük bir bölümünde ise ş-'li biçimlerin yaygın olarak geçtiğini belirtir.³⁵¹

"Bir diş-geniz sesi olan n, içseste ön ve artdamak konsonları önünde ön ve artdamak geniz konsonlarına döner, yani kalın ve ince ñ olur. Bugünkü yazı lehçemizde bir birleşme sesi olarak yalnız damak sesleri önünde bulunan bu kalın ve ince ñ konsonları Eski Türkçede yaygındı. Bazıları ise bu ses durumunda eski ve asıl ñ konsonlarından hatıra olarak kalmıştır."³⁵² Suḡgur bu hatıralardan biridir.

Eski Türkçede kelime *sıḡkur* şeklindedir.³⁵³ *Sıḡkur* > *sungur* > *sunḡur* şeklinde bir değişim gösteren kelime günümüzde *sunkur* şeklinde kullanılmaktadır. -ng sesinde yer alan -g sesi zamanla sızıcılaşıp kaybolmuştur.

Sungur kuş kelimesi, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl ekinin belirtme durum eki /+I/ biçimi kullanılarak yer almış olup, tamlama grubundan sıfat tamlamasını oluşturmuştur.

Hâl Eki:

Belirtme durum eki /+I/: 1 kez yer almıştır. aḡ sunkur kuşu (11.152.)

³⁴⁸ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2171.

³⁴⁹ Servet Karçığa, "Dede Korkut Kitabı'nda Hayvanla İlgili Kelimelerin Tasnifi", *Teke Dergisi*, 5(1), 2016, s. 17.

³⁵⁰ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 815.

³⁵¹ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 377.

³⁵² Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri*, Ankara, 1959, s. 174.

³⁵³ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2011, s. 980.

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 1 kez yer almıştır. ağ sunkur kuş+ı (ak sunkur kuşu) (11.152.)

Yırtıcı bir kuş olan sunkur, Dede Korkut Hikâyeleri'nde Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan'da 1 kere geçmektedir. Gerçek anlamdadır.

Ağ şunkur kuşu irkeginde bir köküm var

Ala ördek kara kazuñ uçurmaya (Ergin, 1994: 238)

Salur Kazan'ın ak sungur kuşunun erkeğinde köküm var diyerek kastettiği oğlu Uruz'dur. Kazan, oğlu Uruz'u sunkur kuşu gibi yırtıcı olarak nitelendirmiştir. Sunkur kuşu nasıl ki ördek, kaz gibi hayvanları avlarsa, Uruz'un da kâfiri sunkur kuşu gibi alt edeceği ifade edilmektedir. Erkek güçlü, kuvvetli olmasıyla bilinir. Sunkur kuşu da erkek cinsiyeti ile yer almıştır. Aslında Uruz'a gönderme yapılmaktadır. Kelime mecaz anlamda ifade edilmiştir.

1.6.1.5. Şahin

Şahin, "kartalgillerden, Avrupa ve Asya'nın dağ, orman ve çalılıklarında yaşayan, 50-55 santimetre uzunluğunda yırtıcı bir kuş (*Buteo buteo*)" olarak tanımlanmaktadır.³⁵⁴ "Yırtıcı uçarlardan olan şahin, yakalanarak evcilleştirilir ve av kuşlarını avlamada kullanılır."³⁵⁵ Yırtıcı bir kuş olarak bilinen şahin, diğer kuşları avlayabilen bir kuş türüdür. Şahin, cesaretin, kahramanlığın, yiğitliğin sembolüdür. Oğuz beyleri diğer kuşları avlarken şahini kullanırlardı. Dede Korkut Kitabı'nda şahin ve şahin kuş şeklinde geçmekte olan sözcük, hikâyelerde toplam 13 kere yer almıştır. Bunların 11'i gerçek anlamda iken, 2'si mecaz anlamda yer almıştır.

Eyuboğlu sözcüğü Farsça *şâhin* (doğan) şeklinde ifade eder. Ayrıca terazi kolu, terazi dilciği anlamında Türkçede *şahan* biçiminde de söylendiğini ifade eder.³⁵⁶ Kaçalın, sözcüğü "< Fa. *şah*+*bâz* 'kral kuş, kuşların kralı', uçan, çevik olarak ifade etmiştir."³⁵⁷

³⁵⁴ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2196.

³⁵⁵ Servet Karçıga, "Dede Korkut Kitabı'nda Hayvanla İlgili Kelimelerin Tasnifi", *Teke Dergisi*, 5(1), 2016, s. 17.

³⁵⁶ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1988, s. 299.

³⁵⁷ Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 818.

Şâhin Farsça *şāhīn* sözcüğünden gelmektedir.³⁵⁸ “Şahin yalnızca avcı bir kuş olarak değil, Oğuz İli’nin düşmana saldırışını anlatmak için de yararlanılan bir unsur olarak görünür: Begil oğlu Emren hikâyesinde Emren için şahan gibi kâfirin boğazın ele aldı denir; Salur Kazan rüyasında yumruğunda talbınan şahini görür.”³⁵⁹ Şahin sözcüğü hayvan adı anlamının yanında mecaz anlamda da karşımıza çıkabilir. Mesela sert ve keskin bakışlı kişiler için “şahin bakışlı” ifadesi kullanılmaktadır. Şahin keskin bakışıyla bilinir. Şahine ait olan bu keskin bakış özelliği insana verilmektedir. İnsanın bakışı şahinin bakışına benzetilmektedir.

Şahin sözcüğü, hikâyelerde yapım eki ve isim çekim eklerini alarak yer almıştır.

Yapım Eki:

İsimden İsim Yapan Yapım Eki: 1 kez yer almıştır. şahin+ci (11.3.)

İsim Çekim Ekleri:

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. şahin kuş+ım+ı (2.100.), şahin kuş+um+a (2.320.)

2. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. şahin+üñ.

Çokluk Eki: 1 kez yer almıştır. şahin+ler+i (11.3.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 6 kez yer almıştır. şahin (2.100., 4.187., 6.367., 9.284., 11.2., 11.6.)

Tamlayan durum eki /+In, +nIn/: 1 kez yer almıştır. şahin+üñ (6.252., 11.8.)

Belirtme durum eki /+I/: 3 kez yer almıştır. şahin kuşımı (2.100.), şahin+i (11.6.), şahin+ler+i (11.3.)

Yaklaşma durum eki /+A/: 1 kez yer almıştır. şahin kuşuma (2.320.)

Biz Dede Korkut’ta şahinin geçtiği cümleleri ele alalım.

Salur Kazan’ın Evinin Yağmalanması Destanı;

1. Bilür-misin karındaşum Kara Göne düşümde ne görindi, kara kaygulu vâkı ‘a gördüm yumruğumda talbınan şahin benüm kuşımı ölür gördüm. (Ergin, 1994: 99)

³⁵⁸ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 992.

³⁵⁹ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1150.

[Biliyor musun kardeşim Kara Göne rüyamda ne göründü, kara kaygılı rüya gördüm, yumruğumda çarpınan benim şahin kuşumu ölüyor gördüm. (Ergin, 2009: 41,42)]

2. *Yumruğumda talbinanda şahin kuşuma yazuh. (Ergin, 1994: 109)*

[Yumruğumda çarpınırken şâhin kuşuma yazık. (Ergin, 2009: 50)]

Şahin sözcüğünün geçtiği bu cümlelere baktığımız zaman birinci cümlede Kazan, rüyasında şahin kuşunun öldüğünü görür. Cümlenin devamında ise daha birçok felâketin olduğunu gördüğü ifade edilmektedir. Şahinin ölmesi Kazan'a düşmanlık geleceğinin habercisidir. Hikâyeye baktığımız zaman da bunun böyle olduğunu görüyoruz. Kazan'ın üzerine kâfir gelmiş ve Kazan'ın tüm malını yağmalamışlardır. Ayrıca Kazan'ın diğer kuşları avlamasındaki yardımcısı şahinidir. Bu kuş aynı zamanda Kazan'a cesaret verir. Şahin Oğuz beylerinin gücüne güç katıp onlara cesaret vererek beylerin kahramanlıklarına, yiğitliklerine bir simge olmuştur. İkinci cümlede de şahinin Kazan'ın yumruğunda çarpınması, Kazan'ın içinde bulunduğu zorluğa işaret etmektedir. Şahin sözcüğü bu iki cümlede de hayvan adı anlamında olup gerçek anlamlıdır.

Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan;

3. *Şanasın-kim tar yolda tolu düşdi, ya kara kazıñ içine şahin girdi. (Ergin, 1994: 161)*

[Sanki dar yolda dolu düştü veya kara kazın içine şâhin girdi. (Ergin, 2009: 98)]

Bu cümleye baktığımızda şahinin diğer kuşlara saldırıp onları avladığını görüyoruz. Cümlenin öncesinde Uruz'un kâfiri dağıttığı ifade edilmiştir. Nasıl ki şahin avını bir hamlede yırtıcı bir şekilde kapıp alıyorsa, Uruz da kâfiri şahin gibi cesaret göstererek yiğitçe dağıtmıştır. Uruz'un yaptığı hareket şahinin yaptığı harekete benzetilmiştir. Şahin hayvan adı anlamıyla yer almıştır.

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı;

4. *Karşuña ala kaz geldi şâhiniñ atmaz-mısın (Ergin, 1994: 192)*

[Karşına alaca kaz geldi şahinini atmaz mısın (Ergin, 2009: 133)]

5. *Bir bölük kaza şahin girmiş kibi kâfire at şaldı, bir uçından kırup kâfiri ol bir uçına çıkıdı. (Ergin, 1994: 195)*

[Bir bölük kaza şahin girmiş gibi kâfire at sürdü. Bir ucunda kırıp kâfiri öbür ucuna çıktı. (Ergin, 2009: 138)]

Gerçek anlamıyla kullanılan şahin sözcüğü, her iki cümlede de yırtıcılığıyla ön plandadır. Dördüncü cümlede yine şahinin diğer kuşları avladığını, Oğuz beylerinin kuş avlamadaki yardımcılarının şahin olduğunu görüyoruz. Beşinci cümlede ise tıpkı üçüncü cümledeki gibi bir benzetme unsuruyla karşılaşıyoruz. Bir önceki cümleden hareketle kâfire at sürenin Selcen Hatun olduğunu görüyoruz. Yine şahinin bir hamlede kaza saldırması gibi Selcen Hatun da kâfire saldırmıştır. Onun bu hareketi kahramanca, cesurca değerlendirilmiş olup Selcen Hatun şahine benzetilmiştir.

Begil Oğlu Emren'in Destanı;

6. *Şıçrayıp şahin kibi kâfirüñ boğazın ele aldı. (Ergin, 1994: 224)*

[Şıçrayıp şahin gibi kâfirin boğazını eline aldı. (Ergin, 2009: 176)]

Şahin benzetme unsuru olarak karşımıza çıkmıştır. Şahin avını yakalarken kurbanının hassas bölgesi olan boynundan tutar ve öyle yakalar. Böylece onu savunmasız hâle getirmesi daha kolay olur. Baktığımız zaman Emren de kâfiri tıpkı bir şahin gibi boynundan tutarak savunmasız bırakmıştır. Şahin kahramanlığın, cesaretin, mertliğin sembolüdür. Emre de karşımıza cesur, kahraman, mert bir yiğit olarak çıkmaktadır. Şahin sözcüğü benzetme ögesi olarak kullanılmıştır ve anlam mecazlaşmıştır.

Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan;

7. *Meger hanum Tırabuzan teküri bigler bigi olan Han Kazana bir şahin göndermiş-idi. (Ergin, 1994: 234)*

[Meğer Hanım Tırabuzan tekürü beyler beyi olan Han Kazan'a bir şahin göndermişti. (Ergin, 2009: 191)]

8. *Bir gice yiyüp içüp oturur-iken şahinci başına aydur. (Ergin, 1994: 234)*

[Bir gece yiyip içip otururken şahinci başına der. (Ergin, 2009: 191)]

9. *Mere sabah şahinleri al, halvetçe ava binelüm didi. (Ergin, 1994: 234)*

[Bre yarın sabah şahinleri al, tenhaca ava binelim dedi. (Ergin, 2009: 191)]

10. *Kazan şāhini şaldı. (Ergin, 1994: 234)*

11. Alımadı, şahin pervaza ağdı. (Ergin, 1994: 234)

[Alamadı, şahin havalandı. (Ergin, 2009: 191)]

12. Gözlediler, şahin Tomanın Kal'asına indi. (Ergin, 1994: 234)

[Gözetlediler, şahin Toman'ın Kalesi'ne indi. (Ergin, 2009: 191)]

13. Şāhinüñ ardına düşdi. (Ergin, 1994: 234)

Bu cümlelere bakıldığı zaman sözcüğün gerçek anlamıyla kullanıldığını görüyoruz. Fakat kelime sekizinci cümlede hayvan adı anlamının dışına çıkıp -CI yapım ekini almış ve bir insan kastedilmiştir.

Şahinci, padişahın avda kullanacağı şahinleri besleyip bakmakla görevli kimsedir.³⁶⁰ Kelime burada hayvan adı anlamında çıkmıştır. Görüyoruz ki Oğuz beyleri şahinlerinin bakımı ile özel olarak ilgilenilmesini istemişler ve bu sebeple bu insanları görevlendirmişlerdir. Bu da bize şahine verdikleri önemi gösteriyor. Yine cümlelere baktığımızda şahinin av için vazgeçilemez bir yardımcı olduğunu görmekteyiz.

1.6.1.6. Toğan (Doğan)

Doğan, "kartalgillerden, sırtı kül rengi ve enine çizgili, küçük kuş, fare vb. ile beslenen ve alıştırılarak kuş avında kullanılan yırtıcı bir kuş (*Falco peregrinus*)" olarak tanımlanmaktadır.³⁶¹ Kelime Eski Türkçede "toğan" şeklinde kullanılmıştır.³⁶² Gülensoy, sözcüğü "doğan kuşu" olarak ifade eder ve kelimenin Eski Türkçede *toğan* 'doğan kuşu' "< tog-(a)n" sözcüğünden evrildiğini belirtir.³⁶³ Günümüzde doğan şeklinde kullanılan kelime, Dede Korkut Hikâyeleri'nde "toğan" ve "toğan kuş" şeklinde geçmektedir. Toğan şekliyle 2 kere, toğan kuş şekliyle 1 kere geçen sözcük toplam 3 kere yer almıştır. Bu sözcüğün 2'si gerçek, 1'i mecaz anlamda kullanılmıştır.

Clauson, Eski Türkçe *toğan* sözcüğüne "bir tür şahin" ('falcon' of some kind) anlamını verirken, Tietze sözcüğü "kuş avında kullanılan küçük bir yırtıcı kuş" şeklinde tanımlar.³⁶⁴

³⁶⁰ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 992.

³⁶¹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 689.

³⁶² İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 277.

³⁶³ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 292.

³⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 470; Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 447.

Toğan sözcüğündeki tonsuz, patlamalı, asıl diş konsonu olan -t sesi, tonlu, patlamalı, asıl diş konsonu olan -d sesine dönüşerek kelime "doğan" şeklinde kullanılmıştır. Hikâyelere baktığımız zaman av kuşlarını yakalamak için şahinin yanı sıra doğanın da avcı bir kuş olarak kullanıldığını görüyoruz.

"Doğan, Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir ve Kırgızların doğandan türediğine inanılmaktadır. Batı Hunları'nın büyük hükümdarı Atilla'nın hükümdarlık arması bir tuğrul (doğan) idi. Hatta onun kalkanının üzerinde bile bu kuşun resmi vardı."³⁶⁵ Gökyay, Kan Turalı'nın zapt edilemeyen öfkesini anlatırken "Doğan kuşu oluban uçayın mı?" diye kullandığı doğan sözcüğünün kitaptaki yerinin şahin kadar güçlü olmadığını; şahinin yalnızca avcı bir kuş olarak değil, Oğuz İli'nin düşmana saldırışını anlatmak için de kullanıldığını ifade eder.³⁶⁶ "Eski Türklerdeki şamanın (din ulusunun) ve bir kısım ruhun, gerektiğinde kuş şekline girebileceğine dair olan inançlar İslamlıktan sonra da devam ettirilmiş, bazı meleklerin ve insanların da duruma göre kuş hâline geçebileceği kabul edilmiştir. Özellikle İslam dininin başlangıçta kalabalık Türk boyları arasında hızla yayılmasında önemli rol oynamış olan dervişlerin; "donuna girmek" (don < ton: elbise, kılık, kıyafet), "kıyafetine girmek" gibi deyimlerle çeşitli kuş şekline geçtiği, öyle ki bazen bu işin (mesela Bektaşilerce) tasavvuf ile bağdaştırılarak "mânâ âleminden velâyetle" gibi bir sebep bile edindiği görülmektedir. Doğan ve güvercin de kıyafetine girilen kuşlar arasındadır."³⁶⁷

Toğan ve toğan kuş sözcükleri Duha Koca Oğlu Delü Dumrul Destanı ile Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda geçmektedir. Dede Korkut Kitabı'nda doğan kuşunun avda kullanılan bir kuş olduğunu görmekteyiz.

Toğan (doğan) sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerini alarak kullanılmıştır.

İyelik Eki:

2. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. toğan+ı+n (doğanını) (5.71.)

Hâl Eki:

Yalin hâl: 1 kez yer almıştır. toğan kuş (6.379.)

Yaklaşma durum eki /+A/: 1 kez yer almıştır. toğan+a (5.70.)

³⁶⁵ Halil Ersoylu, *Türk Kültüründe Kuşlar*, Ankara, 2015, s. 46.

³⁶⁶ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1150.

³⁶⁷ Halil Ersoylu, *Türk Kültüründe Kuşlar*, Ankara, 2015, s. 37, 38.

Duha Koca Oğlu Delü Dumrul Destanı;

1. *Yiğitlerüm 'Azrā' ilüñ gözini eyle qorhıt dum ki giñ kapuyı qodı tar bacadan kaçdı, çünki menüm elimden gögerçin kibi kuş oldu uçdı, mere men anı qor-mıyam toğana aldurmıyınça didi. (Ergin, 1994: 179)*

[Yiğitlerim Azrail'in gözünü öyle korkuttum ki geniş kapıyı bıraktı dar bacadan kaçtı, mademki benim elimden güvercin gibi kuş oldu uçtu, ben onu bırakır mıyım doğana aldırmıyınca dedi. (Ergin, 2009: 115)]

2. *Ṭurdı atına bindi, toğanın eline aldı, ardına düştü. (Ergin, 1994: 179)*

[Kalktı atına bindi, doğanını eline aldı, ardına düştü. (Ergin, 2009: 115)]

Bu iki cümlede toğan olarak geçen sözcük avcı kuş olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca donuna girmek deyiminden yola çıkarak Azrail'in güvercin kıyafetine girdiğini görüyoruz. Güvercin av, doğan avcı konumundadır. Doğan hükümdarın avdaki yardımcısıdır. Burada ise doğan Deli Dumrul'un Azrail'in kıyafetini girdiği güvercinin avlanmasındaki yardımcısı olarak karşımıza çıkıyor. Sözcük hayvan adı anlamıyla ifade edilmiştir ve gerçek anlamlıdır.

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı;

3. *Toğan kuş oluban uçayın-mı*

Şakaluñ-ile bođazuñdan tutayın-mı (Ergin, 1994: 195)

[Doğan kuş olarak uçayım mı

Sakalınla boğazından tutayım mı (Ergin, 2009: 138)]

Kâfire karşı büyük öfke duyan Kan Turalı'nın kâfirin üzerine bir doğan gibi uçması ifade edilmektedir. Nasıl ki şahin cesaretin, yiğitliğin, kahramanlığın sembolü ise doğan da tıpkı şahin gibi cesaretin, yiğitliğin, kahramanlığın sembolüdür. Bu cümlede de doğana benzetilen Kan Turalı kâfire karşı cesareti ve yiğitliği ile öne çıkmaktadır. Kan Turalı'nın doğan kuşu olup uçması mecaz bir anlatım teşkil etmektedir. Doğan sözcüğü benzetme unsuru olarak kullanılmıştır.

1.6.1.7. Tülü Kuş (Yırtıcı Kuş)

Dede Korkut Hikâyeleri'nde "tülü kuş" ve "tülü kuşun yavrısı" şeklinde geçen kelime hikâyelerde yırtıcı kuş anlamındadır. Tülü kuş sözcüğü, Dede Korkut Kitabı'nda "tülü kuşun yavrısı" şeklinde olmak üzere toplam 3 kere geçmiştir. Bu kullanımların hepsi benzetme unsuru olup mecaz anlamlıdır. Tülü kuş yırtıcı olmasıyla bilinmektedir.

Kaçalin, sözcüğü "< *tü+lüg*" şeklinde verir ve tüylü kuş, simurg olarak ifade eder.³⁶⁸ Gülensoy ise sözcüğü "tüylü" olarak verir. Kelimenin Eski Türkçede *tülüğ* "şeftali", Orta Türkçede *tülüğ* "tüylü" <**tü* [ü/k/y] +*lü(g)* olarak yer aldığını ifade eder.³⁶⁹ Ersoylu, destanlar devrinden beri Türk kadınının saç ve başlarında kuş motifinin izleri olduğunu söyler. Anadolu'da ise kabarık saç veya saçlılara tülüs dendiğini ve bunun Dede Korkut Hikâyeleri'nde geçen tülü kuş ile ilgili olabileceğini ifade eder.³⁷⁰ Karçığa, *tülü* sözcüğünü *atmaca* olarak belirtmiştir. Dede Korkut Kitabı'nda yırtıcı uçarlar arasında olduğunu, evcilleştirilerek av kuşlarını avlamada kullanıldığını ifade eder.³⁷¹

Tülü kuş kelimesi, hikâyelerde isim çekim eklerinden Tamlayan durum eki /nIn/ ekini alarak kullanılmıştır.

Tamlayan durum eki /nIn/: 3 kez yer almıştır. tülü kuş+uñ yavrısı (2.1., 3.633., 7.44.)

Tülü kuşun Dede Korkut Kitabı'nda geçtiği yerler şöyledir:

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı;

1. Bir gün Ulaş oğlu, tülü kuşuñ yavrısı, beze miskin umudı, Amut şuyunuñ aslanı, Karaçuğuñ kaplanı, koñur atıñ iyesi, Han Uruzuñ ağası, Bayındır Hanuñ güyegüsü Kalın Oğuzuñ devleti, kalmış yigit arhası Salur Kazan yirinden tırmuş-idi. (Ergin, 1994: 95)

[Bir gün Ulaş oğlu yırtıcı kuşun yavrusu, zavallının biçarenin ümidi, Amut suyunun aslanı, Karacığın kaplanı, yağız al atın sahibi, Han Uruz'un babası, Bayındır

³⁶⁸ Mustafa S. Kaçalin, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 820.

³⁶⁹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 944.

³⁷⁰ Halil Ersoylu, *Türk Kültüründe Kuşlar*, İstanbul, 2015, s. 119, 120.

³⁷¹ Servet Karçığa, "Dede Korkut Kitabı'nda Hayvanla İlgili Kelimelerin Tasnifi", *Teke Dergisi*, 5(1), 2016, s. 17.

Han 'ın güveyisi, kudretli Oğuz 'un devleti, kalmış yiğit arkası Kazan yerinden kalkmıştı. (Ergin, 2009: 38)]

Kazan'ın bu cümlede tülü kuşun yavrusuna benzetildiğini görüyoruz. Kazan'ın sıfatları arasında tülü kuşun yavrusu ibaresi de vardır. Burada baba oğul ilişkisiyle tülü kuş ve yavrusu arasında bir bağ kurulabilir. Kazan Bey'in babası tülü kuş ile ilişkilendirilirse, Kazan Bey de tülü kuşun yavrusuyla ilişkilendirilebilir. Tülü kuş bir benzetme ögesi olarak karşımıza çıkmıştır. Tülü kuş nasılsa Salur Kazan da öyledir. Kelime mecaz anlamda kullanılmıştır.

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı;

2. Bayındır Hanuñ güyegüsü

Tülü kuşuñ yavrusı

Türkistanuñ direği (Ergin, 1994: 144)

Kazılık Koca Oğlu Yigenek Destanı;

3. Türkistanuñ direği

Tülü kuşuñ yavrusı

Amıt suyınuñ aşlanı (Ergin, 1994: 201)

Tülü kuşun yavrusu ifadesi bu iki cümlede de birinci cümledekiyle aynı anlamda kullanılmıştır. Yani tülü kuş benzetme unsuru olarak karşımıza çıkıyor. Oğuzlarda hayvanların özellikleriyle, Oğuz beylerinin ilişkilendirildiğini görüyoruz. Böylece bazı hayvanların, beylerin karakter yapısı üzerinde etkili olduğunu söyleyebiliriz. Tülü kuşun yırtıcı, saldırgan bir kuş olması, Oğuz beylerinin korkusuzluğu ve gözü pekliği ile ilişkilendirildiği gibi... "Tülü kuş" ifadesi gerçek anlamının dışına çıkıp benzetme unsuru olarak yer aldığı için mecaz anlamlıdır.

1.6.2. Av Kuşları

1.6.2.1. Gögerçin - Güvenç (Güvercin)

Sözcük güvercingillerden, hızlı ve uzun zaman uçabilen, kısa vücutlu, sık tüylü, evcilleşmiş birçok türü bulunan, yemle beslenen bir tür kuşolarak tanımlanmaktadır.³⁷² Güvercin sözcüğü *gögerçin*, *güvenç*, *güğercin* gibi kelimelerin ses değişimlerine uğrayarak ortaya çıkmıştır. Banguoğlu g, ğ, y konsonlarının etkisi ile yazı lehçemizde bazı kelimelerin ilk hecelerinde yer alan geniş yuvarlak vokallerde darlaşma olaylarının olduğunu söyleyerek *gögerçin* > *güğercin* > *güvercin* değişimini örnek olarak verir. Ayrıca içeste yuvarlak vokallerin yakınlığında meydana gelen ğ > w > v değişimini gösterir.³⁷³

Clauson, sözcüğü Eski Türkçe *kögürçgün* olarak verip "güvercin" (pigeon, dove) anlamını verir.³⁷⁴ Tietze, sözcüğü bugünkü standart Türkiye Türkçesinde *güvercin* "bugün bilinen manada, bilinen kuş ismi" olarak tanımlar.³⁷⁵ Gülensoy, güvercin sözcüğünün Eski Türkçede *kögürçgün* ~ *kögürçkän* ~ *kögürçün* olarak, Orta Türkçede *kökürçkün* < **kö: kürçgün* [< **kö: k+*] şeklinde yer aldığını ifade etmektedir.³⁷⁶ Eren, sözcüğü "yabani ve evcilleşmiş birçok türü bulunan bir kuş" şeklinde tanımlar. Kelimenin en eski çağlardan beri kullanıldığını, Orta Türkçede *kögürçgün* olarak, Eski Kıpçakçada *kögerçin* (ve *ögerçin*) olarak kullanıldığını belirtmektedir. Türkçe *kök* (>*gök* ~ Çuvaşça *kavak*) kökünden geldiğini, yalnız morfolojik bakımdan açıklanmaya muhtaç olduğunu, Türkçe *üveyik* (< *güveyik*) adının da *gök* kökünden gelen bir türev olduğunu ifade etmektedir.³⁷⁷

Dede Korkut Hikâyeleri'nde gögerçin kelimesi 3 kere geçmekte olup 1'i gerçek, 2'si mecaz anlamlıdır. Güvenç kelimesi ise 1 kere geçmektedir ve gerçek anlamlıdır. İkisi de güvercin anlamındadır.

³⁷² TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1013.

³⁷³ Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri*, Ankara, 1959, s. 163, 164, 166.

³⁷⁴ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 713.

³⁷⁵ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. III, s. 252.

³⁷⁶ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 399.

³⁷⁷ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 168.

“Dede Korkut Kitabı’nda Azrail, Deli Dumrul’la cenk ederken kapalı bir mekânın penceresinden güvercin olup uçar, gider.”³⁷⁸ “Doğan ve güvercin (< gügerçin) de, kıyafetine girilen kuşlar arasında idi. Türk düşünce ve inançlarında yer tutan bu, kuş donuna girme, menkabeler dışında bazı destanlarda da ortaya çıkmaktadır. Dede Korkut Hikâyeleri’nden Duha Koca Oğlu Deli Dumrul destanında, dört büyük melekten biri olan Azrail’in, kendisini öldürmek (!) için arayan Deli Dumrul karşısında güvercin olup uçması şu şekilde anlatılmaktadır: ‘Kara kılıcını sıyırdı eline aldı. Azrail’e çalmağa hamle kıldı. Azrail bir güvercin oldu, pencereden uçtu, gitti. İnsan oğlunun ejderhası Deli Dumrul elini eline çaldı, kah kah güldü.’”³⁷⁹

Gögerçin ve güvenç sözcükleri, hikâyelerde isim çekim ekleriyle yer almışlardır.

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. güvenc+im ile (8.125.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 3 kez yer almıştır. gögerçin (5.66., 5.629., 5.72.)

Araç durum eki /+IA/: 1 kez yer almıştır. güvenç+im ile (8.125.)

Dede Korkut’ta gögerçin kelimesinin geçtiği yerler şöyledir:

Duha Koca Oğlu Delü Dumrul Destanı;

1. ‘Azrā’il bir gögerçin oldu, pencereden uçdı gitdi. (Ergin, 1994: 179)

2. Yigitlerüm ‘Azrā’iliñ gözini eyle korhutdum ki giñ kapuyı qodı tar bacadan kaçdı, çümki menüm elimden gögerçin kibi kuş oldu uçdı, mere men anı kor-mıyam toğana aldurmıyınça dedi. (Ergin, 1994: 179)

[Yigitlerim, Azrail’in gözünü öyle korkuttum ki geniş kapıyı bıraktı dar bacadan kaçtı, mademki benim elimden güvercin gibi kuş oldu uçtu, ben onu bırakır mıyım doğana aldırmıyınca dedi. (Ergin, 2009: 115)]

3. Bir iki gögerçin öldürdi. (Ergin, 1994: 179)

Bu cümleler Duha Koca Oğlu Delü Dumrul Destanı’nda geçmektedir. Birinci ve ikinci cümlelerde Azrail’in güvercin olması gerçek güvercin olarak değil bir sembol

³⁷⁸ Servet Karçığa, "Dede Korkut Kitabı’nda Hayvanla İlgili Kelimelerin Tasnifi", *Teke Dergisi*, 5(1), 2016, s. 16.

³⁷⁹ Halil Ersoylu, *Türk Kültüründe Kuşlar*, İstanbul, 2015, s. 38.

olarak kullanılmıştır. Yani anlam mecazlaşmıştır. Azrail'in güvercin gibi kuş olması bir benzetme ifadesidir. Burada Azrail'in kuş kıyafetine girme unsuru vardır. Güvercin de kıyafetine girilen kuşlardan biridir. Üçüncü cümlede ise bir iki güvercinin öldüğünden bahsediliyor. Güvercin sözcüğü bu cümlede hayvan adı anlamında olup gerçek manada ifade bulmuştur.

“Ayrıca Deli Dumrul’un doğanını eline alarak ardına düşmesinden anlıyoruz ki bu güvercin, evde beslenen bir güvercin değil, yabani bir güvercin, bir av kuşudur.”³⁸⁰

Dede Korkut'ta güvenç sözcüğünün geçtiği yer ise şöyledir:

Basat'ın Depegöz'ü Öldürdüğü Destan;

Güvencüm-ile getürdüğüñ gelinçüğüñ

O zalim senden ayırdı ola kardaş (Ergin, 1994: 210)

[Güvercinimle getirdiğim gelinciğini

O zalim senden ayırdı demek kardeş (Ergin, 2009: 156)]

Güvenç sözcüğü güvercin anlamında olup gerçek manada hayvan adı anlamıyla yer almıştır. Cümlede kardeşinin eşini güvercin ile getirdiğini ifade ediyor. Kitapta gelinin güvercin ile getirilmesi hakkında yeterli bilgiye ulaşamıyoruz.

1.6.2.2. Karga

“Kargagillerden, kanatları geniş, tüyleri kara renkte, tarla ve bahçelere çok zarar veren kuş”³⁸¹ anlamına gelen kelime Dede Korkut'ta 4 kere geçmektedir. Bu kullanımların hepsi hayvan adı anlamında olup gerçek anlamdadır. Leşlerle beslenen bir kuş olarak bilinen karga, Dede Korkut'ta da bu ifade ile karşımıza çıkar.

Clauson, Eski Türkçe *karğa* sözcüğünü "karga" (crow) olarak verir "ancak bazen 'ekin kargası' ve 'kuzgun' diğer büyük kara kuşlar için de kullanılır; -ğa ile biten eski bir hayvan adı" (but sometimes also used for other large black birds like 'rook' and 'raven'; an old animal name ending in -ğa) şeklinde ifade eder.³⁸² Tietze, sözcüğü "bugün bilinen manada, maruf kuş" olarak tanımlar.³⁸³ Gülensoy, sözcüğü "karga kuşu" olarak ifade eder. Kelimenin Eski Türkçe ve Orta Türkçedeki kullanımlarının *karğa* ~

³⁸⁰ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1150.

³⁸¹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1326.

³⁸² Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 653.

³⁸³ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 136.

h,arğa < **kā* ‘yansıma’ + *r* ‘türeme ünsüz’ + *-kā* (> *-ğa*) ‘yansıma’ şeklinde olduğunu belirtir.³⁸⁴ Eren sözcüğün Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını, özünde ‘karga’ olarak geçtiğini, ancak *gök karga* ve *kuzgun* gibi kuşlara da *karga* adının verildiğini ifade eder. Orta Türkçede ve Eski Kıpçakçada da *karga* olarak geçtiğini belirtir.³⁸⁵

Karga sözcüğü, hikâyelerde isim çekim ekleri ile yer almıştır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 3 kez yer almıştır. *karga* (1.249., 1.251., 6.361.)

Belirtme durum eki /+I/: 1 kez yer almıştır. *karga+y+ı* (1.253.)

Dede Korkut Kitabı’nda karganın geçtiği 4 cümleyi ele alacağız.

Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı’nda;

1. *Baksa görse bir derenin içine karga kuzgun iner çıkar, konar kalkar.* (Ergin, 1994: 88)

2. *Karğa kuzgun kan görüp oğlanın üstüne konmak ister-idi.* (Ergin, 1994: 88)

3. *Oğlanın iki kılbuğeni var-idi, kargayı kuzgunu kovar-idi.* (Ergin, 1994: 88)

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı’nda;

4. *Odaya düşün, ne yirde iner karışır toz var-ise ve ne yirde karga kuzgun oynar ise anda isteyelim dedi.* (Ergin, 1994: 195)

[*Otağa inin, nerede iner karışır toz var ise ve nerede karga kuzgun oynuyorsa orada arayalım dedi.* (Ergin, 2009: 138)]

Dede Korkut Kitabı’nda karga ve kuzgun bir felaketin habercisi olarak yer almakta olup, ölen ya da ölmekte olan insanların olduğu yerde bulunurlar.³⁸⁶ Dede Korkut’ta geçen bu cümleler de karganın bir leş hayvanı olarak ifade edildiğini göstermektedir. Cümlelerde karga tek başına kullanılmayıp kuzgun kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. Kuzgun da karga gibi leşlerle beslenen bir hayvandır. Hikâyelerde de karga ve kuzgun özdeşleşmiş durumdadır. Bu cümlelerin hepsinde karga hayvan adı anlamını taşıyıp gerçek anlamlıdır.

³⁸⁴ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 467.

³⁸⁵ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 212.

³⁸⁶ Servet Karçığa, "Dede Korkut Kitabı’nda Hayvanla İlgili Kelimelerin Tasnifi", *Teke Dergisi*, 5(1), 2016, s. 16.

1.6.2.3. Kaz

Kaz, “perde ayaklılardan, uzun, beyaz veya gri boyunlu, suda ve karada yaşayan, uçan, yabani veya evcil kuş” olarak tanımlanmaktadır.³⁸⁷ Dede Korkut Hikâyeleri’nde kaz kelimesi 19 kere geçmekte olup bunun 8’i gerçek anlamda, 11’i mecaz anlamda kullanılmıştır.

Clauson, Eski Türkçe *kaz* sözcüğünü “kaz” (goose) olarak verirken, Tietze, sözcüğü “bugün bilinen manada, malum kuş” şeklinde tanımlar.³⁸⁸ Gülensoy, sözcüğün Eski Türkçe ve Orta Türkçede *kaz* < * *qāz* sözcüğünden geldiğini ifade etmektedir.³⁸⁹ Eyuboğlu sözcüğü Farsça *ğaz* (kaz)dan *kaz* şeklinde vermektedir. Türkçeye geçişinin çok eski olduğunu, eski Türk sözlüklerinin bu sözcüğü Türkçe gösteriyorsa bunun yanlış olduğunu belirtir. Aynı zamanda *kaz* kökünün Türkçede gezmek, dolaşmak, konup göçmek anlamında olduğunu, bundan türeyen *kazak* sözcüğünün de konar - göçer, yörük karşılığının olduğunu ifade eder. Kaz, güzelliği ile bilinen hoş bir hayvandır. Dede Korkut Hikâyeleri’nde bazı yerlerde benzetme ögesi olarak kız, gelin için kullanılmış olup güzelliği simgelemektedir.

“Kaz, Dede Korkut Kitabı’nda av hayvanı ve bayanlar için güzellik sembolü olarak kullanılmakla birlikte Eski Türklerdeki gibi estetik ve benzetme unsuru olarak karşımıza çıkar.”³⁹⁰ “Yanılgılar sonucunda, kazın rolü çoğu kez kuğu tarafından üstlenilmiştir. Türklerin Alp Er Tonga olarak tanıdıkları, Afrasiyab adlı kahramanın kızının adının kaz olduğu söylenmektedir.”³⁹¹

“Evlilik sadakatinin, evcimenliğin, ideal vücut güzelliğinin -uzun boyun, geniş kalçaların- ifadesinin aracı olmuştur.”³⁹² “Kaz aklı, paklığı, namusu, şerefi, onuru simgeleyen bir kuştur.”³⁹³ “Kaz Türklerde beylik ve kut timsalidir.”³⁹⁴

³⁸⁷ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1370.

³⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 679; Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 192.

³⁸⁹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 486.

³⁹⁰ Servet Karçığa, "Dede Korkut Kitabı’nda Hayvanla İlgili Kelimelerin Tasnifi", *Teke Dergisi*, 5(1), 2016, s. 16.

³⁹¹ Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, Ankara, 2012, s. 84.

³⁹² Halil Ersoylu, *Türk Kültüründe Kuşlar*, İstanbul, 2015, s. 66.

³⁹³ L. Sami Akalın, *Türk Folklorunda Kuşlar*, Ankara, s. 101.

³⁹⁴ Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul, 1978, s. 38, 93.

Kaz sözcüğü, hikâyelerde isim çekim ekleriyle kullanılmış olup, tamlama grubu şeklinde de yer almıştır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 5 kez yer almıştır. kaz (6.252., 10.10.,10.23, 10.32., 11.149.)

Tamlayan durum eki /+In, +nIn/: 2 kez yer almıştır. kaz+uñ (4.187., 11.153.)

Yaklaşma durum eki /+A/: 11 kez yer almıştır. kaz+a (2.33., 2.62., 2.256., 3.793., 4.425., 5.133., 6.367., 10.32., 11.307., 12.21, 12.137.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 11 kez yer almıştır. kaz+a benzer kızı gelini (10.32., 11.307., 2.33., 2.62., 11.307., 12.137.), kaz+a benzer kızımın gelinümün çiçeği oğul (2.256., 3.793., 5.133.) kara kaz+uñ (11.153.), ala kaz (6.252.)

Kaz kelimesi bu hikâyelerin bazı yerlerinde kız, gelin, kadın için benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Kaz sözcüğünün geçtiği yerler şöyledir:

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Destan;

1. *Ƙaza benzer kıızı gelini çığrışdurdılar. (Ergin, 1994: 96)*

[*Ƙaza benzer kıızı feryat ettirdiler. (Ergin, 2009: 39)*]

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı;

2. *Yalançı oğlı Yaltaçuk benim ölüm haberin iletmiş, dñnlüđi altun ban ivine babamuñ şiven girmiş, Ƙaza benzer kıızı gelini ağ çıkarmış Ƙara geymiş, göz açuban gördüğüm, köñül virüp sevdiğüm Banı Çiçek Yalançı oğlı Yaltaçuđa varur olmuş. (Ergin, 1994: 135)*

[*Yalançı oğlu Yaltaçuk benim ölüm haberini iletmiş, penceresi altın otağına babamın figan girmiş, kaza benzer kıızı gelini ak çıkarmış kara giymiş, göz açıp da gördüğüm, gönül verip sevdiğim Banu Çiçek Yalançı oğlu Yaltacığa varır olmuş. (Ergin, 2009: 74)*]

Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan;

3. *Ƙaza benzer kızım gelinüm ağ çıkardı Ƙara geydi. (Ergin, 1994: 171)*

Bu üç cümlede gördüğümüz üzere kaz sözcüğü "kaza benzer kız, gelin, kadın" anlamında kullanılmıştır. Bu, kızlar için yapılmış bir benzetme unsuru olarak karşımıza çıkar. Kızlar, gelinler ya da kadınlar güzellik, saflık, paklık, namus, şeref yönüyle kazlara benzetilmektedir.

"Ünlü Türk kahramanı Alp Er Tunga'nın kız kardeşinin adı Kaz'dır."³⁹⁵ Kaz sözcüğü bu üç cümlede benzetme unsuru olarak karşımıza çıkmış olup mecaz kullanımdadır.

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı;

4. *Karşuña ala kaz geldi şâhiniñ atmaz-mısın (Ergin, 1994: 192)*

5. *Bir bölük kaza şahin girmiş gibi kâfire at şaldı, bir uçından kırıp kâfiri ol bir uçına çıkdı. (Ergin, 1994: 195)*

[*Bir bölük kaza şahin girmiş gibi kâfire at sürdü. Bir ucundan kırıp kâfiri öbür ucuna çıktı. (Ergin, 2009: 138)*]

Dördüncü cümlede kaz sözcüğü "ala" sıfatı ile nitelenmiş olup, kazın bir türü belirtilmiştir. Kaz burada av durumunda iken şahin ise avcı konumundadır. Kaz hayvan adı anlamında olup gerçek anlamlıdır. Beşinci cümleye baktığımızda nasıl ki şahin kaza saldırıp onu avlıyorsa, Selcen Hatun'da tıpkı bir şahin gibi kâfire at sürmüştür. Burada kaza benzetilen kâfirdir. Kaz sözcüğü benzetme amacıyla kullanılmıştır. Mecaz kullanımdadır.

Uşun Koca Oğlu Segrek'in Destanı;

6. *Uçardan kaz tavuk, yorırdan geyik, tavşan bu havluya toldurup Oğuz yiğitlerine bunu dām itmiş-idi. (Ergin, 1994: 225)*

[*Uçanlardan kaz, tavuk yürüyenlerden geyik, tavşan bu avluya doldurup Oğuz yiğitlerine bunu tuzak yapmıştı. (Ergin, 2009: 178)*]

7. *Şığın geyik, kaz, tavuk kırdılar, yidiler içdiler. (Ergin, 1994: 225)*

Altıncı cümlede, kazın uçan hayvanlar grubunda olmayıp yürüyen hayvanlar grubunda olduğu ifade edilmiştir. Cümlede geçen bu hayvanlar Oğuzların avladıkları hayvanlar arasındadır. Kâfirin de bu hayvanları kullanarak Oğuzlara tuzak hazırladığını görüyoruz. Yedinci cümlede Oğuz beylerinin bir ziyafet verdiklerini ve bu ziyafette adı

³⁹⁵ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1151.

geçen hayvanlardan birinin de kaz olduğunu görüyoruz. Burada da Oğuzların kaz etini yediklerini ve ziyafetlerinde bunu tercih ettiklerini de görüyoruz. Her iki cümlede de "kaz" sözcüğü hayvan adı anlamında kullanılıp gerçek manadadır.

Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan;

8. *Şanasın-kim tar yolda tolu düşdi veya kara kazın içine şahin girdi. (Ergin, 1994: 161)*

[Sanki dar yolda dolu düştü veya kara kazın içine şahin girdi. (Ergin, 2009: 98)]

Kaz sözcüğü kara sıfatıyla karşımıza çıkmaktadır. Renklerine göre ala kaz, kara kaz olarak kaz türleri Dede Korkut'ta karşımıza çıkmaktadır. İçinde bulunulan bir durum, "sanırsın kara kazın içine şahin girdi" cümlesi ile ifade edilmiştir. Kara kazın içine şahin girmesi bir benzetme unsurudur. Kaz sözcüğü hayvan adı anlamıyla ifade edilmiştir fakat bir olaya gönderme yaptığı için, gerçekte kara kazın içine şahin girmediği için sözcük mecaz kullanımdadır.

Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan;

9. *Ƙaz alaca yunduñı turgurmaya (Ergin, 1994: 238)*

[Kaz alaca kısrakını durdurmaya (Ergin, 2009: 196)]

10. *Ala ördek Ƙara Ƙazuñ uçurmaya (Ergin, 1994: 238)*

Dokuzuncu cümledeki kaz kelimesi için Gökyay, "kısrak sözcüğünün alacalığını, içinde her tonda atın bulunduğunu anlatmak için kaz alaca yund diye geçer" ifadesini kullanır.³⁹⁶ Onuncu cümlede ise kaz sözcüğü kara sıfatıyla nitelenmiştir. Av kuşu olarak karşımıza çıkmaktadır. Hayvan adı anlamıyla kullanılan sözcük gerçek anlamlıdır.

1.6.2.4. Keklik

Keklik, "sülüngillerden, güvercin büyüklüğünde, eti için avlanan, tüyü boz, ayakları ve gagası kırmızı renkte bir kuş (*Perdrix*)" olarak tanımlanmaktadır.³⁹⁷ Keklik ötüşü ve görünüşüyle güzelliği simgeler. Sesi oldukça belirgin bir kuştur. Dede Korkut Hikâyeleri'nde 1 kere geçmekte olan sözcük hayvan adı anlamıyla bir kuş olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelime, gerçek anlamda kullanılmıştır.

³⁹⁶ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1150.

³⁹⁷ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1379.

Clauson, Eski Türkçe *keklik* sözcüğüne "keklik" (partridge) anlamını verir ve Ortaçağdan önce not edilmemiş başka bir 'keklik' kelimesi olduğunu bunun da 'çil' sözcüğü olduğunu ifade eder. (There is another word for 'partridge' not noted before the medieval period, see çil: 1)³⁹⁸ Tietze, sözcüğü "malum kuş" olarak ifade eder.³⁹⁹ Gülensoy, sözcüğü "sülüngillerden, güvercinden biraz iri, eti yenen, tüyü boz ve çilli, ayakları ve gagası kırmızı renkte bir av kuşu olarak tanımlar. Kelimenin Eski Türkçede *käkälik*, Orta Türkçede *keklik* < **kek* / *kak* 'yansıma' [<**kēk(i)+lik*] şeklinde ifade bulunduğunu belirtir.⁴⁰⁰ Eren, hayvan adı anlamının yanında "alımlı, güzel kadın"ı da kekliğin tanımında verir. Sözcüğün Eski çağlardan beri kullanıldığını, Orta Türkçede *keklik* olarak geçtiğini, yine Orta Türkçede 'keklik' olarak *talvır* adının da kullanıldığını, Eski Kıpçakçada da *keklik* biçiminin yer aldığını ifade eder.⁴⁰¹

"Kak-ka-bak" "kak-ka-bak" "kak-ka-bak" şeklinde öter.⁴⁰² Taş, keklik adının "kek" yansıma sözcüğünden türediğini belirtir.⁴⁰³ "Keklik, güzellik ve zarafetiyle bilinmekte olup Dede Korkut Kitabı'nda da bu özellikleriyle karşımıza çıkar."⁴⁰⁴ "Keklik, güzelliğin yanında iyiliğin de sembolü olabilmektedir. Kekliğin kırmızı gagalı oluşu benzetmelere konu olmuştur. Kekliğin ötüşü ile Yusuf peygamberin yerini düşmanlarına bildirdiği için halk arasında ağzına kan bulaşmış olduğuna inanılmıştır."⁴⁰⁵

Keklik sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden çokluk eklini alarak kullanılmıştır.

Çokluk Eki: 1 kez yer almıştır. keklik+ler (6.301.)

³⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 710, 711.

³⁹⁹ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 209.

⁴⁰⁰ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 493.

⁴⁰¹ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 227.

⁴⁰² Esat Bozyiğit, "Halk Kültüründe Keklik Motifi ve Çukurova'dan Örnekler", *II. Uluslararası Karacaoğlan-Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu*, Adana, 1991, ss. 355-368, s. 363.

⁴⁰³ İbrahim Taş, *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Ankara, 2009, s. 58

⁴⁰⁴ Servet Karçığa, "Dede Korkut Kitabı'nda Hayvanla İlgili Kelimelerin Tasnifi", *Teke Dergisi*, 5(1), 2016, s. 16.

⁴⁰⁵ Halil Ersoylu, *Türk Kültüründe Kuşlar*, Ankara, 2015, s. 89.

Keklik sözcüğü Dede Korkut Kitabı'nda Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda geçmekte olup geçtiği yer şöyledir:

Ƙan Ƙuralı baƘdı görđi bu Ƙonđuđı yirde Ƙuđı Ƙuřları, Ƙurnalar, Ƙuraçlar, keklikler uçarlar. (Ergin, 1994: 193)

Cümlede kekliğin diğer kuşlarla bir arada verildiğini görüyoruz. Kekliğin görünüşü veya ötüşüyle ilgili herhangi bir ifade yoktur. Fakat baktığımızda adı geçen kuşların hepsi güzel kuşlardır. Ya sesiyle ya görüntüsüyle hoşa giden kuşlardır. Böylece bu kuşların bulunduğu ortamın da ne derece güzel olduğunu anlamaktayız. Keklik sözcüğü hayvan adı anlamında olup gerçek anlamının dışına çıkmamıştır.

1.6.2.5. Kuğu Kuşu

"Perde ayaklılardan, yaban ve evcil türleri bulunan, çok uzun ve kıvrık boyunlu, geniş gagalı, geniş kanatlı bir su kuşu" dur.⁴⁰⁶ Dede Korkut Kitabı'nda kelime 1 kere yer almış olup "kuğu kuşları" şeklinde geçmektedir. Kelime gerçek anlamlıdır.

Clauson, "kuğu" (swan) anlamını verir ve "ku olarak bazen sadece ak ku 'beyaz kuğu'" (as ku, sometimes only in ak ku 'white swan') şeklinde kullanıldığını ifade eder.⁴⁰⁷ Tietze, sözcüğü "bugün bilinen manada, malum kuş" olarak tanımlar.⁴⁰⁸ Gülensoy, kelimeyi "çok uzun ve kıvrık boyunlu, geniş gagalı, geniş kanatlı bir su kuşu" olarak tanımlar. Sözcüğün Eski Türkçede *koğu* olarak, Orta Türkçede ise *kuğu* <*kü* 'yansıma' + *gu* şeklinde yer aldığını ifade eder.⁴⁰⁹ Eyuboğlu sözcüğü Farsça *guv/đov* (kuğu)dan *kuv-kuğ* / *kuğu* şeklinde vermektedir. Farsça *đov* / *guv* sözcüğünün okunuşundaki ses değişikliği nedeniyle *guğu-kuğu* biçimine girdiğini, Anadolu ağızlarında, son sesliyi yutarak, *guđđ*, *kuđđ* denildiğini, Farsça *guv*, *đov* sözcüklerinin doğal ses olabileceklerini ifade etmektedir.⁴¹⁰

Kuğu, beyazlığıyla, güzelliğiyle, narin oluşuyla öne çıkar. Hayvan adının yanı sıra bir kızın boyunun uzunluğunu, narinliğini, güzelliğini ifade etmek için benzetme unsuru olarak da kullanılmaktadır.

⁴⁰⁶ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1517.

⁴⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 609.

⁴⁰⁸ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 417.

⁴⁰⁹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 564.

⁴¹⁰ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1988, s. 209.

Karçığa, kuğu kuşunun da güzellik ve zarafetiyle bilindiğini, Dede Korkut Kitabı'nda da bu özellikleriyle yer aldığını belirtir.⁴¹¹ “Bereket ve refah sağlayıcı dişi ruhlar bölüğüne verilen bir ad olan Ayısıt'ın timsal saydığı için bu kuşlara dokunulmaz.”⁴¹²

Kuğu kuşu kelimesi, hikâyelerde isim çekim eklerinden çokluk eklini alarak kullanılmıştır.

Çokluk Eki: 1 kez yer almıştır. kuğu kuş+lar+ı (6.301.)

Kelime Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda geçmektedir. Geçtiği yer şu şekildedir:

Ƙan Ƙuralı baƘdı görđi bu Ƙonđuđı yirde Ƙuđu Ƙuşları, Ƙurnalar, Ƙuraçlar, keklikler uçarlar. (Ergin, 1994: 193)

Kan Turalı Selcen Hatun'u alıp geri dönerken, yollarının üstünde bir yere rastlarlar ve bu yerin tasvirinde bazı kuşlar yer alır. Bu kuşlardan biri de kuğu kuşudur. Kuğu kuşunun ve diğer kuşların güzelliği de bu yerin güzelliğine eklenmiş durumdadır. Adı geçen bu kuşların güzelliği o yerin de o kuşlar kadar güzel, hoş olduğunu ifade etmektedir. Kuğu kuşu hayvan adı anlamının dışına çıkmayarak gerçek anlamlıdır.

1.6.2.6. Ördek - Ördüg

Ördek, “perde ayaklılardan, evcil ve yabani türleri bulunan su kuşu, badi, badik” anlamındadır.⁴¹³ Dede Korkut'ta da su kuşu olarak geçen kelime ördek ve ördüg şeklinde geçmekte olup toplam 2 kere yer almıştır. Bunların 1'i gerçek, 1'i mecaz anlamda kullanılmıştır. Kelimenin günümüzde kullanımı ördek şeklindedir. Sözcüğün sonundaki -g sesi tonlulaşarak -k sesine dönüşmüştür.

Clauson, ördek için kullanılan genel terimin “duck” (ördek) olduğunu ifade ederken, Tietze, sözcüğü “avlanan malum su kuşu” olarak verir.⁴¹⁴ Tietze'nin ifadesinden de anlaşılıyor ki ördek avlanan ve etinden yararlandığımız bir kuştur.

⁴¹¹ Servet Karçığa, "Dede Korkut Kitabı'nda Hayvanla İlgili Kelimelerin Tasnifi", *Teke Dergisi*, 5(1), 2016, s. 16.

⁴¹² Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1151.

⁴¹³ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1856.

⁴¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 205.

⁴¹⁴ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2018, C. VI, s. 231.

Gülensoy, sözcüğü "perde ayaklılardan, evcil ve yabani türleri bulunan su kuşu" olarak tanımlar. Kelimenin Eski Türkçede *ödrek*, Orta Türkçede *ördäk* şeklinde kullanıldığını ifade eder.⁴¹⁵ Eren, sözcüğün Orta Türkçede *ördek* biçiminde yer aldığını, Kâşgarlı Mahmud'un 'kaz' anlamını verdiğini, Harezmi alanında yazılmış eserlerde *ördek* yanında *ewrek*, *evrek*, *övrek* biçimlerinin de geçtiğini ve Eski Kıpçakçada *ewrek* biçiminin kullanıldığını belirtir. Eski ve yeni verilere göre, Türkçe *ördek* sözcüğünün ikincil bir biçim olduğunu, bu biçimin *ödrek* > *ördek* göçüşmesi sonunda oluştuğunu ifade etmektedir. Eski Türkçe *ödrek* biçiminin çağdaş diyalektlerde *üyrek* (<**öyrek*) olarak saklandığını, buna karşılık Türkçede *ördek* biçimindeki *-d-*'nin olduğu gibi kalmasının düşündürücü olduğunu ekler.⁴¹⁶

Ördek, Ördüg sözcükleri, hikâyelerde isim çekim eklerini alarak kullanılmış olup, tamlama grubu şeklinde de yer almıştır.

İyelik Eki:

3. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. arı gölün ördüg+i+n (arı gölün ördeğini) (6.268.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. ala ördek (11.153.)

Belirtme durum eki /+I/: 1 kez yer almıştır. ördüg+i+n (ördeğini) (6.268.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 1 kez yer almıştır. ala ördek (11.153.)

Kelimenin hikâyelerde geçtiği cümleler şöyledir:

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı;

1. Arı gölün ördüğün şakıyup alan (Ergin, 1994: 192)

[Arı gölün ördeğini şakıyup alan (Ergin, 2009: 134)]

Bir su kuşu olan ördek tatlı sularda bulunmaktadır. Genellikle yırtıcı kuşların avı durumundadır. Sudaki balıklarla veya suda yaşayan daha farklı canlılarla beslenir. Aynı zamanda toprak üzerinde yaşayan solucan gibi bazı küçük canlılarla da beslenirler. Bu

⁴¹⁵ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 667.

⁴¹⁶ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 316.

sebeple avcı kuş sınıfına da girerler. Bu cümlede ise ördek bir av konumundadır. Hikâyenin tamamına baktığımızda ördeği şakıyıp canlı ise çalkara kuş yani kartaldır. Kelimenin bu cümlede "ördüğ" şeklinde kullanıldığını görmekteyiz. Kelime hayvan adı anlamında olup gerçek anlamdadır.

Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan;

2. *Ağ şunkur kuşu irkeginde bir köküm var*

Ala ördek kara kazuñ uçurmaya (Ergin, 1994: 238)

Kelimenin bu cümlede karşımıza "ördek" şeklinde çıktığını görüyoruz. Ördek sözcüğü ala sıfatını alarak rengi yönünden nitelenmiştir. Kazan Bey bu cümleleri düşmana korku vermek için söylemiştir. Ak sunkur kuşunun erkeğinde bir köküm var derken, oğlu Uruz'u ve kardeşi Kara Göne'yi kastetmiştir. Nasıl ki sunkur kuşu yırtıcı bir kuş olup ördeği ve kazı avlarsa, Uruz ve Kara Göne de tıpkı sunkur kuşu gibi kâfiri avlayacaktır. Cümlede Kazan kendini sunkur kuşuna benzetmiş, kâfiri de ördek ve kaza benzetmiştir. Ördek sözcüğü burada benzetme unsuru olarak yer almaktadır. Mecaz anlamdadır.

1.6.2.7. Saksığan

"Kargagillerden, karnı beyaz, kanatları ve kuyruğu kül rengi diğer yerleri parlak, kara, uzun kuyruklu kuş, alacakarga, alakarga" olarak tanımlanmaktadır.⁴¹⁷ Kelime Dede Korkut Kitabı'nda saksığan şeklinde geçmiş olup 1 kere yer almıştır ve gerçek anlamdadır.

Clauson, Eski Türkçe *sağızğan* sözcüğüne "saksığan" (magpie) anlamını verir ve "-ğan ile biten eski bir hayvanın adı" (an old animal name ending in -ğan) şeklinde ifade eder. Metatezli biçiminin sağzağan ve saksığan sözcükleri olduğunu, bu sözcüklerin de Azerbaycan Türkçesi ile Osmanlı Türkçesinde görüldüğünü söyler.⁴¹⁸ Gülensoy, sözcüğün hem Eski Türkçede hem de Orta Türkçede *sağızğan* olarak geçtiğini belirtir ve bunun da kökenini <*sa+gız-[~ ? gır]+ğan olarak ifade eder. Ayrıca -ğan eki, fiilden ad yapar: *çağırğan, bağırğan, osurğan...* vb. Bu ek genellikle /-r/ ile sözcüklere

⁴¹⁷ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2015.

⁴¹⁸ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 818.

gelmektedir.⁴¹⁹ Eren, sözcüğün eski çağlardan başlayarak kullanıldığını, Orta Türkçede ve Eski Kıpçakçada *sağızgan* biçiminde geçtiğini ifade eder.⁴²⁰ Eyuboğlu, sözcüğü Türkçe *sagızgan* (doğal seslere öykünme ile *sag* kökünden)dan *saksağan* (*sag sag / sak sak* diye ses çıkarması nedeniyle, *gan* ekini aldı, *sak sak eden*) şeklinde ifade etmektedir. Çırtlağan, şarlağan gibi doğal ses yansımalarından türemiş sözcük olduğunu belirtir.⁴²¹ Saksagağan av kuşlarından olup kötü bir kuş olmasıyla bilinmektedir.

“Saksağan hıyanet, hırsızlık ve kötülükle tanınmış bir kuştur. ‘Saksağandan daha hırsız ve ondan daha ahmak derler.’”⁴²²

Saksağan sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinin hâl eklerinden yaklaşma durum eki /+A/ ekini alarak yer almıştır.

Hâl Eki:

Yaklaşma durum eki /+A/: 1 kez yer almıştır. *saksağan+a* (6.272.)

Saksağan sözcüğünün geçtiği yer Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı’dır.

Cümle kuşlar sultanı çal-çalkara kuş

Kanadı-y-ile şaksağana kendüzin şakıdur-mı (Ergin, 1994: 192)

Hikâyede Kan Turalı’nın boğa ile dövüşe hazırlandığı sırada, Kan Turalı’nın yiğitlerinin boğanın onun gözünde güçsüz duruma düşmesini sağlamak için boğanın Kan Turalı’dan güçsüz olduğunu ifade ederek güçsüzün güçlüyü yenmesinin yakışmayacağını söylemişlerdir. Bu cümle Kan Turalı’yı hırslandırmak, ona cesaret vermek amacıyla söylemiş oldukları soylamada geçer. Saksagağan hıyanet bir kuş olmasına rağmen çalkara kuş ondan daha üstün olup bütün kuşların sultanıdır. Saksagağan ile girdiği mücadelede de saksagağana boyun eğmez. Kan Turalı’nın da boğa karşısında çalkara kuş gibi olması gerektiği vurgulanır. Bu da çalkara kuş ile saksagağan benzetmesinden yola çıkılarak yapılmıştır. Yani saksagağan burada benzetme unsuru olarak yer almıştır. Çalkara kuş ile Kan Turalı arasında benzetme ilgisi kurulurken, saksagağan ile de boğa arasında bir benzetme ilgisi kurulmuştur. Saksagağan sözcüğü bu cümlede hayvan adı anlamıyla kullanılmış olup gerçek anlamlıdır.

⁴¹⁹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 720.

⁴²⁰ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 352.

⁴²¹ İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1988, s. 276.

⁴²² Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1151.

1.6.2.8. Turaç (Sülün)

Arapça "durrâc" kelimesinden gelmektedir.⁴²³ Sözcük, "sülüngillerden, uzunluğu 34 santimetre olan, soyu azalmış bir tür kuş (*Tetrao francolinus*)" olarak tanımlanmaktadır.⁴²⁴ Sözcük günümüzde turaç veya sülün olarak kullanılmaktadır. Dede Korkut Kitabı'nda kelime turaç olarak yer almaktadır ve 1 kere geçmektedir. Sözcük gerçek anlamdadır.

Gülensoy ise sözcüğü "sülüngillerden, uzunluğu 34 cm. olan soyu azalmış bir kuş türü" olarak tanımlar. Ardından kelimeyi <* *tūr*- 'yansıma' +(a)ç veya <* *tur*- 'yükselmek, çıkmak' +-(a)ç şeklinde verir.⁴²⁵ Eren sözcüğü *duraç* olarak vermiş, "sülüne benzer güzel bir av kuşu, çil kuşu" olarak tanımlamıştır. Yerel ağızlarda daha çok *turaç* olarak kullanıldığını ifade etmektedir.⁴²⁶

"Eski Türkçede önseste hep tonsuz olan patlamalı asıl diş konsonu, t sesi, yazı lehçemizde yarı yarıya kelimelerde tonlulaşmış bir hâlde bulunur. t ve d önsesli kelimeler hazinemizde yan yana yerleşmiş bir durumdadır. Yabancı kelimelerde her iki ses esas itibari ile muhafaza olunmuştur. Fakat bunlar Türkçe kelimelerde değişebilir sesler olduğu için onlardan bazılarında da iki tarafa doğru değişikliğe uğramış görünürler." *durrâc* > *turaç* buna bir örnektir.⁴²⁷

Soyu tükenme tehlikesiyle karşı karşıya olan kuşlardan birisi de turaçtır. Bu kuş türü sülün adıyla bir benzetme unsuru olarak da karşımıza çıkabilmektedir. Boylu poslu, güzel yürüyen bayanlar için "*sülün gibi*" ifadesi kullanılır. Bu da sülünün güzel bir kuş türü olmasından ileri gelmektedir.

Karçığa, güzellik ve zarafetleriyle bilinen kuşlar arasına turaç (sülün)ı da ekler ve Dede Korkut Kitabı'nda bu özellikleri ile geçtiğini ifade eder.⁴²⁸

"Ayrıca sülün kelimesi, Türk tarihinin çok eski devirlerinden bu yana sosyal yaşayışında, kişilerde özel ad, sonraları ayrıca soyad olarak kullanıldığı görülmektedir."⁴²⁹ Dede Korkut Kitabı'nda ise hayvan adı anlamıyla yer almıştır.

⁴²³ İhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 1083.

⁴²⁴ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2386.

⁴²⁵ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 933.

⁴²⁶ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 123.

⁴²⁷ Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri*, Ankara, 1959, s. 83, 84.

⁴²⁸ Servet Karçığa, "Dede Korkut Kitabı'nda Hayvanla İlgili Kelimelerin Tasnifi", *Teke Dergisi*, 5(1), 2016, s. 16.

Turaç (sülün) sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden çokluk eklini alarak kullanılmıştır.

Çokluk Eki: 1 kez yer almıştır. turaç+lar (6.301.)

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı;

Ƙan Ʀuralı baƘdı görđi bu Ƙonđuđı yirde Ƙuđı Ƙuşları, Ʀurnalar, Ʀuraçlar, keklikler uçarlar. (Ergin, 1994: 193)

Gökyay, sesinin ve kendisinin güzelliği dolayısıyla turacın şiiirlere konu olduğunu, ilkbaharın muştucusu olup etinin üveyik etinden daha güzel olduğunu ifade eder.⁴³⁰ Kan Turalı Selcen Hatun’u alıp dönerken yolda bir yerde konaklarlar. Konakladıkları bu yerdeki kuşlardan biri de turaçlardır. Bu kuşlar kendi güzellikleri ve seslerinin güzellikleri ile ünlüdürler. Turaç bu cümlede Gökyay’ın da ifade ettiği gibi ilkbaharı işaret etmektedir. Hayvan adı anlamıyla kullanılan sözcük gerçek anlamlıdır.

1.6.2.9. Turgay (Çayır Kuşu)

Türkçe Sözlük’te *turgay* kelimesi *toygar* olarak geçmektedir. Toygar sözcüğü ise “tarla kuşu, turgay” olarak tanımlanmaktadır.⁴³¹ Dede Korkut Kitabı’nda “turgay” şeklinde yer alan kelime 4 kere geçmektedir. Bu kullanımların hepsi de gerçek anlamlıdır.

Kelime, Eski Türkçedeki “torıga”dan torğay > turgay şeklinde değişim göstermiştir.⁴³² “Turgay, çayır kuşu adının yanında toygar, çavuş kuşu, ibibik; İslamıktan sonra ise Arapça olan hüdhüd adıyla da bilinir.”⁴³³ Ötüşü ve güzelliği ile ünlü bir kuştur. Çok erken uyanan bir kuş olduğu için sabahın habercisi diyebiliriz.

Gülensoy ise sözcüğü “tarla kuşu” olarak tanımlar ve < *toruğ+ay* şeklinde ifade eder.⁴³⁴ Eren, sözcüğü *toygar* olarak verir ve “küçük bir kuş, tarla kuşu” olarak tanımlar. Eski kaynaklarda *toygar* (ve *torgay*) şeklinde geçtiğini belirtir. Orta Türkçede *torıga* ‘tarla kuşu’ olarak geçtiğini, kökünün bilinmediğini, Türkçe *tur-* (> *dur-*) kökünden geldiği yolundaki görüşün yanlış olduğunu, çağdaş diyaleklerde kullanılan *torgay*

⁴²⁹ Halil Ersoylu, *Türk Kültüründe Kuşlar*, İstanbul, 2015, s. 60.

⁴³⁰ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1152.

⁴³¹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2376, 2387.

⁴³² İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 1083.

⁴³³ Halil Ersoylu, *Türk Kültüründe Kuşlar*, İstanbul, 2015, s. 69.

⁴³⁴ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 934.

biçiminin Moğolcadan alındığının söylenemeyeceğini ifade etmektedir. Ayrıca Türkçe *toygar* göçüşmeli (*métathétique*) bir biçim (*torgay* > *toygar*) olduğunu ekler.⁴³⁵ Kaçalın kelimeyi "<*torı+ğa" olarak vermiş ve kırmızımsı gagası, siyah göğsü, değişik ötüşleri olan tarla kuşu olarak ifade etmiştir.⁴³⁶

Karçığa, turgayı tan vaktinin müjdeleyicisi olarak belirtir ve Dede Korkut Kitabı'nda ötüşünün güzelliği ile dikkat çektiğini ifade eder.⁴³⁷ Gökyay, Prof. Margulan'ın lütfettiği bir mektuba göre turgay sözcüğünün, Kazakların arasında da kullanılmakta olduğunu ifade eder. Ayrıca Kazakistanlı Sayın Hasan Oraltay'ın verdiği bilgiye göre de turgayın, eski zamanlarda koyunların sırtına yuva yaptığını söyler. Prof. Kononov ise mektubunda turgayın, Rusların "ilkbahar turgay kuşu gibi şen" ve " turgay kuşu sıcaklığa bir alamettir" gibi halk sözlerinde de yer aldığını söyler.⁴³⁸ "Kazaklar, boz turgayın âşıkların dostu, yardımcısı olduğuna inanır ve onlara karşı sevgi beslerlerdi. Kazak inancına göre birbirini seven yiğit ile kız zor durumlara düştükleri zaman boz turgay onların arasında haberci olarak rol oynardı."⁴³⁹

Turgay sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinin hâl eklerinden yalın hâl ile kullanılmış olup, tamlama grubu şeklinde de yer almıştır.

Hâl Ekleri:

Yalın hâl: 4 kez yer almıştır. turgay (M.44., 3.607.), sakallu bozaç turgay (1.16., 1.171.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 2 kez yer almıştır. sakallu bozaç turgay (1.16., 1.171.)

Dede Korkut Kitabı'nda turgayın geçtiği cümleleri ele alacağız.

Mukaddime;

1. *Dün-ile karvan köçdügin turgay bilür. (Ergin, 1994: 75)*

Bu cümlede turgayın erken uyandığının işareti olarak, gece kervanın göçtüğünü turgayın bilmesi, o an uyanık olduğu için kervanın geçtiğini gördüğü belirtilir. Cümlede

⁴³⁵ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 416.

⁴³⁶ Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 820.

⁴³⁷ Servet Karçığa, "Dede Korkut Kitabı'nda Hayvanla İlgili Kelimelerin Tasnifi", *Teke Dergisi*, 5(1), 2016, s. 16.

⁴³⁸ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1152, 1153.

⁴³⁹ Halil Ersoylu, *Türk Kültüründe Kuşlar*, İstanbul, 2015, s. 102.

turgayın öne çıkan özelliği çok erken uyanmasıdır. Sözcük gerçek anlamda ifade edilmiştir.

Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı;

2. - 3. *Şalkum şalkum tañ yilleri esdüginde*

Şakallu bozaç turgay sayraduğda (Ergin, 1994: 78, 85)

[Serin serin tan yelleri estiğinde

Sakallı boza çalan çayır kuşu öttüğünde (Ergin, 2009: 21, 27)]

Tan yelleri esmeye başlayıp gün ağarmaya başladığı bir vakitte -ki bu vakit sabaha karşıdır- turgayın yine erken uyandığını görmekteyiz. Ayrıca turgayın boza çalması ötüşü ve ötüşünün güzelliği ile alakalıdır. Sabahın o seherinde, turgay o güzel sesiyle ötmektedir. Turgay bu cümlede erken uyanmasının yanı sıra güzel sesiyle de öne çıkmıştır. Sözcük hayvan adı anlamıyla kullanıldığı için gerçek anlamlıdır. Bu ifade aynı hikâyede aynı şekilde iki kere geçmiştir.

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destan;

4. *Böyle diğec Beyrek yayı aldı çekdi, kabzasından yay iki para oldı.*

Götürdi önüne bırağdı, daz yirde turgay atmağa yahşı didi. (Ergin, 1994: 143)

[Böyle diyince Beyrek yayı aldı çekti, kabzasından yay iki parça oldu. Kaldırdı önüne bıraktı, çıplak yerde çayır kuşu vurmak için iyi dedi. (Ergin, 2009: 81)]

Turgay burada av kuşu olarak karşımıza çıkıyor. Beyrek doğrudan turgayı avlamıyor. Banu Çiçek'e göz koyan Yalancı oğlu Yaltacuk, Beyrek'e kafa tutunca Beyrek Yaltacuk'un yayını alır ve atış yapar. Yayı kabzasından ikiye ayırır ve fırlatır. Yay iki parça olur. Beyrek yayı kaldırıp Yalancı oğlu Yaltacuk'un önüne bırakır. Sonra da yay için çayır kuşu vurmak için iyi olduğunu söyler. Çayır kuşunun vurulabilecek olması onun av kuşu olduğunu gösterir. Çıplak yer olarak kastedilen ise kırlardır. Bu da bize kırlarda yaşayan bir kuş olduğunu gösterir. Turgay sözcüğü gerçek anlamıyla kullanılmıştır.

1.6.2.10. Turna

Sözcük, “turnagillerden, Avrupa ve Kuzey Afrika’da toplu olarak yaşayan, göçebe, iri bir kuş (*Grus grus*)” şeklinde tanımlanmaktadır.⁴⁴⁰ “Göçücü kuşlardan olan turna, step gibi kurak olan ovalarda ve bunun yanı sıra bataklık ve nemli yerlerde, özellikle nehir vadilerinde bulunurlar. Halk edebiyatının ve halk türkülerinin içinde yuva kurmuşlardır.”⁴⁴¹ Turna sözcüğü Dede Korkut Kitabı’nda 1 kere yer alıp Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı’nda geçmektedir ve gerçek anlamdadır.

Clauson, sözcüğü “crane” (turna) şeklinde verir ve “genellikle turna, bazen tırna / torna” (usually turna, occasionally tırna / torna) şeklinde ifade eder.⁴⁴² Gülensoy, sözcüğü “göçebe iri bir kuş” olarak tanımlar. Kelimenin Eski Türkçede *turnaya*, Orta Türkçede *turna* olarak kullanıldığını ifade eder ve sözcüğü <*t[i/u/o/ã]r ‘yansıma’ +n(~y)a şeklinde belirtir.⁴⁴³ Eren, sözcüğü “sulak yerlerde ve bataklıklarda yaşayan, göçücü, iri bir kuş” olarak tanımlar. Kelimenin Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını, Orta Türkçede ve Kıpçakçada *turna* olarak geçtiğini belirtir. *Turna* adının, kuşun çıkardığı sestten geldiğini, o açıdan yabancı dillerde de *turna*’ya benzer birtakım adların kullanıldığını ifade etmektedir.⁴⁴⁴

“Araplar turnayı kürkiyy, Farslar bâtir ve küleng olarak kullanırlar. Latince de ise kelime *grus grus* şeklindedir. Halk şairleri turnayı bölük bölük, alay alay olarak niteler. Halk hikâyelerinde akıllı, mübarek, her hareketi doğru, haberci, süs unsuru olarak lâdini bir karakter iken, dini hikâyelerde Alevi - Bektaşî inancında ilâhi aşkla iman - inkâr sahibi canları, Hz. Ali ve sesini, ehl-i beyti, On İki İmam’ı, turna katarları da ‘Ayn-ı Cem’i temsil etmiştir. Ayrıca raksı Mevlevî semâ’ına kaynaklık etmiştir.”⁴⁴⁵ “Eskiden Yakut kabileleri kendilerini kartal, kuğu, atmaca, turna, karga gibi kuşlardan türemiş saydıklarından, adlarının yanına o soydan geldiklerine inandıkları varlığı adını soyadı olarak alırlardı.”⁴⁴⁶ “Turnaların yaratılışlarında birbirlerine yardım etmek vardır.

⁴⁴⁰ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2387.

⁴⁴¹ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1155.

⁴⁴² Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 551.

⁴⁴³ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 934.

⁴⁴⁴ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 418.

⁴⁴⁵ Adıyaman, C. (2018). *Kutadgu Bilig’in Adbilim Bakımından İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, s. 795.

⁴⁴⁶ Halil Ersoylu, *Türk Kültüründe Kuşlar*, İstanbul, 2015, s. 56.

Dağınık halde uçmazlar, katar halinde uçarlar. İçlerinden biri öncü olur. Doğan kuşu kullanılarak avlanırlar.”⁴⁴⁷

Yine Ersoylu'nun ifadesine göre; “İslamlık döneminde Batı Türkleri'nin sınır kartalları olan akıncıların kalpak, külah ve miğferlerinde altın suyuna batırılmış turna kuşu, balıkçık kuşu telleri, tüyleri bulunurdu. Ayrıca yeniçeri serpuşlarında turna kuşu teli ve balıkçıl kuşu denilen tüyler tüylük adı verilen bir yere takılırdı. Bu kuş tüylerinin takılması bir çeşit rütbe anlamına da gelmekteydi.”⁴⁴⁸

Turna sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden çokluk eklini alarak kullanılmıştır.

Çokluk Eki: 1 kez yer almıştır. turna+lar (6.301.)

Kelimenin Dede Korkut'ta geçtiği yer şu şekildedir:

Kan Turalı bakdı gördi bu konduğı yirde kuğı kuşları, turnalar, turaçlar, keklikler uçarlar. (Ergin, 1994: 193)

Kan Turalı'nın Selcen Hatun'u alıp yurduna geri dönerken, konakladığı bir yerin tasvirini yaparken diğer kuşların yanı sıra turnaların da olduğunu görüyoruz. Diğer kuşlar gibi turna da baharın habercisidir. Güzelliği ile sevgiliye benzetilir. Aşk, gurbet, hüznün, mutluluk, güzellik gibi duygular turna aracılığı ile anlatılmaktadır. Bu cümlede de bulunan mekânın güzelliği, Kan Turalı ve Selcen Hatun arasındaki aşk turna da içinde olmak üzere adı geçen kuşlarla ifade edilmiştir. Kelime hayvan adı anlamıyla ifade edildiği için gerçek anlamlıdır.

1.6.2.11. Üyge (Üveyik)

Üveyik “güvercingillerden, korularda yaşayan, eti için avlanan, boz renkli bir kuş”tur.⁴⁴⁹ Gülensoy, sözcüğü < göv [< göğ < gök < kök] +e+y+(y)ik şeklinde ifade eder.⁴⁵⁰ Kelime Dede Korkut Kitabı'nda “üyge” şeklinde olup 1 kere geçmektedir ve gerçek anlamdadır.

Üyge sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinin hâl eklerinden yalnız hâl ile kullanılmış olup, tamlama grubundan sıfat tamlaması olarak yer almıştır.

⁴⁴⁷ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2006, s. 1155.

⁴⁴⁸ Halil Ersoylu, *age*, s. 118.

⁴⁴⁹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2458.

⁴⁵⁰ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 1003.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. üyge (6.269.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 1 kez yer almıştır. kaba üyge (6.269.)

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda yer alan kelime şu şekilde geçmiştir:

Ƙaba üyge dip yorır-iken ƙartup üzen (Ergin, 1994: 192)

[Koca üveyik dipte yürürken çekip yüzen (Ergin, 2009: 134)]

Üyge karşımıza av kuşu olarak çıkmaktadır. Kan Turalı'nın yiğitleri Kan Turalı'yı övdükleri bir soylamada bu ifadeyi kullanırlar. Kan Turalı'yı kartal kuşuna benzetirler. Dipte yürüyen üygeyi çekip yüzen kartaldır. Kan Turalı Selcen Hatun'u alabilmek için deve ile mücadele edecektir. Yiğitleri de kartalın üygeyi avladığı gibi Kan Turalı'nın da deveyi alt edeceğini ifade ederler. Bu Kan Turalı için söyledikleri soylamada yer alıyor. Üyge sözcüğü hayvan adı anlamıyla kullanılmış olup gerçek anlamdadır.

1.6.3. Uçamayanlar

1.6.3.1. Tavuk

Eski Türkçede *takıgu*, Orta Türkçede *takağı* olan kelime günümüzde "tavuk" şeklinde kullanılmaktadır.⁴⁵¹ Clauson, Eski Türkçe *takıgu* sözcüğüne "evcil bir kümes hayvanı" (a domestic fowl) anlamını verir. Bunun yanında kelimenin çok eski olduğunu ve on iki yıllık dönemdeki hayvanlardan biri olduğunu ifade eder.⁴⁵² Clauson, on iki yıllık dönem derken Türklerin on iki hayvanlı Türk takvimini kastetmiştir. Bu takvimde yer alan on iki yıldan biri de tavuk yıldır.

"Tavuk, Dede Korkut'ta evcil kuş larak yer alır."⁴⁵³ Gülensoy ise sözcüğü "sülüngillerden, eti ve yumurtası için üretilen kümes hayvanı" olarak tanımlar. Kelimenin Eski Türkçede *tağı* ~ *takıgu*, Orta Türkçede *tağık* ~ *tağık* ~ *takağı* olarak

⁴⁵¹ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 1038.

⁴⁵² Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 468.

⁴⁵³ Servet Karçığa, "Dede Korkut Kitabı'nda Hayvanla İlgili Kelimelerin Tasnifi", *Teke Dergisi*, 5(1), 2016, s. 17.

yer aldığını ifade eder.⁴⁵⁴ “Türkçede kelime içinde çatışmalar görülmektedir. Bu çatışmalar iki vokal arasındaki konsonun düşmesi ile veya birleşmede ve eklemeye iki vokalin karşılaşması ile meydana gelir. Çözülen damak sesleri bazen yarım vokallere dönerek çatışmayı önlemektedir.” Tavuk sözcüğü bu durumu örneklendirmektedir.⁴⁵⁵

Tavuk sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl ekinin yalın hâli ile kullanılmış olup, tamlama grubundan belirtisiz isim tamlaması şeklinde yer almıştır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 3 kez yer almıştır. tavuk (M.89., 10.10., 10.23.)

Tamlama Grubu:

Belirtisiz isim tamlaması: 1 kez yer almıştır. tavuk kümesine (M.89.)

Kelime Dede Korkut Kitabı’nda 3 kere geçmektedir ve hepsi gerçek anlamlıdır.

Mukaddime;

1. Öyleden sonra ivine geldi, gördi-kim oğrı köpek yike țana ivini bir birine katmış, tavuk kümesine şığır tamına dönmiş. (Ergin, 1994: 76)

[Öyleden sonra evine geldi, gördü ki hırsız köpek, büyük dana evini birbirine katmış, tavuk kümesine şığır damına dönmüş. (Ergin, 2009: 18)]

Evine gereken önemi göstermeyen, pasaklı bir kadın evde yok iken hayvanlar kadının evini talan etmiştir. Kadın ise komşularının evine bakmadığından şikâyet ederek bu durumdan yakınmaktadır. Tavuk sözcüğü kadının evinin tavuk damına benzetilmesi açısından yer almıştır. Sözcük benzetme unsuru olarak kullanılmıştır.

Uşun Koca Oğlu Segrek’in Destanı;

2. Uçardan kaz tavuk, yorırdan geyik tavşan bu havluya taldurup Oğuz yiğitlerine bunu dām itmiş-idi. (Ergin, 1994: 225)

[Uçardan kaz, tavuk; yürüyenlerden geyik, tavşan bu avluya doldurup Oğuz yiğitlerine bunu tuzak yapmıştı. (Ergin, 2009: 178)]

3. Şıgın geyik, kaz, tavuk kırdılar, yidiler içtiler. (Ergin, 1994: 225)

⁴⁵⁴ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 871.

⁴⁵⁵ Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri*, Ankara, 1959, s. 121.

[Yabani geyik, kaz, tavuk kestiler, yediler içtiler. (Ergin, 2009: 178)]

“Burada belli bir av kuşu değil, tavukgiller içinde sayılan ve ağaç tavuğu, sülün, orman tavuğu, step tavuğu gibi türlü adlarla anılan av kuşlarının tümü anlaşılmalıdır.”⁴⁵⁶ İkinci cümlede tavuğun uçarlardan olduğu ifade edilmiştir. Tavuk kısa kanatları olan bir hayvandır. Fakat kuşlar gibi yükseklerde uçamaz. Kümes hayvanı olup yerde yaşar. Cümlede kâfirin tavuk ve diğer adı geçen hayvanları Oğuz beylerine tuzak olarak kullandıklarını görüyoruz. Sözcük hayvan adı anlamındadır. Üçüncü cümlede yeme içmeye, ziyafetlere oldukça önem veren Oğuz beylerinin yabani geyik, kaz ve tavuk kesip yedikleri ifade ediliyor. Oğuzların tavuğun etinden faydalandıklarını görmekteyiz. Hayvan adı anlamıyla kullanılan sözcük gerçek manadadır.

⁴⁵⁶ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1152.

1.7. Sürüngenler

1.7.1. Yılan

Yılan, “sürüngenlerden, ayaksız, ince ve uzun olanların genel adı olup yerdegezen, uzun hayvan” şeklinde tanımlanır.⁴⁵⁷ Dede Korkut Kitabı’nda nasıl ki yılan sürüngenlerdense evren ve ejderha da yılan olarak yer almaktadır. Yılan gerçek anlamındadır fakat evren ve ejderha benzetmeli anlatımla eserde yer almıştır.

Eski Türkçeden beri kullanılan kelime Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde ve halk ağzında “ılan” şeklinde de geçer.⁴⁵⁸ Gülensoy sözcüğü kesin olmamakla birlikte <? *yıl- ‘kaymak, sürünmek’ +ān ‘fiilden ad yapan ek’ şeklinde ifade etmektedir.⁴⁵⁹ Banguoğlu, kelimedeki vokallerin bol ve uzunluklarının normal olduğunu, bu sebeple Türkçenin hecelerinin sade ve söylenişlerinin duru olduğunu, her kelimenin vokallerinin vokal uyumu denilen nizamaya göre seçildiğini belirtir. Türk dilinin zengin ve bakımlı bir vokal sistemi üzerine kurulduğunu söyler. Bu vokallerden olan -ı sesi önseste ve bazen umumi olarak ilk hecede sabatsızlık gösterdiğini ve bazı kelimelerde ise bu vokalin bir ön türeme ile korunduğunu ifade eder.⁴⁶⁰ Dede Korkut Hikâyeleri’nde sözcük yılan şeklinde geçmekte olup 6 kere yer almıştır. Sözcüğün 4’ü gerçek, 2’si mecaz anlamda kullanılmıştır. Kelime hikâyelerde iki türlü geçmektedir. Bunlar “*saru yılan*” ve “*ala yılan*” şeklindedir.

Gökyay, sarı yılanın Anadolu’nun birçok yerinde görüldüğünü, renginin bölgeye göre değiştiğini, ince bal köpüğü renginde, kahverengine yakın sarı ile kirli sarı ve kızıla yakın sarı renkte olduğunu belirtir. “Diyarbakır’da kızıl renkte olduğu için “ateş yılanı” derler. 70-80 santimetre uzunluğunda, ince ve uzun bir yılanıdır. Güneyde rastlanan türü zehirli ve çok tehlikelidir. Sinsi ve içten pazarlıklı kişilerin sarı yılanı benzetilmesi de bu yılanın bir yanını anlatır.”⁴⁶¹

Yılan sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl ekleri ile kullanılmış olup, tamlama grubundan sıfat tamlaması olarak yer almıştır.

⁴⁵⁷ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2590.

⁴⁵⁸ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 1169.

⁴⁵⁹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 1138.

⁴⁶⁰ Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri*, Ankara, 1959, s. 74, 75.

⁴⁶¹ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s.1171.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 5 kez yer almıştır. saru yılan (1.220., 4.249., 5.223.), ala yılan (6.66., 6.80.)

Ayrılma durum eki /+DAn/: 1 kez yer almıştır. yılan+dan (11.102.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 5 kez yer almıştır. saru yılan (1.220., 4.249., 5.223.), ala yılan (6.66., 6.80.)

Dede Korkut'ta sarı yılanın geçtiği yerleri ele alalım.

Dirse Han Oğlu Boğaç Han Destanı – Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan;

1. - 2. *Şaru yılan şokmadın ağça tenim kalkıp şişer. (Ergin, 1994: 87, 164)*

[Sarı yılan sokmadan akça tenim kalkıp şişiyor. (Ergin, 2009: 29, 100)]

Her iki hikâyede de aynı şekilde geçen "saru yılan" ifadesi deyim şeklinde kullanılmış olup bir olayı ifade eder. Bu ifade de sarı yılanın sokup zehirlemesi anlamı yoktur. Sarı yılanın soktuğu zaman ortaya çıkan durumun bir olayın sonucunda ortaya çıktığı ifade edildiği için mecaz bir kullanım söz konusudur. Ayrıca sarı yılan soktuğu zaman tenin kalkıp şişmesi yılanın zehirli olduğunu belirtir. Sözcük gerçek anlamdadır.

Gökyay, ala yılan "engerek" dediğimiz yılan olmalı der. "Ormanlarda, çalılık ve fundalıklarda görülür. Bu da 70-80 santimetre uzunluğunda, kalın, derisi baklacıklarla kaplıdır. İnsana saldıracak kadar tehlikelidir ve zehiri öldürücüdür. Başı üçgen biçiminde ve kuyruğu kısadır." Ayrıca Gökyay, ala yılanın sarı yilandan daha tehlikeli olduğunu belirtiyor.⁴⁶²

Dede Korkut'ta ala yılanın geçtiği yerleri ele alalım.

Duha Koca Oğlu Delü Dumrul Destanı;

3. *Senden soñra bir yigidi*

Seviip varsam beraber yatsam

Ala yılan olup meni şoksun (Ergin, 1994: 183)

⁴⁶² Orhan Şaik Gökyay, *agm*, s. 1171.

[Senden sonra bir yiğidi

Sevip varsam beraber yatsam

Alaca yılan olup beni soksun (Ergin, 2009: 121)]

Azrail, Deli Dumrul'un canını almaya geldiğinde ne annesi ne babası Deli Dumrul için canlarını vermezler. Deli Dumrul karısının yanına gider ve karısı durumu öğrenince Deli Dumrul için Azrail'e kendi canını vermeyi kabul edip bu cümleyi söyler. Deli Dumrul'dan başka bir erkeği kabul etmeyeceğini kimseyi Deli Dumrul'un yerine koymayacağını ifade eder. Alaca yılan ifadesi bu cümlede gerçek anlamının dışında kullanılıp benzetme unsuru olarak yer almıştır. Deli Dumrul yerine koyacağı herhangi bir yiğidi ala yılanı benzetmiştir. Bu ifadelerden ala yılanın oldukça tehlikeli bir tür olduğunu anlıyoruz. Ala yılan ifadesi cümleye mecaz bir anlatım katmıştır.

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı;

4. - 5. Ala yılan sökemez anuñ ormanı olur. (Ergin, 1994: 186, 187)

[Alaca yılan sökemez onun ormanı olur. (Ergin, 2009: 126, 127)]

Bu cümle aynı hikâyede iki defa geçmektedir. Cümleden ala yılanın ormanda, ağaçlık alanlarda yaşadığı anlaşılıyor. Ayrıca bu cümleler Kan Turalı'nın gideceği yerin ne denli tehlikeli olduğunu ifade etmektedir. Bunu Kan Turalı ve babasının karşılıklı yaptıkları soylamadan anlıyoruz. Ala yılan ifadesi bu iki cümlede gerçek anlamıyla kullanılmıştır.

Kelimenin Dede Korkut't yılan şeklinde geçtiği yer şu şekildedir:

Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan;

6. Bir yilandan ne var ki korhduñ didüm. (Ergin, 1994: 237)

[Bir yilandan ne var ki korktu dedim. (Ergin, 2009: 195)]

Bu cümle Kazan'ın kâfirlere karşısında kopuzunu eline alıp kendisini anlatmak için yaptığı soylamada yer almıştır. Kazan burada yedi başlı ejderhaya gittiğini ve onun heybetinden sol gözünün yaşardığını ifade eder. Sonrasında da sanki gözüyle konuşuyormuş gibi, ne var da bir yilandan korktuğunu sorar. Yani burada Kazan yilandan korkmadığını ve gözü yaşardığı için ona yilandan korkmanın anlamsız olduğunu ifade ettiğini belirtir. Cümlede yılan ile kastedilen ejderhadır. Hikâyelerde

ejderha büyük yılan olarak yer almaktadır. Yılan bu cümlede heybetiyle ön plandadır. Ejderha yılanı benzetilmiştir. Böylece yılan benzetme unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.8. Haşere ve Böcekler

1.8.1. Bit

Bit, “yarım kanatlılar alt takımına giren, insan ve memeli hayvanların vücudunda asalak olarak yaşayan böcek, kehle (*Pediculus*)” olarak tanımlanmaktadır.⁴⁶³ Clauson bit sözcüğünün başlangıçta bit ve ayrıca böcek için kullanılıp bunlar da dâhil olmak üzere diğer parazitler için de kullanıldığını ifade eder.⁴⁶⁴ Tietze sözcüğü “bugün bilinen manada, kehle” olarak tanımlar.⁴⁶⁵ Gülensoy kelimenin Orta Türkçede *bit* olarak yer aldığını ve bunun <*bīt sözcüğünden evrildiğini ifade eder.⁴⁶⁶ Eren kelimenin Eski Türkçeden başlayarak *bit* biçiminde kullanıldığını, Orta Türkçede *bit* olarak geçtiğini, Eski Kıpçakçada da *bit* biçiminin göze çarptığını belirtir.⁴⁶⁷ Dede Korkut Hikâyeleri’nde bit sözcüğü 3 kere geçmektedir. Bunların 2’si gerçek anlamda kullanılırken, 1’i mecaz anlamda kullanılmıştır.

Bit sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerini alarak kullanılmasının yanı sıra, atasözü olarak da yer almıştır.

İyelik Eki:

3 tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. eski tutuñ bit+i (10.40.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 2 kez yer almıştır. bit (6.40., 6.435.)

Atasözü: 3 kez yer almıştır. başında olan bit ayağına indi (6.435.), eski tutuñ bit+i öksüz oğlanuñ dili acı olur (10.40.)

Kelimenin Dede Korkut Hikâyeleri’nde geçtiği yerler şu şekildedir:

Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı;

1. *Kañlı Koca bu başları ve bu canavarları gördi, başında olan bit ayağında dirildi. (Ergin, 1994: 186)*

⁴⁶³ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 362.

⁴⁶⁴ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 296.

⁴⁶⁵ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. I, s. 735.

⁴⁶⁶ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 151.

⁴⁶⁷ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 55.

[Kanlı Koca bu başları ve bu canavarları gördü, başında olan bit ayağına toplandı. (Ergin, 2009: 125)]

“Yaşanılan bir korkunun ve ürpermenin şiddetini anlatmak için Dede Korkut kitabında “başında olan bit ayağına indi” deyimine rastlıyoruz.”⁴⁶⁸ Bit sözcüğü burada hayvan adı anlamının dışına çıkarak korkunun, endişenin, ürpermenin yerine kullanılmış ve mecaz anlama kaymıştır. Hikâyenin tamamına baktığımızda da Kanlı Koca oğluna kız alabilmek için oğlunun mücadele edeceği aslanı, boğayı ve erkek deveyi görünce çok korkar. Bunun üzerine hikâyede bu deyim yer almıştır. Kanlı Koca’nın o anda içinde bulunduğu durumu anlatır.

2. Kız bir oğ-ile Kan Turalıyı atdı. Şöyle kim başında olan bit ayağına indi. (Ergin, 1994: 197)

[Kız bir oku Kan Turalı’ya attı. Şöyle ki başında olan bit ayağına indi. (Ergin, 2009: 141)]

Bit sözcüğü burada da hayvan adı anlamının dışına çıkarak korkunun, endişenin, ürpermenin yerine kullanılmış, mecaz anlama kaymıştır. Kız, okunu Kan Turalı’ya atınca Kan Turalı büyük korku yaşamıştır. Bu da “başında olan bit ayağına indi” deyimiyile anlatılmıştır. Bu deyim grupları Dede Korkut Hikâyeleri’nde yer alarak anlatıma zenginlik katmıştır.

Uşun Koca Oğlu Segrek’in Destanı;

3. Eski tutuñ biti öksüz oğlanuñ dili acı olur. (Ergin, 1994: 226)

[Eski dutun biti öksüz oğlanın dili acı olur. (Ergin, 2009: 179)]

Gökyay, Dede Korkut Kitabı’nda bit kelimesini ele alırken “Bir yerde de güllerde ve ağaçlarda gördüğümüz bitki bitlerinden biri olarak bir atasözünün içinde geçiyor.” ibaresini kullanmıştır.⁴⁶⁹

Hikâyede Segrek, kavga eden iki oğlanı ayırmak üzere araya girer ve her ikisine de tokat vurur. Oğlanlardan biri Segrek’e kendilerinin öksüz olduğunu söyler ve niçin tokat vurduğunu sorar. -Aynı zamanda bu hikâyelerde öksüz çocuğa tokat vurmanın doğru bir davranış olmadığını da görmekteyiz.- Ardından Segrek’in kardeşinin esir olduğunu, hüneri varsa onu kurtarması gerektiğini söyler. Yani Segrek kardeşinin esir

⁴⁶⁸ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1172.

⁴⁶⁹ Orhan Şaik Gökyay, *agm*, s. 1172.

olduğunu öksüz oğlandan öğrenmiştir. Bu olay ifade edilirken de bu atasözü kullanılmıştır. Bit sözcüğü herhangi bir anlam kaymasına uğramamış hayvan adı olarak kullanılarak gerçek anlamını korumuştur.

1.8.2. Püre (Pire)

Püre için Türkçe Sözlük'te "pireler takımından, insanın ve bazı hayvanların kanını emerek yaşayan, iyi sıçradığı için kolay yakalanamayan, küçük, asalak böcek" tanımı yapılmaktadır.⁴⁷⁰ Kelime Eski Türkçede "bürge" şeklinde kullanılmıştır.⁴⁷¹

Clauson Eski Türkçe *bürge* sözcüğünü "-ge ile biten eski bir kelime, 'pire'" (an old word ending in -ge; 'flea') olarak verirken, Tietze sözcüğü "Anadolu diyalektlerinde büre / pire" 'pire' olarak ifade eder.⁴⁷² Gülensoy sözcüğü "iyi sıçradığı için kolay yakalanamayan, küçük asalak böcek" şeklinde tanımlar. Kelimenin Eski Türkçe ve Orta Türkçedeki kullanımının *bürge* olduğunu ifade eder.⁴⁷³

Dede Korkut Hikâyeleri'nde püre şeklinde geçen sözcük 9 kere geçmekte olup hepsi gerçek anlamıyla kullanılmıştır. Kelimenin ilk hecesinde yer alan düz, yuvarlak ünlü olan "-ü" sesi, düz, dar ünlü olan "-i" sesine dönüşerek kelime günümüzde "pire" şeklinde kullanılmaktadır.

Püre (pire) sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinin yanı sıra yapım eki olarak ve isim fiil olarak da yer almıştır.

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. püre+ler+üm (3.264.)

Çokluk eki: 3 kez yer almıştır. püre+ler+üm (3.264), püre+ler (3.252., 3.268.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 2 kez yer almıştır. püre (3.236., 3.260.)

Belirtme durum eki /+I/: 1 kez yer almıştır. püre+y+i (3.257.)

Ayrılma durum eki /+DAn/: 1 kez yer almıştır. püre+den (3.277.)

⁴⁷⁰ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1926.

⁴⁷¹ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 862.

⁴⁷² Ayrıntılı bilgi için bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 362; Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. II, s. 830.

⁴⁷³ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 697.

Yapım Eki:

İsimden isim yapan ek: 1 kez yer almıştır. püre+lü (3.267.)

İsim Fiil:

İhbar Çekimi: püre+dür (3.279.)

Sözcük Dede Korkut Kitabı'nda yalnızca Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı'nda geçen püre sözcüğünün geçtiği yerleri ele alacağız.

1. *Biñ buğra getirüñ kim maya görmemiş ola, biñ dahı aygır getirüñ kim hiç kışrağa aşmamış ola, biñ dahı koyun görmemiş çoç getirüñ, biñ-de kıyruksuz kulaksuz köpek getirüñ, biñ dahı püre getirüñ maña didi. (Ergin, 1994: 127)*

2. *Dede aydur: Biñ aygır düleyüpdür kim kışrağa aşmamış ola, biñ dahı buğra diledi kim maya görmemiş ola, biñ-de çoç dileyüpdür koyun görmemiş ola, biñ-de kıyruksuz kulaksuz köpek diledi, biñ dahı haraça karaça püreler diledi. (Ergin, 1994: 127)*

3. *İmdi Dede köpek-ile püreyi sen bul didi. (Ergin, 1994: 128)*

4. *Dede Korkut dahı biñ kıyruksuz kulaksuz köpek-ile biñ dahı püre buldı. (Ergin, 1994: 128)*

5. *Dede ya kanı menüm pürelerüm? (Ergin, 1994: 128)*

[Dede ya hani benim pürelerim? (Ergin, 2009: 68)]

6. *Aldı Delü Karçarı bir pürelü yire getürdi, Delü Karçarı yalınçaç eyledi ağıla koydı. (Ergin, 1994: 128)*

[Aldı Deli Karçar'ı bir pürelü yere getirdi. Deli Karçar'ı çırılçıplak eyledi, ağıla soktu. (Ergin, 2009: 68)]

7. *Püreler Delü Karçara üşdiler. (Ergin, 1994: 128)*

[Püreler Deli Karçar'a üşüştüler. (Ergin, 2009: 68)]

8. *Dede gördi-kim Delünün canına kiçmiş, başı kapusı olmuş, gevdesi püreden görünmez, yüzi gözi belürmez. (Ergin, 1994: 129)*

[Dede gördü ki delinin canına geçmiş, başının derdine düşmüş, gövdesi püreden görünmez, yüzü gözü belirmez. (Ergin, 2009: 68)]

9. *Püredür şuya akdı gitdi. (Ergin, 1994: 129)*

Gökyay, Bamsı Beyrek hikâyesinde, bunları isteyen kahramanın (Karçar) deliliğini ve sonunda düştüğü acıklı durumu anlatmak için gülünç bir unsur olarak yer aldığını ifade etmektedir.⁴⁷⁴ Metne baktığımız zaman Dede Korkut'un bin tane pireyi Deli Karçar'a getirdiğini görüyoruz. Bu normalde mümkün değildir. Fakat Dede Korkut bunu gerçekleştirmiştir. Bu da bize Dede Korkut'un keramet sahibi biri olduğunu göstermektedir. Deli Karçar pireleri görünce onların yanına gider ve Dede Korkut onu çırılçıplak soyarak pireleri topladığı yere götürür. Deli Karçar pirelerin bulunduğu yere girdiğinde pireler onu tıpkı bir sığır sineği gibi sararlar. Burada pirenin insana zarar veren asalak bir canlı olduğunu görüyoruz. Pire sözcüğü tüm bu cümlelerde hayvan adı anlamında kullanılmıştır.

1.8.3. Sinek

Sinek, "çift kanatlılardan, birtakım uçucu böceklerin genel adı" olarak tanımlanmaktadır.⁴⁷⁵ Ayverdi ve Topaloğlu *sinek* sözcüğünün Eski Türkçede kullanımının *singek* şeklinde olduğunu ve kökünün kesin olarak belli olmadığını; singmek "saklanmak" fiilinden türediğini ileri sürenler olduğu gibi sineğin kanatlarıyla çıkardığı sestten ileri geldiğini söyleyenlerin de olduğunu ifade ederler.⁴⁷⁶

Clauson Eski Türkçe *siyek* sözcüğünü "çeşit çeşit bir uğultu böceği" ('a buzzing insect' of various kind) şeklinde tanımlar.⁴⁷⁷ Gülensoy sözcüğü "çift kanatlılardan, birtakım uçucu böceklerin genel adı" olarak tanımlar. Kelimenin Eski Türkçede *siyek*, Orta Türkçede *singek* 'sinek, sivrisinek, karasinek' olarak yer aldığını belirtir ve sözcüğü "< OT. **siy* 'çınılama, vızlama' +ek" şeklinde ifade eder.⁴⁷⁸ Eren kelimenin Orta Türkçede *siyek* olarak geçtiğini, Kâşgarlı Mahmud'a göre, şehirlilerce 'sivrisinek', göçebelere de 'kara sinek' olarak kullanıldığını, Eski Kıpçakçada da *siyek* biçiminin geçtiğini ifade eder. Eski ve yeni diyalektlerde *sinek*'in yerini *çıbın* sözünün aldığını, bu

⁴⁷⁴ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1172.

⁴⁷⁵ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2116.

⁴⁷⁶ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 956.

⁴⁷⁷ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 838.

⁴⁷⁸ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 783.

sözün Türkçede de *çibin* (> *cibin*) olarak geçtiğini, dilimizde *cibinlik* türevinde kaldığını belirtmektedir.⁴⁷⁹

Sinek sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerini alarak kullanılmasının yanında tamlama grubu olarak da yer almıştır.

İyelik Eki:

3. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. bu yirüñ sinek+i (8.166.)

Hâl Eki:

Belirtme durum eki /+I/: 1 kez yer almıştır. irkek sinek+i (10.132.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 1 kez yer almıştır. irkek sinek (10.132.)

Basat'ın Depegöz'ü Öldürdüğü Destan'da ve Uşun Koca Oğlu Segrek'in Destanı'nda olmak üzere sinek sözcüğü toplam 2 kere geçmiştir. Sözcüğün 1'i gerçek, 1'i mecaz anlamdadır.

Basat'ın Depegöz'ü Öldürdüğü Destan;

Bu yirün siñegi bizi üşendürdi didi. (Ergin, 1994: 211)

Tepegöz'ün gövdesine değen okun sinek ısırması gibi nitelendirilerek önemsiz sayılması ve okun ona zarar vermeyeceği ifade edilmiştir. Tepegöz ok ilk atıldığında onu görmemiş ve sinek sanmıştır. Ok ikinci defa atıldığı zaman Tepegöz'ün önüne düşmüştür ve Tepegöz o zaman onun ok olduğunu anlamıştır. Burada sinek ısırığı ile kastedilen oktur. Okun verdiği acı sineğin ısırığı gibidir. Buradan hareketle Tepegöz'ün ne derece sağlam, dayanıklı ve ürkütücü olduğunu anlıyoruz. Sinek sözcüğü hayvan adı anlamında kullanılmıştır. Fakat aynı zamanda benzetme unsuru olarak da yer almıştır.

Uşun Koca Oğlu Segrek'in Destanı;

İrkek siñegi üzerime kondurmayam (Ergin, 1994: 229)

Segrek'in karısı, Segrek'e sadakatini ifade etmek için bu cümleyi kullanmıştır. Cümlede, cinsiyet belirtilerek özellikle erkek sözcüğü kullanılmıştır. Kadınlarda bir namus söz konusudur ve bu namus kadın için önemli bir unsur haline gelmiştir. Namuslu, izzetli bir kadının gözü de kocasından başka hiçbir erkeği görmez.

⁴⁷⁹ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 369.

Namusundan ödün vermez. Dede Korkut Kitabı'na baktığımız zaman kadınların sadakat duygusunu görüyoruz. Eşlerine bağlı, sadık, izzetli kadınlar karşımıza çıkmaktadır. Burada da kadının Segrek'e söylediği bu cümle, bu ifadelerimize güzel bir örnek teşkil etmektedir. Cümlede erkek sinek ile kastedilen Segrek dışındaki diğer erkeklerdir. Erkek sineği üzerime kondurmam ifadesi ile mübalağa (abartma) sanatına yer verilmiştir. Erkek sinek burada benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Sözcük mecaz anlamda ifade bulmuştur.

1.8.4. Uş Bögelek (Sığır Sineği)

Türkçe Sözlük'te kelime, "yumurtlarını sığırın teni altına bırakan sinek, eğrice" olarak yer almaktadır.⁴⁸⁰ Bir tür sinek çeşidi olan uş bögelek, sığır sineği anlamında olup, Dede Korkut Kitabı'nda 1 kere geçmektedir ve mecaz anlamdadır. Bu sinek türü asalak bir canlı olup insanlara da rahatsızlık vermektedir.

Uş bögelek, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl ekinin yalın hâli ile yer almıştır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. uş bögelek (3.265.)

Dede Korkut'ta Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı'nda geçmektedir.

Dede ya kanı menüm pürelerüm? Dede Korkut hay oğul Karçar adama uş bögelek gibi buñludur, ol bir yavuz canavardur, hep bir yirde dirüp-dururam, gel gidelüm semüzin al aruğın ço didi. (Ergin, 1994: 128)

[Dede ya hani benim pirelerim? Dede Korkut, hay oğul Karçar insan için tıpkı sığır sineği gibi tehlikelidir, o bir müthiş canavardır, hep bir yerde toparlamışımıdır, gel gidelim, semizini al zayıfını bırak dedi. (Ergin, 2009: 68)]

Uş bögeleğin bu cümlede insan için tehlikeli olduğunu görüyoruz. Çünkü bu sinek insanı rahatsız eden bir canlı türüdür. Yalnızca insanları değil, hayvanları da rahatsız etmektedir. Yukarıdaki cümlede pirenin de tıpkı sığır sineği gibi insan için tehlikeli olduğu ifade edilmiştir. Uş bögelek, benzetme unsuru olarak karşımıza çıkmış olup, pireler tehlike yönüyle uş bögeleğe benzetilmiştir. Bu cümlede ifade edilen sığır

⁴⁸⁰ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2090.

sineği değil, sığır sineğine benzetilen pirelerdir. Kelime cümleye mecaz bir anlatım katmıştır.

Gökyay, Bamsı Beyrek hikâyesinde Deli Karçar'ın, önce istediği ama eline geçince de bütün gövdesini sarıp kendisini canından bezdirdiği için pireleri bögeleğe benzettiğini ifade ediyor.⁴⁸¹

⁴⁸¹ Orhan şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1172.

1.9. Deniz Canlıları

1.9.1. Bahri

Bahri, “uzun boyunlu, sivri gagalı, boynunun önü ve göğsü parlak beyaz olan, alçaktan ve hızlı uçan, suya bağımlı bir tür kuş”tur.⁴⁸² Tietze sözcüğü “yalıçapkını (su kenarında yaşayan bir kuş cinsi)” olarak tanımlar ve Arapça *bahri* (bataklık kuşlarını avlamak için kullanılan bir cins doğan) sözcüğünden gelmekte olup aynı manada olduklarını ifade eder.⁴⁸³ Kaçalın, kelimeyi “< Ar. *b-ḥ-r*” şeklinde vermiş ve deniz doğanı olarak ifade etmiştir.⁴⁸⁴ Dede Korkut Kitabı’nda bu sözcük 2 kere geçmektedir. İkisi de gerçek anlamda kullanılmıştır.

Dede Korkut destanlarındaki kahramalardan Kara Göne oğlu Kara Budak’ın atı bahri hotazlıdır. Burhan-ı Kaatı bu “bahri hotaz” için şu bilgiyi veriyor: “Bahri Kutas, yani deniz öküzü ki, ziynet için kuyruğunu donanma yedek atların gerdanlarına, tuğ ve alem tepelerine asarlar. Amme bahri kotaz derler. Ve bu rivayette bir tür dağ öküzüdür; Hıta dağlarında olur.”⁴⁸⁵

Bahri sözcüğü, hikâyelerde isim çekim ekleri ile yer almışlardır.

Çokluk Eki: 1 kez yer almıştır. bahri+ler+i (11.114.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. bahri (2.396.)

Belirtme durum eki /+I/: 1 kez yer almıştır. bahri+ler+i (11.114.)

Dede Korkut Hikâyeleri’nde bahri sözcüğünün geçtiği yerler şöyledir:

Salur Kazan’ın Evinin Yağmalanması Destanı;

1. Hemid-ilen Merdin kal’asın depüp yıkan demür yaylı Kapçak Melike kan kuşduran, gelüben Kazanuñ kızın erlik-ile alan, Oğuzun ak şakallu, atı bahri hotazlu Kara Göne oğlu Kara Budak çapar yetdi. (Ergin, 1994: 112)

[Hemid ile Merdin kalesini tepip yıkan, demir yaylı Kapçak Melik’e kan kusturan, gelerek Kazan’ın kızını erlik ile alan, Oğuz’un ak sakallı ihtiyarlarının

⁴⁸² TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 235.

⁴⁸³ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. I, s. 555.

⁴⁸⁴ Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 795.

⁴⁸⁵ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 2006, s. 1174.

görünce o yiğidi takdir ettiği, al ipekli şalvarlı, atı deniz ördeği püsküllü, Kara Göne oğlu Kara Budak dört nala yetişti. (Ergin, 2009: 53)]

Ata çok önem veren Türkler, onları giydirip, süslemişlerdir. Kimi zaman üzerlerine nazarlık gibi boyunluklar asmışlar, kimi zaman değerli ve kıymetli eşyalar ile atları süslemişlerdir. Burada da Kara Budak'ın atının deniz ördeği püskülü ile süslenmesi buna örnek bir kullanım teşkil etmiştir. Bahri sözcüğü bu cümlede gerçek anlamda kullanılmıştır.

Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan;

2. *Şu dibinde döner bahrileri (Ergin, 1994: 237)*

Bahri sözcüğü ile burada kâfir şehrinin sularında yüzen bahrilerden bahsetmektedir. Devamında "*Tanrı benim diye su dibinde çığırışır âsileri*" ifadesi yer almaktadır. Bu iki cümleye baktığımız zaman bahrilerin (deniz ördeği) âsileri kâfirler ile özdeşleşebilir. Bahrilerin Tanrı benim diye üstünlük kurmaya çalışmaları, kâfirlerin üstünlük kurmaya çalışmalarına benzetilebilir. Sözcük gerçek anlamıyla kullanılmıştır.

1.9.2. Balık

Balık, "omurgalılarından, suda yaşayan, solungaçla nefes alan ve yumurtadan üreyen, hayvanların genel adı" olarak tanımlanmaktadır.⁴⁸⁶ Balık kelimesi Dede Korkut Hikâyeleri'nde 1 kere geçer. Bu kullanım ise gerçek anlamlıdır.

Clauson Eski Türkçe *balık* sözcüğünü "fish" (balık) olarak ifade ederken, Tietze sözcüğü "bugün bilinen manada, bilinen hayvan cinsi" şeklinde ifade eder.⁴⁸⁷ Gülensoy sözcüğün Orta Türkçedeki kullanımını *balık* [<*balık (T. Tekin, J. Hamilton)] şeklinde ifade etmektedir.⁴⁸⁸ Eren sözcüğün Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını, Orta Türkçede *balık* biçiminin geçtiğini, Eski Kıpçakçada da *balık* olarak kullanıldığını ifade eder. Türkçeden Arapçaya (Suriye) *bâliq* 'poisson' olarak geçtiğini belirtir. Kelimenin kökünün bilinmediğini ekler.⁴⁸⁹ "Balık hem addır hem eylem köküdür. Eylem olarak "balık-" "yarala-" anlamında da kullanılmıştır. Gerçek anlamı dışında "yara" ve astroloji terimi olarak "balık burcu"nu karşılamak üzere kullanılarak anlam genişlemesine

⁴⁸⁶ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 243.

⁴⁸⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 335; Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. I, s. 570.

⁴⁸⁸ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 109, 110.

⁴⁸⁹ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 36.

uğramıştır.”⁴⁹⁰ “Ayrıca balık kelimesi Tarama Sözlüğü’nde *balıĝ* şeklinde geçmekte olup *balık* olarak tanımlanmıştır.”⁴⁹¹

Balık sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl ekini belirtme durum eki /+I/ hâli ile kullanılmış olup, tamlama grubundan sıfat tamlaması olarak yer almıştır.

Hâl Eki:

Belirtme durum eki /+I/: 1 kez yer almıştır. karnı yaruk balık+ı (7.128.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 1 kez yer almıştır. karnı yaruk balık+ı (7.128.)

Dede Korkut Hikâyesi’nde balık sözcüğünün geçtiği yer şöyledir:

Kazılık Koca Oğlu Yigenek Destanı;

Nemrud göge bir oĝ attı

Ķarnı yaruk balıĝı karşı tutduñ (Ergin, 1994: 204)

[Nemrud göge ok attı

Karnı yarık balıĝı karşı tuttun (Ergin, 2009: 148)]

Balık kelimesi burada gerçek anlamda kullanılmıştır. Bu dizeler İslâmi bir anlatıya telmihte bulunmaktadır. Anlatılara göre Nemrud’un Allah ile savaşmak için dört kartal tarafından taşınan bir sandığa oturarak göge doğru yükseldiği söylenir. Yeteri kadar yükseldiğini düşündüğü sırada göge bir ok atar. Ok geri geldiğinde üzerinde bir kan lekesi görür ve Allah’ı vurduğunu düşünür. Fakat Nemrud’un bu durumunu gören Allah, onun oynadığı oyuna kendisinin de inanmasını sağlamak için Nemrud’un gökyüzüne fırlatmış olduğu okun ucuna Cebrail vasıtasıyla bir balık tutmuş ve ok balığı delip geçerek kanlı bir şekilde geri dönmüştür. Oku bu vaziyette gören Nemrud, Allah’ı öldürdüğünü sanmıştır. İşte, Dede Korkut Hikâyeleri’nde geçen bu cümle bu olaya telmihte bulunmaktadır.

⁴⁹⁰ Adıyaman, C. (2018). *Kutadgu Bilig’in Adbilim Bakımından İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, s. 765.

⁴⁹¹ TDK, *Tarama Sözlüğü I*, Ankara, 2009, s. 389.

1.10. Diğer

1.10.1. Şahbaz

Farsça olan şāhbāz sözcüğü “iri bir tür akdoğan” anlamında olup mecaz olarak ise “çevik, becerikli, yiğit, kahraman, mert” anlamlarına gelmektedir.⁴⁹² Kaçalın kelimeyi “< Fa. *şah*+*bāz*” ‘kral kuş, kuşların kralı’, uçan, çevik olarak ifade etmiştir.⁴⁹³ Dede Korkut Kitabı’nda 19 kere geçmektedir ve hepsi mecaz anlamdadır. Şahbaz kelimesi Dede Korkut’ta at üzerinden verilmiştir. At ile beraber iri bir tür akdoğan kastedilmiş olmalıdır. Yani at sözcüğü ile güç sembolü öne çıkarılmak istenmiş ve bu sebeple at akdoğana benzetilmiştir. 17 yerde de sözcük “*şahbaz at*” şeklinde geçmektedir. Muharrem Ergin’in günümüz Türkiye Türkçesine çevirdiği bu cümlelerde “*şahbaz*” sözcüğü yerine “*koç at*” ifadesi kullanılmıştır. Koç sözcüğü hayvan adı anlamında kullanılmayıp *çevik*, *atılğan*, *güçlü* anlamlarında kullanılmıştır. Bu özellikler akdoğanın özellikleri ile benzerlik göstermektedir. Sözcük Dede Korkut’ta geçen cümlelerin hepsinde gücü, cesareti temsil etmekte olup mecaz anlamda ifade edilmiştir.

Şahbaz sözcüğü, hikâyelerde isim çekim ekleri ile kullanılmış olup, ikileme olarak da karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, sözcük tüm kullanımlarda sıfat tamlaması oluşturmaktadır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 19 kez yer almıştır. şahbaz (2.33., 2.41., 2.60., 2.188., 2.347., 2.364., 2.433., 3.65., 3.505., 3.372., 3.505., 3.520., 3.627., 3.779., 5.138., 5.197., 5.219., 9.15., 10.116.)

İkileme Grubu: 1 kez yer almıştır. şahbaz şahbaz atlar (2.433.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 19 kez yer almıştır. şahbaz at (2.33., 2.41., 2.60., 2.188., 2.433., 2.364., 3.65. 3.505., 3.372., 3.505., 3.520., 3.627., 3.779., 5.138., 5.197., 5.219., 9.15., 10.116.), şahbaz aygır (9.15.)

⁴⁹² TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2196.

⁴⁹³ Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 818.

Biz burada "şahbaz" sözcüğünün geçtiği 10 cümleyi ele alacağız.

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı;

1. *Tavla tavla şahbaz atlarını bindiler. (Ergin, 1994: 96)*

[Tavla tavla koç atlarına bindiler. (Ergin, 2009: 39)]

2. *Şazan Bigüñ dñnlügi altun ban ivlerini biz yıkmışuz, tavla tavla şahbaz atlarını biz binmişüz. (Ergin, 1994: 97)*

[Şazan Bey'in penceresi altın otağlarını biz yıkmışız, tavla tavla koç atlarına biz binmişiz. (Ergin, 2009: 40)]

3. *Uruz başu açuk yalın ayak kâfirlerüñ yanınca tutsak gitdi, tavla tavla şahbaz atlarıñ kâfir binmiş. (Ergin, 1994: 103)*

[Uruz başı açık yalın ayak kâfirlerin yanında esir gitti, tavla tavla koç atlarına kâfir bindi. (Ergin, 2009: 45)]

4. *Tavla tavla şahbaz atlarum getirüp-durursın. (Ergin, 1994: 110)*

[Tavla tavla koç atlarımı getirmişsin. (Ergin, 2009: 51)]

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı;

5. *Ne didüğümi yetürüñ, geyümüm-ile menüm şahbaz atımı getirüñ hey, meni seven yiğitler binsünler didi. (Ergin, 1994: 119)*

[Ne diyorsam yetiştirin, giyimim ile benim koç atımı getirin hey, beni seven yiğitler binsinler dedi. (Ergin, 2009: 60)]

6. *Ayağı uzun şahbaz ata binen argış (Ergin, 1994: 133)*

[Ayağı uzun koç ata binen kervancı (Ergin, 2009: 72)]

Duha Koca Oğlu Delü Dumrul Destanı;

7. *Tavla tavla şahbaz atlarum saña binit olsun. (Ergin, 1994: 182)*

[Tavla tavla koç atlarım sana binek olsun. (Ergin, 2009: 120)]

8. *Tavla tavla şahbaz atıñ*

Biner olsam menüm tabutum olsun (Ergin, 1994: 183)

[Tavla tavla koç atını

Biner olsam benim tabutum olsun (Ergin, 2009: 121)]

Begil Oğlu Emren'in Destanı;

9. Şahbaz aygırı çekdüirdi buda bindi. (Ergin, 1994: 216)

[Koç aygırı çektiirdi bu da bindi. (Ergin, 2009: 165)]

Uşun Koca Oğlu Segrek'in Destanı;

10. Tavladan bir şahbaz at çıhardı, eyerledi. (Ergin, 1994: 228)

[Tavladan bir koç at çıkardı eyerledi. (Ergin, 2009: 182)]

Dede Korkut Hikâyeleri'nde şahbaz sözcüğünün geçtiği cümlelere baktığımız zaman hepsinin "şahbaz at" şeklinde kullanıldığını görüyoruz. Şahbaz sözcüğü bütün cümlelerde çevik, güçlü anlamındaki koç sözcüğü ile kullanılmıştır. Şahbaz sözcüğü Dede Korkut'ta sadece atlar için kullanılmış bir ifade olup akdoğanı akla getirmektedir. Hikâyelerde geçen *şahbaz atlar* gücü, çevikliği, atılganlığı ifade etmektedir. Kelime, Oğuzlarda büyük önem taşıyan atın gücünü, çevikliğini ifade etmek için kullanılmıştır. Burada verdiğimiz 10 cümlenin 6'sında şahbaz sözcüğü tavla tavla ifadesi ile yer almıştır. Tavla tavla yani sürü sürü anlamındadır. Bu da atların çokluğunu ifade ediyor. Cümlelere baktığımızda bu şahbaz atların Oğuz beylerine ait olduğunu görüyoruz. Oğuz beylerinin yoldaşı olan bu atların öyle sıradan bir at olmaması, tıpkı Oğuz yiğitleri gibi güçlü, çevik, kahraman atlar oldukları "şahbaz" yani koç sözcüğü ile ifade edilmektedir. Oğuz beyleri atları ile özdeşleşmiş durumdadır.

İKİNCİ BÖLÜM

BİTKİ ADLARI

Tıpkı hayvanlar gibi bitkiler de, insanlığın var olduğu zamandan bu yana var olmuşlar ve insanlar ile ilişki içerisinde bulunmuşlardır. Bu ilişki sadece hayvanlarla insanlar ya da insanlarla bitkiler arasında değil, hayvanlar ve bitkiler arasında da ortaya çıkmaktadır. Bakıldığı zaman insan, hayvan ve bitki üçlüsü birbirlerinden bağımsız yaşam süremeyen varlıklardır. Bu canlı varlıklar aynı zamanda birbirlerine hayat sunarlar.

Canlı olan her varlık hayatını devam ettirebilmek için ayakta kalmak zorundadır. Bir yaşam biçimi etrafında varlıklarını sürdürürler. Bu yaşam biçimi de üretim ve tüketimin etrafında şekillenmektedir. Döngü, üretim ve tüketimin üzerine kuruludur. Bu döngünün sağlıklı bir şekilde, düzen içerisinde gerçekleşebilmesi için insanlar, hayvanlar ve bitkiler birbirlerine muhtaçtırlar. Bu birlik ve ilişki yüzyıllardır devam etmiş ve bundan sonra da devam edecektir. Türkler yerleşik hayata geçmeden önce hayvancılıkla uğraşmış, geçimlerini hayvanlar üzerinden sağladılar. Yerleşik hayata geçtikten sonra tarımsal faaliyetlerde bulunarak geçimlerini bitkiler üzerinden de sağlamışlardır.

Kaplan, insanların duygu ve düşüncelerinin hayat meşgaleleri ile yakından ilgili olduğunu söyler. Sürü besleyen ve hayvan avlayan göçebenin hayat meşgalesinin hayvanlar olduğunu, hayvanların ise canlı ve hareketli bir varlık olduğu için onu yetiştiren insanın da hareketli olduğunu belirtir. Toprakla uğraşan, ekin, bağ, bahçe yetiştiren insanın ise tıpkı bitkiler gibi durağan olduğunu ifade eder.⁴⁹⁴

Dünyadaki tüm insanlar için toprak bir yaşam kaynağı olmuştur. Besin için gerek duyulan ihtiyaçların çoğu buradan elde edilmektedir. Bu süreçte ise bitkiler önemli rol oynarlar ve toprak bitkilere hayat kaynağı olur. Toprağın ekilip biçilmesi insanoğlu için bir uğraş olmanın yanı sıra aynı zamanda onlar için gelir kaynağı da olmuştur. Toprak denince akla bitkiler gelir. Bitkilerin yaşam alanı ise topraktır. İlk insanlar beslenme kaynağı olarak hayvanların yanı sıra bitkileri de seçmişlerdir.

⁴⁹⁴ Mehmet Kaplan, "Yunus Emre ve Nebatlar", *Türkiyat Mecmuası*, C. 12, 2010, s. 45.

Bunların çoğunu yabancı bitkiler oluşturmuştur. Zamanla tahıl yetiştirmeye başlayan eski insanlar yine de yabancı bitkiler ile beslenmeye devam etmişlerdir.

Bitkiler besin kaynağı olarak kullanımlarının yanı sıra şifa kaynağı olarak da karşımıza çıkarlar. Çok eski çağlardan bugüne bitkilerden çeşitli hastalıkların tedavisi için faydalanılmıştır. Birçok kültürde, yazılı veya yazılı olmayan kaynaklarda binlerce yıllık bir geçmişe sahip olan bu bitkiler insanlığa önemli katkılar sağlamıştır. Binlerce çeşit bitkinin varlığı bilinmekle beraber henüz keşfedilmemiş daha nice bitkiler de vardır. Bitkiler gıda olarak kullanılması ve şifa kaynağı olmasının yanında yakacak bir eşya, hayvanların besin kaynağı olarak da kullanılır. Kışın soğuktan korunmak için yakılacak ateş için bir odun olabilirken, hayvanlar için de yem olabilmektedirler.

Antropolog Levi-Strauss eski insanların toplum düzeni ve evren düzeni arasında uyum kurmaya çalıştıklarını, bunun için de bitkilerle yıldızlar, gezegenler, burçlar, haftanın günleri ve saatleri arasında ilişki kurmaya çalıştıklarını ifade eder.⁴⁹⁵ Bitkiler Türk kültüründe dileklerin Tanrı'ya ulaşmasında bir aracı olmasının yanında, rüyalarda da sembolik anlamlar kazanmıştır.⁴⁹⁶

“Bitki kavramının ifade ettiği o kadar çok mana vardır ki; bitkiler bazen edebiyatın konusu, bazen renk ve koku, bazen sevgiliye sunulabilecek en güzel hediye, bazen duygularımızı anlatmanın en güzel yolu, bazen de bir ilin, şirketin veya takımın sembolüdür. Rengi, kokusu ve görüntüsüyle çevremizi baştan başa saran bitkilerin tabiata sağladığı faydalar ve insana sunduğu nimetler saymakla bitmez.”⁴⁹⁷

Bitkiler hayatımızın her alanına yerleşen ve tabiatımızı güzelleştiren canlılardır. Bizim için önemsiz sayılabilecek bir bitki türü elbet yoktur. Her bir bitkinin ayrı bir değeri ve anlamı vardır. Edebiyatımızda bitkileri sık sık benzetme unsuru olarak kullanılmaktadır. Bu genellikle bir güzelliği ortaya çıkarmak için yapılmaktadır. Örneğin, bir kadının güzelliğini ifade etmek için *gül gibi kadın*, yine güzel bir kızın boyunun uzunluğunu ve salınarak yürüyüşünü ifade etmek için *selvi gibi kız*, bir kadının teninin güzelliğini, yumuşaklığını ifade etmek için de *pamuk gibi* ifadelerini kullanırız. Görüldüğü üzere güzel olan her şeye sembol olmaktadır.

⁴⁹⁵ Claude Levi-Strauss, *Yaban Düşünce*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s. 63, 64.

⁴⁹⁶ Asiye Duman, "Türk Kültürü ve Bitkiler", *Hacı Bektaş Veli Dergisi*, S. 12, 1999, s. 190.

⁴⁹⁷ M. Fatih Alkayış, *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri, 2007, s. 1.

Önler, farklı dillerde aynı bitkiyi karşılayan kelimelerin semantik (anlambilim) yapılarının aynı olduğunu ifade eder.⁴⁹⁸

Duran, bitkiler ile ilgili ilk bilgilerin Kâşgarlı Mahmut'un 11. yüzyılda yazdığı, Türk dilinin ilk sözlüğü kabul edilen Divanu Lügat-it Türk'te yer aldığını ve bu sözlükte yer alan bitki adlarının çoğunun şu anda da Anadolu'da kullanılmakta olduğunu ifade eder.⁴⁹⁹ Anadolu bugün binbir çeşit bitkinin yer aldığı bir hazine gibidir. Her coğrafyada farklı türden bitkiler karşımıza çıkmaktadır. Bu coğrafyalar üzerinde de farklı kültürler vardır. Bitkiler kültürlerin özelliklerine göre adlandırılır ve her kültürün dil özelliğine göre isimlendirilir. Bu da kültür varlıklarının zenginlikleridir.

Dede Korkut Kitabı'nda da çeşitlilik gösteren bitkiler, gerçek anlamlarının yanı sıra sembol ve benzetme unsuru olarak da kullanılmışlardır. Hikâyelerde baharın betimlemesi yapılırken bitkilerden estetik boyutta yararlanılmıştır. Oğuz beylerinin sevdiği kız ve kadınların güzelliklerinin öne çıkarılmasında da bitkiler kendisine benzetilen unsur olarak yer almışlardır. Hikâyelere baktığımız zaman karşımıza çıkan bitkilerden anlıyoruz ki, Oğuz toplumu tarıma dayalı bir hayata geçmiş olup bitki kültürü ile iç içedir. Bu da bize Oğuzların yerleşik hayata geçtiklerinin bir kanıtıdır. Ayrıca biz bu bitkiler sayesinde Oğuz halkının coğrafyası, bitki örtüsü ile ilgili de çıkarımlarda bulunabilmekteyiz.

Bu çalışmamızda da Dede Korkut Kitabı'nda geçen hayvan adlarının yanı sıra bitki adlarına da yer verdik. Bu bitki adlarını tek tek tespit edip her kelimeyi kendi içerisinde değerlendirdik. Kelimeleri tıpkı hayvan adlarında olduğu gibi ayrı başlıklar altında toplayarak anlamlarını, kültürümüzdeki varlıklarını ele aldık ve bunları ادبيلim bağlamında değerlendirdik. Bu hayvan adlarının hikâyelerde geçtiği yerleri cümleler hâlinde vererek inceledik. Bu sözcükleri ayrıca gerçek anlamlı veya mecaz anlamlı olarak da belirttik.

⁴⁹⁸ Zafer Önler, "XIV. - XV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları", *Kebikeç*, S. 18, İstanbul, s. 276.

⁴⁹⁹ Ahmet Duran, "Türkçede Bazı Bitki Adlarının Veriliş Sebepleri", *Türk Dili Dergisi*, S. 555, Ankara, s. 223.

2.1. Asmagiller

2.1.1. Üzüm

Üzüm, "asmanın taze veya kuru olarak yenilen ve salkım durumunda bulunan meyvesi" şeklinde tanımlanmaktadır.⁵⁰⁰ Aydemir ve Topaloğlu, sözcüğü "asma adı verilen ağaççığın salkım durumunda ufak taneli, çekirdekli, ince kabuklu, sulu, etli, glikoz ve vitamin bakımından zengin, yetiştiği yere göre pek çok çeşidi bulunan, tazesi ve kurusu yenen meyvesi olarak tanımlarlar. Çavuş üzümü, çekirdeksiz üzüm, Frenk üzümü, parmak üzümü gibi türlerinin bulunduğunu belirtirler. Sözcüğü Eski Türkçe *üzüm* < *üz-mek* "kesmek, koparmak" şeklinde ifade ederler.⁵⁰¹ Üzüm sözcüğü Dede Korkut Kitabı'nda 2 kez geçmektedir. Bitki adı anlamının dışına çıkmadığı için gerçek anlamdadır.

Gülensoy, sözcüğün Eski Türkçede kullanımını *üzüm / üsüm*, Orta Türkçede kullanımını ise *üzüm* şeklinde verir.⁵⁰² Eren, sözcüğün Eski Türkçeden başlayarak *üzüm* şeklinde kullanıldığını, Orta Türkçede de *üzüm* şeklinde geçtiğini, Eski Kıpçakçada *üzüm* ve *yüzüm* biçimlerinin geçtiğini ifade eder.⁵⁰³

Üzüm çok eski çağlardan beri yetiştirilmekte olup tanelerinden meyve olarak faydalanılmaktadır. İçki olarak da şarap yapımında kullanılır. Pekmez, sirke, pestil yapımında da kullanılan üzüm soframızın vazgeçilmez unsurlarındandır. Bir antioksidan özelliği gösteren üzümün saplarından, çekirdeğinden, kabuklarından da faydalanılmaktadır.

"Halk edebiyatının hemen hemen bütün türlerinde üzümü çeşitli özellikleriyle buluruz. Üzüm; destan, masal, halk hikâyesi ve efsane gibi anlatmaya dayanan türlerin dışında atasözlerine, bilmecelere, mânilere, ninnilere, türkülere vs. de konu olmuştur."⁵⁰⁴

Anlatmaya bağlı türlerden atasözlerinde karşımıza çıkan üzüm, genellikle öğüt verme (nasihat verme) amacıyla kullanılmıştır. Yine deyimlerde de karşımıza çıkan bu sözcük bir olayı, durumu ifade etmek için benzetme unsuru olarak kullanılmıştır.

⁵⁰⁰ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2460.

⁵⁰¹ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 1116.

⁵⁰² Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 1008.

⁵⁰³ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 431.

⁵⁰⁴ Ebru Şenocak, "Türk Halk Kültüründe ve Mitolojik Bağlamda Üzümün Yeri", *Milli Folklor Dergisi*, S. 76, s. 165.

Türk kültüründe evlat soyun devamı açısından oldukça önem arz eder. Dede Korkut Kitabı'na baktığımız zaman Oğuz beyleri için de soyun devamlılığının oldukça önemli olduğunu görüyoruz. Bir soyun devamını sağlayan erkek çocuktur. Bu sebeple hikâyelerde erkek çocuğa verilen önem daha başkadır. Günümüzde de erkek çocuğuna verilen önem hâlâ devam etmektedir. Türk kültüründe farklı geleneklerde çocuk sahibi olamayanlar için, erkek çocuk isteyenler için çeşitli bitkilerden çeşitli karışımlar yapılır, farklı uygulamalara başvurulur. Bu sebeple buna çareler aranmakta ve tabiata, bitkilere başvurulmaktadır. Bu bitkilerden biri de üzümdür.

“Üzüm, anlatmaya dayalı türlerde olsun, günlük yaşantımızda olsun mucizeler yaratan bir meyvedir. Arkeolojik bulgulara göre üzümün vatanı Anadolu'dur. Çünkü bu bulgular İ. Ö. 4000 - 3500 yıllarına kadar uzanır. Ayrıca Anadolu tarihinde Hititlerden bu yana üzümün kutsanmadığı bir uygarlık yoktur.”⁵⁰⁵

Eski edebiyatta üzüm şarap unsuru ile birlikte divanlarda çok sık yer almıştır. Adı şarap ile anılan bir meyvedir. Genellikle şairlerimiz üzüm suyundan yapılan ve bade adını verdikleri içkiyi beyitlerine, divanlarına taşımışlardır. Edebiyatta önem arz eden üzüm ayrıca şairlerin rüyalarına da tesir etmiştir.

“Âşık Pervanî, gördüğü rüyalardan birinde, Kutup Nebi adında erenlerin başı olan kişinin elinden üç üzüm tanesi aldığını anlatır. Fakat bunları yemeden Nazlıhan adında, aşkına bade içeceği sevgiliye geri verdiğini, bu yüzden dünyada iken kavuşamayacağını anlamış olduğunu söyler.”⁵⁰⁶

“Seyrani de bir gün cami imamının yerine namaz kıldırma için camiye gider. Fakat gündüz sanarak namazı gece kıldırma gider. Gittiği zaman caminin kapısının açık olduğunu görür. İçeride nur yüzlü insanlar görür ve onlarla namaz kılar. Bu nur yüzlü kişiler dervişlerdir. Seyrani daha sonra bu nur yüzlü dervişler tarafından kış mevsimi olmasına rağmen Elbiz bağlarına götürülür, orada ona üzüm yedirirler. Seyranî evine döndüğü zaman gördüklerinden etkilenmiş bir halde şiirler söylemeye başlar.”⁵⁰⁷

Böylece Türk kültüründe her anlamda fayda sağladığımız üzümün İslâmiyetten önceki yüzyıllardan bu yana kutsal kabul edildiğini söylememiz mümkündür.

⁵⁰⁵ Ebru Şenocak, *age*, s. 166.

⁵⁰⁶ Umay Günay, *Türkiye'de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*, Ankara, 1993, s. 43.

⁵⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Hasan Avni Yüksel, *Âşık Seyranî / Hayatı ve Şiirleri*, Ankara, 1987, s. 10.

Üzüm sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl ekinin belirtme durum eki /+I/ hâli ile kullanılmış olup, aynı zamanda tamlama grubundan sıfat tamlaması şeklinde de yer almıştır.

Hâl Eki:

Belirtme durum eki /+I/: 2 kez yer almıştır. kara salkumlu üzüm+i (5.82.) ol üzüm+i (5.83.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 2 kez yer almıştır. kara salkumlu üzüm+i (5.82.), ol üzüm+i (o üzümü) (5.83.)

Sözcüğün Dede Korkut Kitabı'nda hangi anlamda yer aldığını gösteren cümleler şu şekildedir:

Duha Koca Oğlu Delü Dumrul Destanı:

1. Ol bağlaruñ kara salkumlu üzümü olur (Ergin, 1994: 179)

[O bağların kara salkımlı üzümü olur (Ergin, 2009: 116)]

2. Ol üzümü şıkarlar al şarabı olur (Ergin, 1994: 179)

[O üzümü sıkırlar al şarabı olur (Ergin, 2009: 116)]

Bu cümleler Delü Dumrul'un Azrail ile konuştukları bir soylamada yer almaktadır. Kısaca hikâyenin tamamına baktığımız zaman, Deli Dumrul Azrail'e meydan okur. Bunun üzerine Azrail Deli Dumrul'un canını almak için gelir. Azrail ile baş edemediğini göre Deli Dumrul ona canını almaması için yalvarır. Deli Dumrul Azrail'e, tepesi büyük dağlarının olduğunu, bu dağlarda bağlarının olduğunu, o bağlarda kara salkımlı üzümler olduğunu, o üzümün al şarabı olduğunu, o şaraptan içenin de sarhoş olduğunu anlatır. O sözleri şaraphyken söylediğini, ne dediğini bilmediğini söyler. Bunun üzerine hikâyenin devamında Azrail, Deli Dumrul'a Allah'a yalvarmasını söyler.

Görüldüğü üzere üzüm sözcükleri bitki adı anlamında kullanılmıştır. Bu cümleler bize Oğuz diyarında üzüm yetiştirildiğini göstermenin yanı sıra bu üzümlerden şarap yaptıklarını da göstermektedir. Dikkati çeken bir diğer unsur ise renk unsuru olmuştur. Kara üzüm olarak yer alan sözcük, şarabın kara üzümünden yapıldığına işaret

eder. Bu üzümün suyu kırmızı renktedir ve böylece şarabın kırmızı rengini kara üzüm vermektedir. Bu doğrultuda Oğuzların da yetiştiriciliğini yaptıkları üzüm, Türk kültüründe varlığını sürdürmekte olan ve her anlamda yararlanıp tükettiğimiz bir bitkidir. Sözcük bitki adı anlamının dışına çıkmadığı için Dede Korkut Kitabı'nda gerçek anlamda yerini almıştır.

2.2. Ballıbabagiller

2.2.1. Yavşan Otu

Sözcük, "sıracagillerden, mavi ve beyaz renkte çiçekler açan, kokulu, acı, kaynatılıp suyu ilaç olarak içilen bir bitki, yavşan (*Artemisia*)" şeklinde tanımlanmaktadır.⁵⁰⁸ Ayverdi ve Topaloğlu, sözcüğün Eski Türkçede *yabçan* - *yavçan* olarak yer alıp, kökünün kesin olarak belli olmadığını ifade ederler. Sözcüğü "mavi ve beyaz çiçekler açan, çay gibi içilen ve hazmı kolaylaştıran bir bitki" olarak tanımlarlar.⁵⁰⁹ Baytop, sözcüğü "bir, iki veya çok yıllık, otsu veya çalimsı, esmer kırmızımtırak veya sarımtırak renkli çiçekleri olan türler" şeklinde tanımlar. Türkiye'de yirmi kadar türünün olduğunu belirtir. Eş anlamlılarının Pelin otu, tarhun, ayvadana, çilbaş, havşan, sıtma otu, yavşağan, tavşan, tavuşan, yayşa olduğunu ifade eder.⁵¹⁰ Dede Korkut Kitabı'nda *yavşan* olarak geçen kelime 1 kere geçmiştir ve gerçek anlamdadır. Kelime, Begil Oğlu Emren'in Destanı'nda yer almıştır.

Clauson, sözcüğü Eski Türkçe *yabçan* / *yavçan* olarak verir, "pelin" (wormwood) olarak tanımlar.⁵¹¹ Eren, sözcüğün Orta Türkçeden başlayarak *yabçan*, *yavçan* olarak kullanıldığını Eski Kıpçakçada da *yavşan* olarak kullanıldığını ifade eder.⁵¹² Ergin, bu otun sancı için ilaç olarak kaynatılıp içildiğini, çok acı bir yaban otu olduğunu, süpürge otu olarak da geçtiğini söylemektedir.⁵¹³

Yavşan otu yabancı bir ot olmasıyla bilinmektedir. Dede Korkut Kitabı'nda geçmesinden anlıyoruz ki bu ot Oğuz diyarında yetişmektedir. Oğuzlar bu yabancı otu keşfetmişler ve ondan yararlanmayı bilmişlerdir.

"Ruslar, özgürlük alanında olduğu gibi vatan sevgisi, birlik beraberlik, kardeşlik konularında da Türkleri örnek almışlardır. Buna örnek A. N. Maykov'un 'Yemşan' adlı şiiridir. Geçmişe, tarihe büyük ilgi duyan Maykov, Volinski vakayinamesinde okuduğu, Kıpçak Türkleriyle ilgili bir olaydan çok etkilenir ve Yemşan adlı şiiri yazar."⁵¹⁴

⁵⁰⁸ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2553.

⁵⁰⁹ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 1155.

⁵¹⁰ Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara, 2015, s. 282.

⁵¹¹ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 872.

⁵¹² Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 444.

⁵¹³ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı II, İndeks - Gramer*, Ankara, 1997, s. 324.

⁵¹⁴ Suzan Zobu, "Rus Şairi A. N. Maykov ve 'Yemşan' Adlı Eserinde Türk İzleri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 6, 2000, s. 472, 474.

"Yemşan" Türkçe kökenli bir kelimedir. Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lügat-it Türk adlı eserinde bu kelimenin iki anlamı verilmiştir. Birincisi, "yemşen": Kıpçak ülkesinde bir kır yemişinin adı; Orta Anadolu'da Azerbaycan'da da bu kelime "yemşen" şeklinde kullanılır ve dikenli bir çalının üzerinde biten kırmızı, ufak meyvelere verilen isimdir. İkincisi ise "yapçan": yavşan otu; p harfi w'ye çevrilerek "yawçan" gibi şekilleri de verilmiştir. Maykov'un şiirinde kastedilen de kelimenin bu anlamıdır, yani "yavşan otu"dur.⁵¹⁵

"Şiirin konusuna gelince: Kıpçak Hanları Otrok (Artık Han) ve Sırçan (Sırgan Han), Rus knezi Monomah'ın saldırısına uğrarlar ve iki kardeş birbirinden ayrı düşerler. Sırçan, Don nehri yakınlarında bir yere, Otrok ise Kafkas dağlarına gizlenir. Yıllar geçip, Monomah öldüğünde Sırçan kardeşi Otrok'a anavatanına dönmesi için haber gönderir. Otrok gittiği yerde varlık içinde hüküm sürer. Kardeşinin sözlerine alaylı bir gülümsemeyle cevap verir. Ozan, Kıpçak türkülerini okumaya başladığında Otrok'un kalbi sancılır, geçmişe duyduğu özlemi büyür, fakat ana topraklarına dönmesini sağlayan asıl olay, ozanın ona bir demet yavşan otu uzatmasıdır. Bu otun keskin kokusunu alır almaz, artık hiçbir şey onu vatanına dönmekten alıkoyamaz. "Yâd ellerin şöhretinden ise, doğduğum topraklarda ölmek daha iyidir" der ve Kıpçak topraklarına, kardeşi Sırçan'ın yanına döner."⁵¹⁶

Bu ifadeler doğrultusunda yavşan otunun Kıpçak topraklarında sahip olduğu önem gözler önüne serilmektedir. Bozkır bitkisi olan bu otun Anadolu coğrafyasında farklı adlarla anılıp, Kıpçaklar tarafından da 'yemşen' olarak anıldığını görüyoruz. Böylece Kıpçak kültüründe çok önemli bir yer tutan yavşan otu, Rus A. N. Maykov'un şiirine "Yemşan" adı ile konu olmuştur.

"Kıpçaklar, yavşan otunun memleketlerini hatırlatması için ve mutluluk getirmesi için uzun yola çıkmadan önce, boyunlarına içi yavşan otuyla dolu küçük deri bir kese asarlarmış. Yavşan otunun kokusundan başka hiçbir şey bir bozkırlıya vatanını hatırlatmazmış. Uzaktaki akrabaya mektup ya da hediye yerine bir tutam yavşan otu göndermek yeterli gelirmiş. Eski bir inanıştan yola çıkılarak, evinin ve yavşan otunun kokusunu unutan kişilerin er ya da geç kendi benliklerini de unuttukları söylenirmiş."⁵¹⁷

⁵¹⁵ Suzan Zobu, *age*, s. 474.

⁵¹⁶ Suzan Zobu, *age*, s. 474.

⁵¹⁷ Suzan Zobu, *age*, s. 475.

Yavşan sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl ekinin yalın hâli ile yer almıştır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. yavşan (9.216.)

Dede Korkut Kitabı'nda 1 kere yer alan yavşan sözcüğünün geçtiği yer şu şekildedir:

Begil Oğlu Emren'in Destanı:

Yaluñuz yigit alp olmaz

Yavşan dibi berk olmaz (Ergin, 1994: 222)

[Yalnız yigit alp olmaz

Yavşan dibi berk olmaz (Ergin, 2009: 173)]

Hikâyeye bakıldığında Emren'in üzerine kâfirin geldiği görülmektedir. Bunun üzerine kâfir ile Emren söyleşmeye başlar. Bu ifade de kâfirin soylamasında yer alır. Kâfir Emren'i yalnız görünce yalnız yiğitten alp olmaz demişlerdir. Ardından da *yavşan dibi berk olmaz* cümlesi gelir. Berk bu cümlede sağlam, sert anlamında kullanılmıştır. Kâfirin kastettiği şey şudur: Nasıl ki yavşan otunun dibi sağlam değilse, el yordamıyla koparılabilirse, tek başına bir yiğit kahramanlık gösteremez. Fakat Oğuz beyleri inançlı beylerdir. Emren Allah'tan yardım diler ve Allah ona Cebrail vasıtasıyla kırk er gücü verir. Böylece Emren kâfiri bozguna uğratar.

Bu ifadeden yavşan otunun Oğuz diyarında da yetiştiğini, kökünün sağlam olmamasından el yordamı ile koparılabilen, zayıf köklü bir bitki olduğu bilgisine ulaşıyoruz. Bitki adı anlamının dışına çıkmayan bu sözcük gerçek anlamıyla kullanılmıştır.

2.3. Buğdaygiller

2.3.1. Arpa

Arpa, “buğdaygillerden bir bitki ve bu bitkinin ekmek ve bira yapımında kullanılan, hayvanlara yem olarak verilen tanelerine verilen ad”dır.⁵¹⁸ Arpa, Türkçe kökenli bitki adıdır.⁵¹⁹ Gülensoy, sözcüğün kökenini *arpa* olarak verir ve kelimeyi <*arp(/b)+a(y) şeklinde ifade eder.⁵²⁰ Ayverdi ve Topaloğlu, Eski Türkçeden beri kullanılan kelimenin Hint-Avrupa dillerinden geldiği ileri sürülmektedir der. Sözcüğü, “buğdaygillerden, taneleri ekmek ve bira yapımında kullanılan, hayvanlara yem olarak verilen bir tahıl cinsi; bu bitkinin tanesi” şeklinde tanımlarlar.⁵²¹

Tietze, sözcüğü “bugün bilinen manada, mâlum hubutat” olarak tanımlar.⁵²² Eren, kelimeyi “taneleri ekmek ve bira yapımında kullanılan, hayvanlara yem olarak verilen, ülkemizde çok yetiştirilen bir bitki” olarak tanımlar. Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını, Orta Türkçede *arpa* olarak geçtiğini ve Eski Kıpçakçada da *arpa* biçimiyle yer aldığını belirtir. Türkçe *arpa*’nın eski ve yeni diyalektlerde *arpacık*, *arpağan* gibi birtakım türevlerinin göze çarptığını ve bilimsel yayınlarda Hint-Avrupa dillerinden alındığı sıklıkla dile getirildiğini ifade eder.”⁵²³

Banguoğlu, içseste çift konsonların çok çeşitli olabileceğini, ancak bunların bazı şartlara göre bir araya geldiklerini belirtir. Bu şartlardan bir tanesi de içseste bir ünlü ile tonlu veya tonsuz bir katı konsonun daima birleşebileceğidir. Arpa sözcüğü de bunu örneklendiren kelimelerden biridir.⁵²⁴

Arpa sözcüğü Dede Korkut Kitabı’nda 2 kez geçmekte olup, kastedilen buğdaygillerden bir bitkidir. Bitki adı anlamıyla kullanılmış olup gerçek anlamdadır.

Arpa, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl ekinin yalın hâli ile kullanılmıştır. Ayrıca tamlama grubundan sıfat tamlaması olarak yer almıştır.

⁵¹⁸ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 156.

⁵¹⁹ M. Fatih Alkayış, *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kayseri, 2007, s. 9.

⁵²⁰ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 79.

⁵²¹ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 64.

⁵²² Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. I, s. 437.

⁵²³ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 19.

⁵²⁴ Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri*, Ankara, 1959, s. 90.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 2 kez yer almıştır. arpa (4.387., 4.437.)

Tamlama Grubu:

Belirtisiz isim tamlaması: 1 kez yer almıştır. arpa etmeği (arpa ekmeği) (4.437.)

Sıfat tamlaması: 1 kez yer almıştır. yanmış arpa ekmeği (4.387.)

Sözcük Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan'da yer almaktadır.

Geçtiği cümleler şu şekildedir:

1. *Yanmış arpa etmeği acı soğan öyünü digil (Ergin, 1994: 169)*

[*Yanmış arpa ekmeği acı soğan övünü de (Ergin, 2009: 105)*]

2. *Arpa etmeği acı soğan öyünçüğü diyeyin-mi (Ergin, 1994: 171)*

[*Arpa ekmeği acı soğan övüncüğü diyeyim mi (Ergin, 2009: 107)*]

Bu cümleler Kazan Bey ile oğlu Uruz Bey'in karşılıklı yaptıkları soylamalarda yer almaktadır. Uruz, kâfir tarafından esir edilmiştir ve Kazan Bey oğlunu kurtarmak için kâfir ile savaşmaya gider. Babasını gören Uruz, onu geri dönmesi için ikna etmeye çalışır. Oğlu için babasının ölmesinin ayıp olduğunu söyler. Eğer annesi kendisini soracak olursa ona doğruları anlatmasını ister. Birinci cümlede yer alan ifade, Uruz'un Kazan Bey'e karşı yaptığı soylamada yer almaktadır. Kâfir, Uruz'a yemek olarak yanmış arpa ekmeği ile acı soğan verir. Uruz ise annesi sorduğu zaman Kazan Bey'in ona cevap olarak "yanmış arpa ekmeği ve acı soğanın öğünü olduğunu" söylemesini ister. Arpa sözcüğü burada ekmek yapımında kullanılan bir bitki olarak yer almıştır. Yanık sıfatıyla arpa ekmeğinin yenmeyecek kadar kötü bir durumda olduğu ifade edilmektedir. Arpa kelimesi bu cümlede gerçek anlamda ifade bulmuştur.

İkinci cümle ise Kazan Bey'in, oğlu Uruz'a karşı yaptığı soylamada yer alır. Uruz babasının geri dönmesini istemesinin üzerine Kazan bunu kabul etmek istemez. Başını oğlu Uruz için kurban edebileceğini ifade eder. Karısına gidip Uruz'un öğününün arpa ekmeği ve acı soğan olduğunu söylemesi ve Uruz'un kâfir elinde çektiklerini ona anlatması Kazan'ın namusuna ters düşmektedir. Bu cümlede yer alan arpa sözcüğü birinci cümledeki kullanımla aynı olup, ekmek yapımında kullanılan bir bitki olarak kullanılmıştır. Sözcük her iki cümlede de gerçek anlamdadır.

2.3.2. Çemen (Çimen)

Sözcük çim şeklinde de geçer ve “buğdaygillerden, bahçelerin, yol kenarlarının ve parkların yeşillendirilmesinde yararlanılan çok yıllık bitki (*Lolium*)” olarak tanımlanırken, *çimen* sözcüğü “kendiliğinden yetişmiş çim” olarak tanımlanmaktadır.⁵²⁵ Sözcük Farsça *çemen* sözcüğünden gelmekte olup, Eski Türkçede *çimgen* olarak kullanılmıştır.⁵²⁶ Farsça isim olan çemen, “yeşil ve kısa otlarla örtülü yer, çimen, ağaç ve çiçeği olan çayır, yeşillik” olarak da tanımlanır.⁵²⁷ Sözcük Dede Korkut Kitabı’nda *çemen* olarak geçmekte olup 7 kez yer almıştır ve tüm kullanımlar gerçek anlamlıdır.

Clauson’da *çimgen* olarak yer alan sözcük “çayır, çim” (meadow, peat) anlamındadır.⁵²⁸ Tietze, sözcüğü “çayır, mera” olarak tanımlar ve Farsça *çemen* sözcüğünün varyantı olarak ifade eder.⁵²⁹ Gülensoy’un ifadesinde ise *çemen* sözcüğü “maydanozgillerden bir bitki ve bunun kokulu tohumu” şeklinde tanımlanır. Gülensoy, sözcüğün Orta Türkçede *çümgen* olarak geçtiğini belirtir.⁵³⁰

Dede Korkut Kitabı’nda sözcük yeşilliği ile ön plana çıkan, çok yıllık, bodur bitki olarak yer alır. Hikâyelerde çimenin yanı sıra çayır sözcüğünün de yer aldığını görmekteyiz. Her ikisi de yeşilliği ifade eder. Fakat çimen tek bir bitkiyi ifade ederken, çayır birden çok bitkinin birleşme noktasıdır. İçerisinde çimeni de barındırır. Türk edebiyatında çimenler baharın sembolüdür demek mümkündür. Dede Korkut’ta Kan Turalı ile Selcen Hatun’un konakladıkları bir yerde de çimenlere rastlanır ve doğa güzelliğinin sembollerinden biri durumundadır.

Çemen, hikâyelerde isim çekim ekleri ile kullanılmış olup, ayrıca tamlama grubu da oluşturmuştur.

İyelik Eki:

3. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. gögez yirler çemen+ler+i+n (M.42.)

Çokluk Eki: 2 kez yer almıştır. gögez yirler çemen+ler+i+n (M.42.), çemen+ler (6.302.)

⁵²⁵ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 548.

⁵²⁶ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 222.

⁵²⁷ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 2016, s. 174.

⁵²⁸ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 423.

⁵²⁹ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. II, s. 232.

⁵³⁰ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 229.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. gökçe çemen (M.21.)

Yaklaşma durum eki /+A/: 4 kez yer almıştır. görklü çemen+e (4.70., 6.464., 11.308., 12.185.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 5 kez yer almıştır. gökçe çemen (M.21.), görklü çemen (4.70., 6.464., 11.308., 12.185.)

Zincirleme isim tamlaması: 1 kez yer almıştır. gögez yirler çemen+ler+i+n (M.42.)

Kelimenin Dede Korkut Kitabı'nda geçtiği yerler şu şekildedir:

Mukaddime:

1. *Yapa yapa karlar yağsa yaza kalmaz, yapağulu gökçe çemen güze kalmaz.* (Ergin, 1994: 74)

[*Lapa lapa karlar yağsa yaza kalmaz yapağulu yeşil çimen güze kalmaz.* (Ergin, 2009: 16)]

2. *Gögez yirler çemenlerin kulan bilir.* (Ergin, 1994: 75)

[*Yeşermiş yerlerin çimenlerini yaban eşiği bilir.* (Ergin, 2009: 17)]

Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan:

3. *Gök alañ görklü çemene çadır tikdi.* (Ergin, 1994: 157)

[*Yeşil düzlüğe, güzel çimene çadır dikti.* (Ergin, 2009: 93)]

Kaňlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı:

4. *Şovuk şovuk sular, çayırlar, çemenler..* (Ergin, 1994: 193)

[*Soğuk soğuk sular, çayırlar, çimenler...* (Ergin, 2009: 135)]

5. *Görk ala görklü çemene çadır dikdi.* (Ergin, 1994: 198)

[*Yeşil, alaca, güzel çimene çadır dikti.* (Ergin, 2009: 142)]

Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan:

6. *Şazan görklü çemene çadır otağ dikdürdi.* (Ergin, 1994: 243)

[Kazan güzel çimene çadır otağ diktirdi. (Ergin, 2009: 203)]

İç Oğuz Taş Oğuz Âsi Olup Beyrek'in Öldüğü Destan:

7. Kazan görk alaň görklü çemene çadır dikdüirdi, otağın kurdı. (Ergin, 1994: 251)

[Kazan yeşil düzlüğe, güzel çimene çadır diktirdi, otağını kurdu. (Ergin, 1994: 212)]

Birinci cümleye baktığımız zaman sözcüğün 'yapağılı yeşil çimen' olarak yer aldığını görüyoruz. Yapağı, koyunun tüyüdür. Yeşil çimenin yapağılı olması, üzerinde koyunların gezdiğine işaretler. Koyunların otlandığının işaretidir. Çimen sözcüğü yeşil otsu bitki anlamındadır. İkinci cümlede, yeşermiş çimenlerin yerini yaban eşiğinin bildiği söyleniyor. Yaban eşiği ot ile beslenen bir hayvan olmasıyla bilinmektedir. Bu otlardan biri de çimendir. Yaban eşiğinin yeşil, taze çimenlerle beslendiğini anlıyoruz. Çimen hayvanlar için bir besin kaynağı durumundadır. Üçüncü cümlede, çimen güzel sıfatıyla nitelenmiştir. Yeşil düzlüğe, güzel çimene dikilen bir çadırdan bahsedilmektedir. Çadır kültürünün var olduğu Oğuzlar, bu çadırlarını yeşil çimenlerin üzerlerine kurmuşlardır. Çimen bu cümlede güzel yerlerin sembolüdür. Dördüncü cümle, Kan Turalı ile Selcen Hatun'un konakladıkları mekânın tasviridir. Bu mekânda türlü kuşların, soğuk suların, çayırın, çimenlerin olduğundan bahsedilmiştir. Çimen sözcüğü yeşil alan olarak ifade bulmuştur. Ayrıca o mekânın güzelliğinin de sembolüdür. Beşinci, altıncı ve yedinci cümleler, üçüncü cümledeki ifade ile aynıdır. Çadır kültürüne sahip Oğuzların otağlarını (çadırlarını) çimenler üzerine kurduklarını görüyoruz. Yeşil, çok yıllık bitki olan çimen hem Oğuz halkına kucak açmış hem de Oğuzların hayvanlarının otlabilmesi için besin kaynağı olmuştur. Ayrıca çimen sözcüğünün geçtiği bu cümlelerden hareketle Oğuzların yeşil, bereketli topraklara sahip olduğu sonucuna da varmaktayız. Tüm bu cümlelerde geçen *çemen* sözcüğü bitki adı anlamının dışına çıkmayıp gerçek anlamda kullanılmıştır.

2.3.3. Kamış

Kamış, "buğdaygillerden, sulak, nemli yerlerde yetişen, boğumlu, sert gövdesi olan bitkiler" şeklinde tanımlanmaktadır.⁵³¹ Ayverdi ve Topaloğlu, sözcüğün Eski Türkçeden beri kullanıldığını ifade ederler ve sözcüğü "buğdaygillerden, sulak yerlerde

⁵³¹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1289.

yetişen, çeşitli türleri olan, içi boş, yüzü boğumlu bitki” olarak tanımlarlar.⁵³² Baytop sözcüğü “3 m kadar yükselebilen, otsu, çok yıllık, göl, dere ve bataklık kenarlarında yetişen bir bitki” olarak tanımlar ve eş anlamlılarının *beyaz kamış*, *kamış otu* (*Terkos Köyü-İstanbul*), *süpürge kamışı* olduğunu ifade eder.⁵³³

Clauson, Eski Türkçe *kamış* sözcüğünü “reed, cane, rush’ and the like” şeklinde ifade eder, bu sözcükler kamış anlamına gelmektedir. Tietze, ise sözcüğü “sulak yerlerde yetişen, boğumlu sert gövdesi olan bir bitki” olarak tanımlar.⁵³⁴ Gülensoy, kamış kelimesini “sulak, nemli yerlerde yetişen, boğumlu, sert gövdesinden ney ve kalem yapılan bitki olarak tanımlar. Sözcüğün Eski Türkçede *kamış* ~ *kamuş*, Orta Türkçede *kamuş* şeklinde kullanıldığını ifade eder. Sözcüğün kökenini “K (>ğ, h) AM (>b) IŞ (>s) olarak verir.⁵³⁵ Eren, kelimeyi “sulak yerlerde yetişen, çok yıllık ve otsu bir bitki ” olarak tanımlar. En eski çağlardan başlayarak kullanıldığını ve Orta Türkçede *kamış* olarak geçtiğini, Eski Kıpçakçada *kamış* biçiminin göze çarptığını ifade eder.⁵³⁶

Kamış, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl ekinin yalın hâli ile yer almıştır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 1 kez yer almıştır. kamış (4.451.)

Kamış sözcüğü Dede Korkut Kitabı’nda 1 kere yer almıştır. Mecaz anlamda ifade bulan sözcük, Kazan Bey’in Oğlu Uruz Bey’in Esir Düştüğü Destan’da geçmektedir. Geçtiği yer şöyledir:

Kâfiri kamış kibi od oluban yandurayım (Ergin, 1994: 172)

[Kâfiri kamış gibi ateş olup yandırdayım (Ergin, 2009: 108)]

Kamış, yüksekliği 3 metreye kadar olabilen, uzun bir bitki olmasıyla bilinmektedir. Bu cümlede de kamış sözcüğü uzunluğu ile ön plana çıkmaktadır. Ateş ise yakıcı bir unsurdur. Ne kadar gür ve yüksek olursa yakıcılığı da o derece fazla olur. Cümlede ateşin kamış gibi olması demek alevlerin tıpkı bir kamış uzunluğu gibi yükselmesi anlamına gelmektedir. Bu da alevlerin daha çok yakıcı olmasına işaret

⁵³² İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 551.

⁵³³ Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara, 2015, s. 150.

⁵³⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 146; Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 88.

⁵³⁵ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 457.

⁵³⁶ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 204.

etmektedir. Bu ifadeden hareketle de cümlede kâfiri bu yoğun ateşte yakma isteği yer almaktadır. Dede Korkut Kitabı'nda yer alan bu ifadeler Kazan Bey'e aittir. Kazan burada "kamuş gibi od olup" kâfiri bizzat kendisi yakmak ister. Kâfiri yakma isteğini de kamuşa benzeyen yüksek, heybetli ateş ile ifade eder. Kamuş gibi ateş olmak ifadesi bir benzetme unsuru olarak cümlede yerini almıştır. Ateş heybeti, gürlüğü ve yüksekliği ile kamuşa benzetildiği için kamuş kelimesi cümlede kendisine benzetilen öge olarak kullanılmıştır. Sözcük gerçek anlamının dışında, benzetme unsuru olarak kullanıldığı için mecaz anlamlıdır.

2.3.4. Kargı

Kargı, "gövdesi 5-6 metre yüksekliğe erişebilen çok yıllık bir bitki, kamuş, saz" olarak tanımlanmaktadır.⁵³⁷ "5 m kadar yükselebilen, rizomlu, çok yıllık ve otsu bir bitkidir. Gövesinden kaval ve ney yapılıdır. Eş anl. Kargı kamuşı, Masura kamuşı."⁵³⁸ Ayverdi ve Topaloğlu, sözcüğü (< *kargu* "kamuş, kalın kamuş) şeklinde verirler. "Sert ağaçtan yapılmış, ucu sivri ve demirli, uzun bir sırık şeklindeki eski bir savaş âleti, büyük ve uzun mızrak; kamuş" olarak tanımlarlar.⁵³⁹ Dede Korkut Kitabı'nda *kargı* sözcüğü *kargu talı* olarak kullanılmış olup toplam 5 yerde geçmektedir. Bu kullanımların hepsi bitki adı anlamında olup gerçek anlamdadır.

"Kökeninin Doğu Asya sulak alanları olduğu kabul edilen Kargı kamuşı (*Arundo donax L.*), dünya genelinde önemini her geçen gün arttıran çok yıllık bir C3 (fotosentez reaksiyonunu gerçekleştirirken havadaki karbondioksiti doğrudan tutan) bitkidir. Binlerce yıldır Asya, Avrupa ve Afrika kıtasında doğal olarak yetişmekle birlikte, Akdeniz iklim kuşağına hâkim bölgelerin doğal türü olarak kabul görmektedir."⁵⁴⁰

Tietze, sözcüğün Anadolu diyalektlerinde *kargı* / *karğu* olarak yer aldığını ifade etmiş ve sözcüğü "kamuş; kalın kamuş; dalyanlarda büyük balıklar için kullanılan demir kanca" olarak tanımlamıştır.⁵⁴¹ Gülensoy, sözcüğü "kamuş, saz" olarak tanımlar ve Eski Türkçede *karğı* / *karğu* 'mızrak; kalın kamuş' olarak kullanıldığını belirtir.⁵⁴² Kaçalın,

⁵³⁷ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1327.

⁵³⁸ Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara, 2015, s. 161.

⁵³⁹ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 568.

⁵⁴⁰ M. Burak ARSLAN, H. Turgut Şahin, "Alternatif Hammadde Kaynağı Olarak Kağı Kamuşı (*Arundo donax L.*) Üzerine Bir İnceleme, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, Isparta, 2014, s. 90.

⁵⁴¹ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 137.

⁵⁴² Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 468.

sözcüğü *karğı* ve *karğu* olarak vermiş, (< **kar-ğı*), (< **kar-ğu*) ‘sümgü, *kamış*’ olarak ifade etmiştir.⁵⁴³ Ergin, sözcüğü, *karğu* şeklinde verir, “kargı, ok ve mızrak yapılan sağlam kamış, mızrak” olarak tanımlar.⁵⁴⁴

Kargı, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl ekinin yalın hâli ile kullanılmış olup, belirtisiz isim tamlaması oluşturmuştur.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 5 kez yer almıştır. *kargu* (9.176., 9.226., 9.252., 9261., 12.90.)

Tamlama Grubu:

Belirtisiz isim tamlaması: 5 kez yer almıştır. *kargu talı* (9.176., 9.226., 9.252., 9261., 12.90.)

Kargı sözcüğünün Dede Korkut Kitabı’nda geçtiği yerler şu şekildedir:

Begil Oğlu Emren’in Destanı;

1. *Ƙarğı ƙalı süñüñi maña virgil (Ergin, 1994: 221)*

[*Ƙargı dalı mızrağını bana ver (Ergin, 2009: 172)*]

2. *Ƙarğı ƙalı süñüm ne beğenmezsin (Ergin, 1994: 222)*

[*Ƙargı dalı mızrağını ne beğenmezsin (Ergin, 2009: 173)*]

3. ... *altındağı al aygıra Begil meni bindürdi, ƙara polad öz ƙılıcın ƙuvvet virdi, ƙarğı ƙalı süñüsin himmet verdi... (Ergin, 1994: 223)*

[... *altındaki al aygıra Begil beni bindirdi, kara elik öz ƙılıcını kuvvet verdi, kargı dalı mızrağını himmet verdi...]*

4. *Ƙarğı ƙalı süñüler ile ƙırışdılar, meydanda buğa kibi süsişdiler, göğüsleri delindi, süñüleri şındı, bir birin alımadılar. (Ergin, 1994: 223, 224)*

[*Ƙargı dalı mızraklarla ƙırıştular, meydanda boğa gibi süsüştüler, göğüsleri delindi, mızrakları kırıldı, birbirini yenediler. (Ergin, 2009: 175)*]

İç Oğuz Taş Oğuz Âsi Olup Beyrek’in Öldüğü Destan:

5. *Ƙarğı ƙalı altmış ƙutam süñümi elüme alur-idüm. (Ergin, 1994: 248)*

⁵⁴³ Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara, 2017, s. 809.

⁵⁴⁴ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı II, İndeks - Gramer*, Ankara, 1997, s. 171.

[*Kargı dalı altmış tutam mızrağımı elime alırdım. (Ergin, 2009: 208)*]

Cümlelere bakıldığı zaman "kargı dalı mızrak" ifadesiyle karşılaşmaktayız. Tüm cümlelerde yer alan ifade budur. "Nasıl mızrak?" sorusuna "kargı dalı" cevabını alıyoruz. Bu bize mızrağın neyden yapıldığını göstermektedir. Kargı çok yıllık bir bitki olması sebebiyle dayanıklılığı da o derece fazla olduğundan kaval, ney, mızrak gibi aletlerin yapımında kullanıla gelmiştir. Yine dayanıklılığı ve sertliğinden yola çıkılarak savaş aletlerinin yapımında da kullanılmıştır. Bunu açıkça 'mızrak' sözcüğü ile görmekteyiz. Şu an kullanılan savaş aletleri teknolojik açıdan çok ileri bir seviyede olduğu için günümüzde mızrak, kılıç gibi savaş aletleri yerini daha teknolojik aletlere bırakmıştır. Bilindiği üzere Oğuzların zamanında teknoloji günümüzdeki gibi gelişmiş değildi ve imkânlar kısıtlıydı. Bu aletler günümüz şartlarındaki gibi makineler aracılığıyla üretilmez el yordamıyla yapılırdı. Böylece çevredeki unsurlar kullanılırdı. Kargı bitkisi de bu unsurlar arasında yerini almıştır. Oğuzların hayatlarına bakıldığı zaman hayvanların yanı sıra bitkilerden de yararlandıklarını görüyoruz. Bu da bize Oğuzların yaşamlarının her alanında doğal çevreden yararlanmayı bildiklerini gösteriyor. Kargı sözcüğü bu cümlelerde bitki anlamıyla kullanılmış olup gerçek anlamının dışına çıkmamıştır.

2.3.5. Saz

Sözcük "genellikle su kıyılarında, bataklık yerlerde yetişen ince, açık sarı renkli kamış, hasır otu, kiliz, kofa" şeklinde tanımlanmaktadır.⁵⁴⁵ Türkçe *sāz* "çamur, bataklık" demek olup, *sāz otu*'ndan kısaltma yoluyla *sāz* olmuştur.⁵⁴⁶ Baytop, sözcüğü *saz otu* olarak vermiş olup "40 - 300 cm yükseklikte, çok yıllık ve otsu bir bitkidir. Su kenarlarında yetişir." şeklinde tanımlamıştır.⁵⁴⁷ Sözcük Dede Korkut Kitabı'nda 3 yerde kullanılmış olup, bitki adı anlamının dışına çıkmadığı için gerçek anlamlıdır.

Gülensoy, sözcüğü "'çamur, bataklık' < *sāz" şeklinde verip, Türkiye Türkçesindeki kullanımının saz+(lık) şeklinde olduğunu ifade eder.⁵⁴⁸ Eyuboğlu, sözcüğün kamış anlamında da söylendiğini, kimi sözlüklerin bunu Eski Türkçe olarak

⁵⁴⁵ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2050.

⁵⁴⁶ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 924.

⁵⁴⁷ Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara, 2015, s. 239.

⁵⁴⁸ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 746.

gösterdiklerini, oysa Asya Türkçesinde özellikle Kaşgarlı ve Uygur sözlüklerinde kamış anlamını içeren böyle bir sözcüğün bulunmadığını belirtir.⁵⁴⁹

Tarama Sözlüğü'ne bakıldığı zaman *saz* sözcüğünün karşısında *sarı* kelimesinin yer aldığını görmekteyiz.⁵⁵⁰ Saz bitkisinin sarı renkte olmasından dolayı bu renk unsuru kullanılmış olmalıdır.

Saz, isim çekim eklerini alarak kullanılmış olup, sıfat tamlaması oluşturmuştur.

Çokluk Eki: 2 kez yer almıştır. ağça saz+lar (6.195.), kalıñ saz+lar+da (8.150.)

Hâl Eki:

Bulunma durum eki /+DA/: 1 kez yer almıştır. kalıñ saz+lar+da (8.150.)

Ayrılmaz durum eki /+DAn/: 1 kez yer almıştır. saz+dan (8.5.)

Saz sözcüğünün Dede Korkut'ta geçtiği yerler şöyledir:

Kaıñlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı:

1. *Ağça sazlar içinde şaru gönler görüben taylar başan*(Ergin, 1994: 190)

[*Akça sazlar içinde sarı deriler görüp taylar basan* (Ergin, 2009: 131)]

Basat'ın Depegöz'ü Öldürdüğü Destan:

2. *Hanum sazdan bir aslan çıkar, at urur, apul apul yorıyışu adam kibi, at başuban kan sömürür.* (Ergin, 1994: 207)

[*Hanım sazdan bir aslan çıkıyor, at vuruyor, sallana sallana yürüyüşü adam gibi, at basarak kan sömürüyor.* (Ergin, 2009: 152)]

3. *Kalıñ sazlarda çevürdüm alımadum Basat.* (Ergin, 1994: 211)

[*Kalın sazlarda çevirdim yenemedim Basat.* (Ergin, 2009: 157)]

Bu cümlelerde yer alan saz sözcüğü tek bir sazı değil birden çok sazı ifade etmektedir. İlk cümlede *akça sazlar içinde sarı deriler* ile kastedilen taylardır. Bu tayların sazların içinde gezindiklerini anlıyoruz. İkinci cümlede de sazdan bir aslan çıktığını, at vurduğunu, sallana sallana adam gibi yürüdüğünü, kan sömürdüğünü görüyoruz. Metnin tamamına baktığımız zaman bu aslanın Aruz Koca'nın oğlu olduğunu görüyoruz. Aruz Koca'nın üstüne düşman geldiği vakit, Aruz Koca

⁵⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1988, s. 286.

⁵⁵⁰ Bk. TDK, *Tarama Sözlüğü*, C. V, Ankara, 2009, s. 3360.

oğlancığını alıp kaçarken çocuk yolda düşer ve bir aslan çocuğu bulur, onu alır ve büyütür. Çocuk aslan ile yaşamaya başlar. Yaşadıkları alan yine bir sazlıktır. Üçüncü cümlede ise Kazan Bey Oğuz ülkesinin başına bela olan Tepegöz'ü öldürebilmek için etrafını kalın sazlarla çevirdiğini fakat yine de onu yenemediğini söyler. Burada da birden fazla saz söz konusudur. Bütün bu cümlelere baktığımız zaman Oğuz ülkesinin sazlarla kaplı olduğunu ve bu sazların hayvanların yaşam alanı olduğunu görüyoruz. Buradan hareketle de sazlık alanların olduğu yerlerin genellikle sulak alanlar olduğundan yola çıkarak Oğuz ülkesinin de sulak bir alana yayılı olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Kazan'ın Tepegöz'ün çevresinin kalın sazlarla çevirmesinden hareketle de Oğuzların bu bitkiyi düşmana karşı da bir savunma aracı olarak kullandıklarını anlamaktayız. Saz sözcüğü bu üç cümlede de bitki adı anlamında kullanıldıkları için gerçek manadadır.

2.3.6. Tarı (Darı)

Darı, "buğdaygillerden, kuraklığa dayanıklı bir bitki, akdarı (*Panicum miliaceum*), bu bitkinin buğday yerine besin olarak kullanılan tohumu" şeklinde tanımlanır.⁵⁵¹ Ayverdi ve Topaloğlu, sözcüğü "Eski Türkçe *tarığ* < *tarı-mak* 'ekin ekmek'" şeklinde ifade eder.⁵⁵² Baytop, darı sözcüğünü "meyveleri (halk arasında tane denir) için yetiştirilen veya yabani olarak bulunan Graminae familyasına bağlı, bir yıllık ve otsu bitkilere verilen genel ad" şeklinde tanımlar. Arnavut darısı, boz darı, boza darısı, kum darısı, saçak darı, acı darı, salkım darı, tilki kuyruğu, ak darı, gigil darısı, süpürge darısı gibi türlerinin bulunduğunu ifade eder.⁵⁵³ Sözcük Dede Korkut Kitabı'nda 1 kere geçmekte olup Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan'da yer almaktadır. Bitki adı anlamının dışında kullanılan sözcük mecaz anlamdadır.

Clauson, sözcüğü Eski Türkçe *tarığ* olarak verir, iki temel anlamı olduğunu, bunlardan birinin "ekili arazi" (cultivated land), diğerinin ise "ekili alanların üretimi" (the produce of cultivated land) şeklinde olduğunu belirtir.⁵⁵⁴ Tietze sözcüğü "ufak bir hububat cinsi, akdarı" şeklinde vermiştir.⁵⁵⁵ Gülensoy, sözcüğü 'darı, mısır' olarak

⁵⁵¹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 596.

⁵⁵² İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 241.

⁵⁵³ Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara, 2015, s. 85.

⁵⁵⁴ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 537, 538.

⁵⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. II, s. 314.

tanımlar ve Orta Türkçe sözcüğü *tarıĝ* ‘ekin, bitki, arpa, buğday, tane, tohum’ şeklinde ifade eder.⁵⁵⁶

Darı, hikâyelerde isim çekim eklerinden eşitlik eki ile yer almıştır.

Hâl Eki:

Eşitlik eki /+cA/: 1 kez yer almıştır. tarı+ça (darıca) (4.57.)

Darı sözcüğü Dede Korkut Kitabı’nda *tarı* şeklinde geçmekte olup geçtiği yer şu şekildedir:

Kazan Bey’in Oğlu Uruz Bey’in Esir Düştüğü Destan:

Depeçe böyümişsin tarıça beynüñ yok. (Ergin, 1994: 156)

[Tepe kadar büyümüşsün darı kadar beynin yok. (Ergin, 2009: 93)]

Bu cümle Uruz Bey’in babası Kazan Bey’e söylemiş olduğu bir soylamada yer almaktadır. Kazan Bey, oğlu Uruz’a çevresindeki herkesin baş kesip kan döktüğünü, fakat Uruz’un henüz ok atmadığını, baş kesmediğini, kan dökmediğini söyler. Bunun üzerine Uruz babasına *deve kadar büyüdüğünü yavrusu kadar aklının olmadığını, tepe kadar büyüdüğünü darı kadar beyninin olmadığını* ifade edip hüneri oğul babadan öğrenir der. Uruz tepenin büyüklüğünden yola çıkarak Kazan Bey’in yaşının da büyük olduğunu ifade eder. Darının küçüklüğünden yola çıkarak da darı kadar bile olsa beyninin olmadığını söyler. Darı sözcüğü burada benzetme unsuru olarak kullanılmış olup benzetme öğelerinden kendisine benzetilendir. Şunu da belirtmek gerekir ki Uruz cümleyi babasına hakaret amacıyla söylememiştir. Hüneri oğluna onun öğretmesinin gerektiğini vurgulamak ister ve Kazan’ın bunu düşünemediğini ifade eder. Darı kadar beyin ile kastedilen düşünememe durumudur. Sözcük bitki adı anlamından uzaklaşarak benzetme unsuru olarak kullanılmış olup mecaz anlamdadır.

⁵⁵⁶ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 267.

2.4. Çamgiller – Meşegiller

2.4.1. Ağaç

Ağaç sözcüğü, "meyve verebilen, gövdesi odun veya kereste olmaya elverişli bulunan ve uzun yıllar yaşayabilen bitki" olarak tanımlanmaktadır.⁵⁵⁷ Sözcük, Eski Türkçede *yığaç*, *ığaç* şeklinde geçmektedir.⁵⁵⁸ Dede Korkut Kitabı'nda 45 kez geçmekte olan sözcüğün 1'i mecaz anlamda, 44'ü gerçek anlamdadır.

Clauson, ağaç sözcüğünü *ığaç* şeklinde verip sözcüğe "aslen ağaç" (originally tree) anlamını verir.⁵⁵⁹ Tietze, sözcüğü "bugün bilinen manada ağaç" şeklinde verir.⁵⁶⁰

Dede Korkut Hikâyeleri'nde ağaç oldukça önemli yer tutar. Nasıl ki su, hava, toprak önemliyse bir o kadar önemli olan varlıklardan birisi de ağaçtır. Ağaç, Oğuzlar için yaşam sembolü olup kutsal değerler arasındadır. Yaşamın, bereketin, hayatın, canlılığın sembolüdür.

"Varlığın kaynağının ağaçtan gelmesi Orta Asya ve Sibirya toplumlarının temel kavramlarındanır."⁵⁶¹ "Türk inancına göre Tanrı önce dokuz dallı ağaç yaratmış, sonra dokuz insan cinsini yaratarak onları bu dokuz dallı ağacın gölgesinde barındırmıştır. Yaratılışın özünde ağacın önemli bir kült olduğu görülmektedir."⁵⁶²

Korkmaz, tarihi devirlerdeki Şamanist Türk toplumlarında ağaç kültürünün özü olarak kendi yaratılışlarını ağaç köküne bağlayan efsaneler olduğunu söyler. Bunların en eskilerinin Dokuz-Oğuzlar'a ait olan yaratılış efsanesi olduğunu ifade eder.⁵⁶³

Türk kültüründe ağaç kutsal kabul edildiği için kutsal ağaç olarak anılmaktadır. Tanrı ile insan arasında bir yol olarak görülür. Gövdesinin büyüklüğü ve dallarının göğe doğru çıkması ağaca kutsallık kazandıran göstergelerden biridir.

"Eski Türkler için ağacın kökü de yaprakları ve gövdesi kadar önem taşımaktadır. Türk Edebiyatında "kaba ağaç"ın sık kullanılan bir deyim olduğunu görüyoruz: 'Kaba ağaçta tal budağın kurumuş idi, yeşerdi, göğerdi âhir.'⁵⁶⁴

⁵⁵⁷ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 37.

⁵⁵⁸ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 15.

⁵⁵⁹ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 79.

⁵⁶⁰ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. I, s. 270.

⁵⁶¹ Jean Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, İstanbul, 2005, s. 342.

⁵⁶² Nihat Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C. I, İstanbul, 1976, s. 31.

⁵⁶³ Zeynep Korkmaz, "Eski Türklerdeki Ağaç Kültürünün İslâmi Devirlerdeki Devamı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, Ankara, 2004, s. 100.

Dede Korkut Hikâyeleri'nde de hikâyelerin sonunda "kaba ağaç" ifadesi geçmektedir. Hikâye sonlarında Dedem Korkut gelir, dua eder. Bu duanın içerisinde 'kölgelüçe kaba ağacın kesilmesün' (gölgeli büyük ağacın kesilmesin) der.

"Türk mitolojisinde kutsal olarak kabul edilen ağaçların belli vasıfları vardır. Bir ağacın kutsal olarak görülebilmesi için bu vasıflardan en az birine sahip olması gerekir. Bu vasıflar esas itibariyle Gök Tanrı'nın sıfatlarıdır. Ağacın yalnız olması, yani bulunduğu mekânda tek olması, yapraklarını ya yaz kış dökmeyen ya da çok az döken bir ağaç olması, etrafındaki ağaçlardan daha uzun veya heybetli olması, meyvesiz olması, etrafındaki ağaçlardan daha yaşlı olması, geniş ve koyu gölgeli olması bu vasıflardan bazılarıdır."⁵⁶⁵

"Ağaçlar doğumdan önce ruhların desteği olmuş ve yaşam kaynağını bünyesinde toplamakla sınırlı kalmıştır. Doğumla beraber güçleri son bulmaz, tüm yaşamı boyunca insana bağlı kalır. Hatta ölüm bile bağlarını koparamaz, öteki dünya için bir güç olur."⁵⁶⁶

"Göktürkler, Ergenekon'da yer alan demir dağı, etrafında ağaç yakıp eritmişlerdir. İçinde 400 yıl kapalı kalmışlar ve burayı yurt edinmişlerdir. Bu süre zarfında meyveli ağaçlarla beslenmişlerdir."⁵⁶⁷

Türkler kutsal olarak kabul ettikleri ağaç sayesinde hem barınak ihtiyaçlarını hem de beslenme ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Ağacı Tanrı'nın bir sembolü olarak görmüşlerdir. Tek Tanrı inancını kabul etmeden önce ağaç bir Tanrı olarak görülmüştür. Fakat tek Tanrılı inaç sistemine geçtikleri zaman ağaç sadece sembol olmuştur.

"Eski Türklerde Tuba ağacı hayat ağacı olarak adlandırılırdı. Tuba ağacı bazı inanışlar doğrultusunda insanların hayat çizgisini, şansını iyi kıları. Bu ağacın yeryüzünde yaşayan insan sayısı kadar yaprağı olduğuna, bir kişi ölünce ağaçtan bir yaprak düştüğüne inanılırdı."⁵⁶⁸ "Ağaç, tasavvuf edebiyatında da İslam dinini temsil eder. Niyazi Mısırî, insân-ı kâmil ağacının dalına, yani hakiki bir dervişe tutunan kişi

⁵⁶⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Ankara, 1971, s. 89.

⁵⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Metin Ergun, "Türk Ağaç Kültü İnancının Dede Korkut Hikâyelerindeki Yansımaları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C.1, S. 41, 1998, s. 73.

⁵⁶⁶ Jean Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, İstanbul, 2005, s. 361.

⁵⁶⁷ Nihat Banarlı, *agm*, s. 31.

⁵⁶⁸ Bahaeddin Ögel, *agm*, s. 96.

kendi hakikatının sırrının meyvesini yiyecektir, der. Ona göre yapraklar mahlukatı, meyveler peygamberleri, ağacın tamamı ise Hz. Muhammed'i temsil eder."⁵⁶⁹

Türk kültüründe ağaca verilen zarar saygısızlık olarak ifade edilir. Bu saygısızlık ise Tanrı'ya saygısızlık sayılır. Bu sebeple halk kutsal saydıkları veya kutsallık arz eden ağaçlara dokunmazlar, onları kesmezler. Bu ağaçları çoğu zaman dilek ağacı olarak da görürler. Bez parçaları bağlarlar, dilek dilerler, adak adarlar. Bu ağaçların altlarına önemli kişileri gömdükleri de olmuştur.

“Dede Korkut'ta kutsal ağaç nitelenirken “kaba” sıfatıyla birlikte kullanılan “kölgelüçe” sözcüğü de manidardır. Gölgeyi demek olan bu sözcüğün mitolojik mânâsı oldukça derindir. Gölge sığınılan, dem alınan yerdir. Belirttiğimiz gibi, Türk mitolojisinde bir ağacın kutsal olarak kabul edilmesi için aranılan özelliklerden biri gölgesinin geniş ve koyu olmasıdır. “Kutsal”ı sembolize eden kutsal ağacın gölgesi, geniş ve koyu olmalıdır. Çünkü kutsal sığınılan, korunulan şeydir. Türk mitolojisinde zorda kalanlar “kaba ağaç”ın “kölgesi”ne sığınmaktadırlar.”⁵⁷⁰

Gölgesine sığınılan kaba ağaç Tanrı'yı temsil ettiği için bu aslında Tanrı'ya sığınmadır. Gölgesi geniş ve koyu kaba ağacın altında edilen dualar, yakarışlar Tanrı'ya edilen dualar ve yakarışlardır. Kaba ağaç Tanrı ile kul arasındaki yoldur. Tanrı'ya ulaşmak için kullanılan bir araç olup, kutsallığın en önemli sembollerinden biridir.

Ağaç, hikâyelerde isim çekim eklerini alarak kullanılmış ve sıfat tamlaması olarak yer almıştır. Ayrıca isim fiil olup ihbar çekimi ile çekimlenmiştir.

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki: 2 kez yer almıştır. kaba ağaç+um (3.545., 4.483.)
2. tekil şahıs iyelik eki: 8 kez yer almıştır. kaba ağaç+uñ (1.405., 2.464., 3.765., 3.834., 4.549., 5.256., 7.175., 9.300.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 26 yer almıştır. ağaç (2.135., 2.301, 2.302, 2.303., 2.304., 2.305., 2.306., 2.307., 2.308., 2.309., 2.310., 2.311., 2.312., 2.313., 2.314., 2.316., 6.115.,

⁵⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Tatçı, *Dervişler Hümâ Kuşu: Yunus Emre Yorumları*, İstanbul, 2009, s. 62; Ülkü Gürsoy, "Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 61, 2012, s. 47.

⁵⁷⁰ Metin Ergun, "Türk Ağaç Kültü İnancının Dede Korkut Hikâyelerindeki Yansımaları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C. 1, S.41, 1998, s. 80.

8.220., 8.248.), ağaç gimiler (2.135.), ağaç dibinde (2.218.), bu ağaç (2.229., 2.230.), yidi ağaç (6.115.), yonma ağaç (11.165.), büyük ağaç (3.489.)

Belirtme durum eki /+I/: 4 kez yer almıştır. ağaç+ı (2.228., 8.61.), bu ağaç+ı (2.225.) kaba ağaç+ı (2.227.)

Yaklaşma durum eki /+A/: 1 kez yer almıştır. ağaç+a (2.223.)

Bulunma durum eki /+DA/: 1 kez yer almıştır. kaba ağaç+da (10.69.)

Araç durum eki /+IA/: 2 kez yer almıştır. bu ağaç ile (2.231., 2.299.)

İsim Fiilin İhbar Çekimi: 1 kez yer almıştır. ol ağaç+dur (o ağaçtır) (2.230.)

Tamlama Grubu:

İkileme: 1 kez yer almıştır. ağaç ağaç (2.301.)

Sıfat tamlaması: 23 kez yer almıştır. kaba ağaç+uñ (1.405., 2.464., 3.765., 3.834., 4.549., 5.256., 7.175., 9.300.), bu ağaç (2.231., 2.225., 2.299.), kaba ağaç (2.227., 8.248.), bu ağaç (2.229., 2.230., 2.231.), ol ağaçdur (o ağaçtır) (2.230.), büyük ağaç (3.489.), kaba ağaç+um (3.545., 4.483.), yidi ağaç (6.115.), kaba ağaç+da (10.69.), ağaç gimiler (2.135.)

Belirtisiz isim tamlaması: 1 kez yer almıştır. ağaç dibi (2.218.)

Dede Korkut Kitabı'nda ağaç sözcüğü 43 cümlede yer almıştır. Fakat biz burada 10 cümleyi vereceğiz.

Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı:

1) *Kölgeliçe kaba ağacuñ kesilmesüñ, qamın aqan görklü suyun qurımasun...* (Ergin, 1994: 94)

[*Gölgeli büyük ağacın kesilmesin, taşkın akan güzel suyun kurumasın...* (Ergin, 2009: 36)]

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı:

2) *Çağnam çağnam kayalardan çıkan şu*

Ağaç gimileri oynadan şu (Ergin, 1994: 101)

[*Çağıl çağıl kayalardan çıkan su*

Ağaç gemileri oynatan su (Ergin, 2009: 43)]

3) *Beli ağam Kazan, giceden bir kuzu pişürüp-dururam, gel bu ağaç dibinde inelüm yiyelüm didi. (Ergin, 1994: 104)*

[Evet ağam Kazan, geceden bir kuzu pişirmişimdir, gel bu ağaç dibinde inelim yiyelim dedi. (Ergin, 2009: 46)]

4) *... karnuñ açığur, men saña bu ağaç-ile yimek pişürürin didi. (Ergin, 1994: 105)*

[... karnın acıkır, ben sana bu ağaç ile yemek pişiririm dedi. (Ergin, 2009: 47)]

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı:

5) *Meger ivleri önünde bir büyük ağaç var-idi, dibinde bir yahşı bınar var-idi. (Ergin, 1994: 138)*

[Meğer evlerinin önünde bir büyük ağaç var idi. Dibinde bir güzel pınar var idi. (Ergin, 2009: 76)]

6) *Kölgelüçe kaba ağacum kesilüpdür*

Ozan seniñ haberüñ yok (Ergin, 1994: 140)

[Gölgeli koca ağacım kesilmiştir

Ozan senin haberin yok (Ergin, 2009: 79)]

7) *Kaba ağacuñ kurumuş-idi yeşerdi ahır (Ergin, 1994: 150)*

[Koca ağacın kurumuştur yeşerdi âhir (Ergin, 2009: 87)]

Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan:

8) *... kölgelüçe kaba ağacum kesen Kazan*

Pıçak alıp kanatlarum kesen Kazan

Yaluñuzça oğlum Uruza kıyan Kazan (Ergin, 1994: 173)

[... gölgeli koca ağacımı kesen Kazan

Bıçak alıp kanatlarımı kesen Kazan

Yalnızca oğlum Uruza kıyan Kazan (Ergin, 2009: 109)]

Salur Kazan'ı Oğlu Uruz'un Tutsaklıktan Çıkardığı Destan:

9) *Yonma ağaç tañrılı*

Köpegüm kâfir (Ergin, 1994: 238)

[Yontma ağaç Tanrılı

Köpeğim kâfir (Ergin, 2009: 197)]

Basat'ın Depegöz'ü Öldürdüğü Destan:

10) Depegöz görüp kaçıldı, bir ağacı yirinden kopardı, atup elli altmış adam helâk eyledi. (Ergin, 1994: 208)

[Tepegöz görüp kızdı, bir ağacı yerinden kopardı, atup elli altmış adam helâk eyledi. (Ergin, 2009: 154)

Birinci cümleye baktığımız zaman, Dedem Korkut'un duasından bir bölüm ile karşılaşmaktayız. Dede Korkut genelde bütün hikâyelerin sonunda bu duayı etmektedir. Kutsal kabul edilen gölgeli kaba ağacın Oğuz ülkesinin varlığı boyunca eksikliğini göstermemesi için dua eder. Bu ifade 'kaba ağaç' kutsal temsil etmektedir. Sözcük bitki adı anlamında olup gerçek anlamlıdır. İkinci cümlede, ağaç sözcüğünün bir araç olarak yani gemi yapımında kullanılmış olan bir araç olarak karşımıza çıktığını görmekteyiz. Ağacın kutsallık arz etmesinin yanında Oğuz halkının ihtiyaçlarını karşıladığını ve sosyal hayatlarında yardımcı unsur olduğunu görüyoruz. Bu cümlede de gemi yapımında ağacın kullanıldığını görmekteyiz. Sözcük yine bitki adı anlamında kullanılmış olup gerçek anlamdadır. Üçüncü cümlede, hikâyenin tamamına baktığımızda çoban ile Kazan'ın söyleştiğini görüyoruz. Çobanın pişirdiği kuzuyu bir ağacın altında yemeleri söz konusudur. Ağaç burada gölgesi altında dinlenen, ziyafet çekilen bir unsur durumundadır. Özellikle ağaç altında yemeleri ağaca verdikleri değeri bir kez daha ortaya koymaktadır. Ağaç sözcüğü gerçek anlamdadır.

Dördüncü cümlede, ağacın yemek pişirme aracı olarak ifade edildiğini görüyoruz. Burada kastedilen ağaçtan elde edilecek ateştir. Yemeğin pişmesi için ateşe ihtiyaç vardır. Bu ateş ise ağacın yakılması sonucu ortaya çıkar. Yine burada Oğuzların çeşitli alanlarda ağacın sağladığı imkânlardan faydalandıklarını görmekteyiz. Sözcük bitki adı anlamının dışına çıkmayıp gerçek anlamlıdır. Beşinci cümlede, evin önünde büyük bir ağacın olduğu ifade ediliyor. Bu ağacın bir pınar ile var olduğu dikkatimizi çekmektedir. Su ve ağaç iki kutsal varlık, aynı kutsal mekânı paylaşmaktadırlar. Ağacın büyüklüğü aynı zamanda kutsallığına işaret etmektedir. Ağaç sözcüğü bu cümlede de gerçek anlamında kullanılmıştır. Altıncı cümlede, 'gölgeli kaba ağacın kesilmesin'

ifadesi vardır. Gölgele kaba ağaç kutsal bir ağaçtır. Oğuzlarda kutsal olan ağaçlara dokunulmaz. Bu kutsallığa yani Tanrı'ya saygısızlık olarak görülür. Bu cümlede bu ağacın kesilmesi üzücü bir durumun yaşandığının ifadesi olarak yer alır. Beyrek kâfir tarafından esir alınmıştır. Beyrek bir yolunu bulur kurtulur ve ozan kılığında ülkesine geri döner. Kız kardeşi ile karşılaşır. Abisinden haber alamayan Beyrek'in kız kardeşi ise onu gerçek bir ozan zanneder ve söyleşmeye başlar. Bu ifade de bu soylamalarda yer alır. Kız, Beyrek'in yok oluşunun gölgele kaba ağacın yıkılması kadar kötü bir durum sayar ve üzüntüsünü dile getirir. Kutsal değer arz eden ağaç burada yaşamı, hayatı, canlılığı simgelemektedir. Beyrek olmayınca yaşamanın da, hayatın da bir ağaç gibi kurduğunu ifade eder. Sözcük bitki adı anlamının dışına çıkmamıştır, gerçek anlamdadır.

Yedinci cümlede, koca ağacın kurduğunu ve sonrasında yeşerdiğinin ifade edildiğini görüyoruz. Beyrek'in sevgilisi, Beyrek yok olunca çok üzüntü duyar. Onun yok olması ile koca ağacın kurduğunu ifade eder. Yine ağaç burada da canlılığın, yaşamanın, hayatın sembolüdür. Beyrek olmayınca bunların hiçbirinin bir anlamı yoktur. Beyrek kurtulup sevgilisinin karşısına çıkınca bunun üzerine kız, koca ağacın yeşerdiğini, yani hayatının yeniden canlandığını ifade etmektedir. Sözcük hayatı, yaşamı temsil etmektedir. Sözcük bitki adı anlamında olup gerçek manadadır. Sekizinci cümlede, ağaç sözcüğü gölgele büyük ağaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Hikâyenin tamamına baktığımız zaman, Uruz'un esir düştüğünü, Kazan'ın eve tek döndüğünü görüyoruz. Uruz'u göremeyen annesi, öldüğünü zannedip Kazan Bey'e feryat etmektedir. Bu feryat sırasında da bu cümleyi söyler. Uruz'un öldüğünü zanneden kadın böylece hayat kaynağı olan ağacının da kesildiğini ifade etmektedir. Sözcük bu cümlede de hayatın, canlılığın, yaşamanın sembülü olmuştur. Bitki adı anlamında olan sözcük gerçek anlamdadır.

Dokuzuncu cümlede, 'yontma ağaç Tanrılı köpeğim kâfir' cümlesi ile karşılaşırız. Bu ifadede kâfirin Allah inancının olmadığını, ağaçlardan yontarak yaptıkları putlara taptıklarını ve bunları Tanrı ilan ettiklerini anlıyoruz. Ağacın bir araç olarak kullanıldığını görmekteyiz. Bir kez daha Oğuzların bitkilerden hayatlarının her alanında faydalandıklarını görmekteyiz. Ağaç sözcüğü bu cümlede de bitki adı anlamında yer almış ve gerçek manadadır. Son cümle olan onuncu cümleye bakıldığında ise, Oğuzların üzerine kara bir bulut gibi çöken Tepegöz'ün, Oğuz

ülkesinde kutsal değer taşıyan ağacı kökünden söküp bunu insanların üzerine attığını, elli altmış insanın ölümüne yol açtığını görüyoruz. Bu durum Oğuzlar için felaket bir durum olmuştur. Tepegöz'ün ağaca verdiği zarar da kutsallığa verilen bir zarar olarak görülebilir. Bitki adı anlamında kullanılan sözcük gerçek anlamdadır.

Tüm bu bilgiler ve Dede Korkut'ta geçen cümleler ışığında "ağaç" kavramının ne derece önem arz edip, kutsallık taşıdığını anlamaktayız. Bunun yanı sıra Oğuzların yaşama kaynaklarını, hayat enerjilerini, bereketlerini, Tanrı ile olan yakınlaşmalarını temsil ettiğini görmekteyiz.

2.4.2. Budak

Budak sözcüğü, "ağacın dal olacak sürgünü, dalın gövde içindeki başlangıç yeri olan ve tahtalarda görülen yuvarlak koyuca renkte sert bölüm" şeklinde tanımlanmaktadır.⁵⁷¹ Sözcük Eski Türkçede *butık* - *butak* < *butı-mak* "budamak" şeklinde yer almaktadır.⁵⁷² Dede Korkut Kitabı'nda sözcük *budak* şeklinde kullanılmış olup, 2 kez geçmiştir. Bitki adı anlamının dışına çıkmadığı için gerçek anlamdadır.

Clauson, Eski Türkçe *butık* sözcüğünü "bir ağacın dalı" (the braches of a tree) olarak ifade ederken, Tietze, sözcüğü "budak deliği, dalın gövde içindeki başlangıç kısmı olan ve tahtalarda görülen yuvarlak bölüm" şeklinde tanımlar.⁵⁷³ Gülensoy, sözcüğün Orta Türkçede *butak*, *butık* olarak kullanıldığını ifade eder.⁵⁷⁴

"Budaklar, gerek estetik ve gerekse teknolojik yönden odun özelliklerini olumsuz yönde etkilediği için doğal bir kusur olarak kabul edilmekte ve birçok kullanım yerinde arzu edilmemektedir."⁵⁷⁵

Budak, hikâyelerde isim çekim eklerini alarak kullanılmış olup, ayrıca tamlama grubu da oluşturmuştur.

İyelik Eki:

2. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. budak+uñ (10.69.)

⁵⁷¹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 402.

⁵⁷² İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 160.

⁵⁷³ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 301; Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. I, s. 795.

⁵⁷⁴ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 175.

⁵⁷⁵ Nusret As - Türker Dünder - Ümit Büyüksarı, "Budakların Odunun Fiziksel ve Mekanik Özellikleri Üzerine Etkileri", *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, C. 58, S. 2, 2008, s. 3.

Hâl Eki:

Ayrılma durum eki /+DAn/: 1 kez yer almıştır. budak+ı+n+dan (3.643.)

Tamlama Grubu:

Belirtili isim tamlaması: 1 kez yer almıştır. kavağın budak+ı+n+dan (3.643.)

Sözcük Dede Korkut Kitabı'nda şu şekilde geçer:

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı:

1. Ağ kavağın budağından yırğayuban kiçmişsin (Ergin, 1994: 144)

[Ak kavağın budağından sallayarak geçmişsin (Ergin, 2009: 82)]

Uşun Koca Oğlu Segrek'in Destanı:

2. Kaba ağaçta tal budağın

Kurmuş-idi yeşerüp gögerdi ahır (Ergin, 1994: 227)

[Koca ağaçta dal budağın

Kurumuştı filizlenip yeşerdi âhir (Ergin, 2009: 180)]

Birinci cümle Beyrek'in Kazan Bey'i övdüğü soylamada yer almaktadır. Budak sözcüğü bu ifadede ağacın bir parçası, dalın başlangıç yeri olarak karşımıza çıkar. Kazan Bey'in ormana gidip ak kavağın budağını sert bir biçimde kestiğini anlıyoruz. Sert bir biçimde olduğunu ise sallayarak geçmek ifadesinden anlamaktayız. İkinci cümlede ise, sözcük dalın ucu, filizlenen kısmı olarak kullanılmıştır. Hikâyeye baktığımız zaman Segrek kardeşi Egrek'in esir olduğunu öğrenir ve onu kurtarmak için hemen yola çıkmak ister. Bunun için annesinden izin ister. Bu cümle de Segrek'in annesiyle yaptığı soylamada yer alır. Cümle annesine aittir. Egrek'in esir düşmesiyle birlikte hayatın tadının kalmadığını ifade etmeye çalışan anne, koca ağacın dalının, budağının kurumuş olduğunu, fakat Segrek'in kardeşini kurtarmak için yola çıkacağı haberini alınca bu dalın budağının filizlenip yeşerdiğini ifade eder. Ağacın dal ve budağının yeniden filizlenip yeşermesi mutluluğun ifadesi olmuştur. Hayatın, yaşamanın sembolü olan ağaç hayata yeniden tutunmanın temsilcidir. Her iki cümlede yer alan *budak* sözcüğü bitki adı anlamında kullanılmış olup, gerçek anlamdadır.

2.5. Çiçekli Bitkiler

2.5.1. Çiçek

Çiçek Türkçe Sözlük'te, "bir bitkinin, üreme organlarını taşıyan çoğu güzel kokulu, renkli bölümü; çiçek açan kır veya bahçe bitkisi" şeklinde tanımlanmaktadır.⁵⁷⁶ Ayverdi ve Topaloğlu, sözcüğü Eski Türkçede *çéçek* < *çéç-mek* < *seç-mek* [>*seş-mek* > *şes-mek*] "açmak, çözmek") şeklinde ifade etmişlerdir.⁵⁷⁷ Sözcük Dede Korkut Kitabı'nda "çiçek açan kır veya bahçe bitkisi" anlamında kullanılmış ve 7 kez yer almıştır. Bu kullanımların 3'ü mecaz, 4'ü gerçek anlamdadır.

Binbir çeşit türü, rengi, kokusu olan çiçek sözcüğü Dede Korkut'ta hem çiçek, hem de özellikle bir tür belirtilerek 'dağ çiçeği' olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat dağ çiçeği de dağda yetişen herhangi bir çiçeği içinde barındırabilmektedir.

Clauson, Eski Türkçe *çéçek* sözcüğünü "çiçek" (flower) olarak vermiş olup, Tietze ise sözcüğü "bugün bilinen manada, ağaç ve otların renkli ve kokulu kısmı; mevsiminde çiçek açan ot" şeklinde tanımlar.⁵⁷⁸ Gülensoy sözcüğün Eski Türkçede *çéçek*, Orta Türkçede *çéçek* olarak yer aldığını belirtir.⁵⁷⁹

Çiçekler Türk kültüründe yüzyıllardır var olan, hayatımızın her alanında olduğu gibi, edebiyata da konu olan güzellik sembolü unsurlardır. Doğada yer alan bu unsurlar estetik bir değer arz eder. Kültürümüzde bağ, bahçe unsuru çiçek yetiştiriciliği için önemli yer tutar. Türk bahçeleri ve bu bahçelerde yetiştirilen çiçekler tüm Türk tarihi boyunca varlığını sürdürmüştür. Bahçeye ve çiçeğe verilen önem oldukça fazladır.

"Türk edebiyatında çiçeklerden ilk söz eden eser olarak *Divânü Lügati't-Türk* anılabilir. Söz konusu eserde çiçekler, ne klâsik Türk edebiyatının birer estetik unsur olarak beliren çiçekleri ne de "kültür" (insanlar tarafından yetiştirilmiş) çiçekleridir."⁵⁸⁰

Çiçek baharla özdeşleşmiş bir unsurdur. Baharın gelmesi ve havanın ısınmasıyla çiçekler de toprağı aşip yeryüzüne merhaba der. Böylece doğa binbir çeşit, rengârenk, mis kokulu, güzel çiçeklerle donanır. Etrafa bir esenlik, canlılık, dirilik ve sevinç gelir.

⁵⁷⁶ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 541.

⁵⁷⁷ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 219.

⁵⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 400; Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, Ankara, 2016, C. II, s. 223.

⁵⁷⁹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 240.

⁵⁸⁰ Berat Açıl, "Klasik Türk Şiirinde Estetik Bir Unsur Olarak Çiçekler", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 5, 2015, s. 6.

“Çiçek adaletle ilişkili bir semboldür. Güneşin ışıkları yeryüzüne eşit dağılması adaletin herkese eşit olmasını; güneş ışıklarının yeryüzüne değmesi ile çiçeklerin açması ise güzelliği, iyiliği, faydayı, barışı, huzuru, güven ortamını ifade eder. Çiçek belirtidir, işarettir, imdir, öncüdür, habercidir. Çiçek ağacın vereceği meyvenin belirtisidir.”⁵⁸¹

Çiçek sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerinden iyelik eki ile kullanılmış olup tamlama grubu oluşturmuştur.

İyelik Eki:

3. tekil şahıs iyelik eki: 7 kez yer almıştır. tağ çiçek+i (1.259., 1.297., 1.299., 1.301.) kızumuñ gelinümüñ çiçek+i oğul (2.256., 3.793., 5.133.)

Tamlama Grubu:

Belirtisiz isim tamlaması: 4 kez yer almıştır. tağ çiçek+i (1.259., 1.297., 1.299., 1.301.)

Zincirleme isim tamlaması: 3 kez yer almıştır. kızumuñ gelinümüñ çiçek+i oğul (2.256., 3.793., 5.133.)

Dede Korkut Kitabı’nda sözcüğüne geçtiği yerler şu şekildedir:

Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı:

1) *Oğlan anda yıkıldıkdá boz atlu Hızır oğlana hazır oldu, üç katla yarasın eli-y-ile şıgadı, saña bu yaradan korkma oğlan ölüm yokdur tağ çiçeği anan südi-y-ile senüñ yaraña melhemdür didi, gayıb oldu. (Ergin, 1994: 88)*

[*Oğlan orada yıkılınca boz atlı Hızır oğlana hazır oldu, üç defa yarasını eli ile sıvazladı, sana bu yaradan korkma oğlan ölüm yoktur, dağ çiçeği ananın sütü ile senin yarana merhemdir dedi, kayboldu. (Ergin, 2009: 30, 31)]*

2) *Oğlan yine aydur: Ana ağlamağıl, maña bu yaradan ölüm yokdur korkmağıl, boz atlu Hızır maña geldi, üç kerre yaramı şıgadı, bu yaradan saña ölüm yokdur tağ çiçeği anan südi saña merhemdür didi. (Ergin, 1994: 90)*

[*Oğlan yine der: Ana ağlama, bana bu yaradan ölüm yoktur korkma, boz atlı Hızır bana geldi, üç kerre yaramı sıvazladı, bu yaradan sana ölüm yoktur, dağ çiçeği, ananın sütü sana merhemdir dedi. (Ergin, 2009: 32)]*

⁵⁸¹ Adıyaman, C. (2018). *Kutadgu Bilig’in Adbilim Bakımından İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, s. 620.

3) *Böyle diğec kırk ince kız yayıldılar, tağ çiçeği divşürdiler. (Ergin, 1994: 90)*

[Böyle diyince kırk ince kız yayıldılar, dağ çiçeği topladılar. (Ergin, 2009: 32)]

4) *Tağ çiçeği-y-ile südi oğlanuñ yarasına urdılar. (Ergin, 1994: 90)*

[Dağ çiçeği ile sütü oğlanın yarasına sürdüler. (Ergin, 2009: 32)]

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı:

5) *Ƙaza beñzer kızumuñ gelinümüñ çiçeği oğul (Ergin, 1994: 106)*

[Ƙaza benzer kızımın gelinimin çiçeği oğul (Ergin, 2009: 48)]

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı:

6) *Ƙaza beñzer kızumuñ gelinümüñ çiçeği oğul (Ergin, 1994: 151)*

[Ƙaza benzer kızımın gelinimin çiçeği oğul (Ergin, 2009: 88)]

Duha Koca Oğlu Delü Dumrul Destanı:

7) *Ƙaza beñzer kızumuñ gelinümüñ çiçeği oğul (Ergin, 1994: 181)*

[Ƙaza benzer kızımın gelinimin çiçeği oğul (Ergin, 2009: 118)]

Çiçek sözcüğünün geçtiği bu cümlelere baktığımız zaman birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü cümlelerde sözcük karşımıza 'dağ çiçeği' olarak çıkmaktadır. Hikâyenin tamamına baktığımızda ise, Buğaç Han'ın yaralandığını görmekteyiz. Bu yarasının tedavisi için Hızır'ın ona dağ çiçeği ve annesinin sütünü merhem olarak gösterdiği ifade ediliyor. Buğaç Han annesine bu durumu anlatıyor ve hemen dağ çiçekleri toplanıp annesinin sütüyle bir merhem yapılıyor. Dağ çiçeği adı üzerinde dağda yetişen bir çiçek olup hikâyede şifa unsuru olarak yer almaktadır. Bu cümlelerden hareketle Oğuzların doğadan her türlü yararlanmayı bildiklerini, bitkilerden şifa kaynağı olarak faydalandıklarını görmekteyiz. Bu da onların doğayı, doğadaki bu bitkileri iyi tanıdıklarını ve her türlü fayda sağladıklarını gösteriyor. Sözcük bu dört cümlede de bitki adı anlamının dışına çıkmadığı için gerçek anlamlıdır.

Beş, altı ve yedinci cümlelere baktığımız zaman "kaza benzer gelinimin çiçeği oğul" ifadesiyle karşılaşmaktayız. Bu cümlelerde çiçek sözcüğü bir sembol olarak kullanılmıştır. Çiçek nasıl ki güzellik unsuruysa, bu cümlelerde de kaza benzeyen gelinin güzellik unsuru oğlandır. Oğlan çiçeğe benzetilmiş olup, çiçek kelimesi

benzetme unsuru olarak karşımıza çıkmıştır. Sözcük bu üç cümlede de gerçek anlamının dışına çıktığı için mecaz anlamdadır.

2.5.2. Ot

Sözcük, "toprak üstündeki bölümleri odunlaşmayıp yumuşak kalan, ilkbaharda bitip bir iki mevsim sonra kuruyan küçük bitkiler" olarak tanımlanmaktadır.⁵⁸² Eski Türkçeden beri kullanılan sözcük Eski Türkçede de *ot* şeklinde geçer.⁵⁸³ Dede Korkut Kitabı'nda sözcük *ot* olarak geçmekte olup, 6 kez kullanılmıştır. Bu kullanımların hepsi gerçek anlamdadır.

Clauson Eski Türkçe sözcüğü *ot* şeklinde vermiştir.⁵⁸⁴ Tietze, sözcüğü, "hayvanların yediği küçük bitki, çayır, çimen; kokulu baharat" şeklinde ifade eder.⁵⁸⁵ Gülensoy, sözcüğü "ot, küçük bitkiler" şeklinde tanımlar ve sözcüğün Eski Türkçede *ot*, *oot* 'ot; yeşillik; ilaç' olarak yer aldığını, Orta Türkçede ise *ot* olarak yer aldığını belirtir.⁵⁸⁶

Türk kültüründe otlardan çeşitli şekillerde yararlanılmış ve hala daha yararlanılmaktadır. Türkler gerek beslenme, gerek tedavi amaçlı çeşitli yöntemlerle bu bitkileri kullanmayı bilmişlerdir. Binbir çeşit ot vardır ve bunların her birinin çeşitli işlevleri vardır. Bazı otlardan merhem elde edilirken, bazı otlar kaynatılıp içilerek şifa dağıtır. Bazıları sofralarımıza lezzet katarken, bazıları kozmetik sanayide bile kullanılır. Bu ot olarak adlandırdığımız bitkilerin sadece toprak üzerinde yer alan kısımlarından değil, toprağın altında kalan kısımlarından da faydalanılmaktadır. Otlar ayrı ayrı çeşitliliğe sahiptir. Bu da bize Türk kültüründe bitkilerin çeşitliliğini gösterir.

Ot sözcüğü, hikâyelerde isim çekim ekleri ile kullanılmıştır. Bunun yanı sıra tamlama grubu olarak da yer almıştır.

İyelik Eki:

2. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. senüñ ot+lar+uñ (1.271.)

⁵⁸² TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1820.

⁵⁸³ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 818.

⁵⁸⁴ Sir Gerard Clauson, *An Etymological of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 34.

⁵⁸⁵ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2018, C. VI, s. 171.

⁵⁸⁶ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 634.

3. tekil şahıs iyelik eki: 3 kez yer almıştır. ot+ı (2.375., 4.440.), düşdüğü yirüñ ot+ı (2.330.)

3. çoğul şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. ot+lar+ı+n+a (1.289.)

Çokluk Eki: 3 kez yer almıştır. acı ot+lar (M.34.), senüñ ot+lar+uñ (1.271.), ot+lar+ı+n+a (1.286.)

Hâl Eki:

Yaklaşma durum eki /+A/: 1 kez yer almıştır. ot+lar+ı+n+a (1.286.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 1 kez yer almıştır. acı ot+lar (M.34.)

Zincirleme isim tamlaması: 1 kez yer almıştır. düşdüğü yirüñ ot+ı (2.330.)

Dede Korkut Kitabı'nda *ot* sözcüğünün geçtiği cümleler şu şekildedir:

Mukaddime:

1) *At yimeyen acı otlar bitince bitmese yig. (Ergin, 1994: 74)*

[Atın yemediği acı otlar bitince bitmese daha iyi. (Ergin, 2009: 16)]

Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı:

2) *Biter senüñ otlaruñ Kazılık Tağı*

Biter iken bitmez olsun (Ergin, 1994: 89)

[Biter senin otların Kazılık Dağı

Biter iken bitmez olsun (Ergin, 2009: 31)]

3) *Biterlide otlarına kargamağıl (Ergin, 1994: 89)*

[Bitenlerden otlarına beddua etme (Ergin, 2009: 32)]

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı:

4) *Atduğı taş yire düşmez-idi, yire dahi düşse toz gibi şavrilur-idi, ocak gibi obrılır-idi, üç yıla dak taşı düşdüğü yirüñ oti bitmez-idi. (Ergin, 1994: 110)*

[Attığı taş yere düşmezdi, yere dahi düşse toz gibi savrulurdu, ocak gibi oyulurdu. Üç yıla kadar taşı düştüğü yerin oti bitmezdi. (Ergin, 2009: 51)]

5) *Karşu yatan karlu kara tağlar karıyupdur oti bitmez. (Ergin, 1994: 111)*

[Karşı yatan karlı kara dağlar ihtiyarlamıştır otu bitmez. (Ergin, 2009: 52)]

Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan:

6) *Karşı yatan kara taşlar karısa*

Otu bitmez il yaylamaz (Ergin, 1994: 171)

[Karşı yatan kara dağlar ihtiyarlasa

Otu bitmez el yaylamaz (Ergin, 2009: 107)]

Birinci cümlede, ot sözcüğü Dede Korkut tarafından söylenen ifadelerde yer almıştır. Ot sözcüğünün acı sıfatı ile karşımıza çıktığını görmekteyiz. Cümleye baktığımızda otu, atın yiyeceği besin maddesi olduğunu görüyoruz. Fakat bu acı bir ot olması sebebiyle at bile yemez, bu da otun faydasız olduğuna işaretler. Dede Korkut böyle bir otun biteceğine bitmemesinin daha iyi olduğunu söyler. Sözcük bitki adı anlamının dışına çıkmadığı için gerçek anlamdadır. İkinci cümlede, hikâyeye baktığımızda Buğaç Han'ın annesi oğlunu kana bulanmış olarak görür. Bunun üzerine kargışlar yağdırmaya başlar. Kazılık Dağı Oğuz ülkesinde yer alan bir dağdır. Çeşitli otların yetiştiği bu dağa da kargışlar okuyan anne bu otların bitmemesi için, dağın otsuz kalması için beddua eder. Buğaç Han'ın içinde bulunduğu durumun derin üzüntüsü içindedir. Bu dağın otlarının bitmemesinin sebebi ise Buğaç Han'ın bu dağda yaralanmasıdır. Sözcük bu cümlede de bitki adı anlamında kullanılmış ve gerçek manadadır. Üçüncü cümle, ikinci cümlenin devamı niteliğindedir. Buğaç Han annesini bu şekilde beddua ederken görünce bu biten otlara beddua etmemesi için onu uyarır. Ot sözcüğü ikinci cümledeki ifadede yer aldığı şekliyledir. Sözcük gerçek anlamdadır. Dördüncü cümlede, hikâyenin tamamına baktığımızda Karaca Çoban adında bir Oğuz yiğidinin varlığını görüyoruz. Bu yiğidin dana derisinden bir sapanı olduğu, bu sapan ile attığı taşların taşın denk geldiği yeri oyduğu, bu yerde üç yıla yakın herhangi bir otun bitmediği ifade ediliyor. Bu ifade de Karaca Çoban'ın kuvvetini görmekle birlikte aynı zamanda bir abartma unsuruyla karşılaşılıyor. Bu abartma gücü, kuvveti ifade etmek için yapılmıştır. Ot sözcüğü bitki adı anlamında kullanılmış olup, gerçek manadadır. Beşinci ve altıncı cümlelerde ise, karşı kara dağların ihtiyarlayınca otunun bitmeyeceği ifade ediliyor. Dağın ihtiyarlayıp otunun bitmemesi demek oradaki verimin azalıp yok olduğu anlamına gelmektedir. Otlar verimli arazilerde çıkar. Verimsiz ve kurak alanlarda ise kuruyup yok olmaya mahkûmdurlar. Bu cümlelerde de anlatılmak istenen

verimin, canlılığın kaybolmasıdır. Fakat genel itibariyle baktığımız zaman Oğuz ülkesinin Kazılık Dağı -cümlelerden anlıyoruz ki- üzerinde birçok ota ev sahipliği yapan bir dağdır. Bu son iki cümlede de ot sözcüğü gerçek anlamının dışına çıkmamıştır. Sözcük tüm cümlelerde gerçek anlamdadır.

2.6. Dutgiller

2.6.1. Tut (Dut)

Farsça *tūt* olan sözcük "dutgillerden, kuzey yarım kürenin genellikle ılıman bölgelerinde yetişen, yapraklarıyla ipek böceği beslenen ağaç (*Morus*), bu ağacın ak, kara, pembe renkte ekşi veya tatlı, sulu meyvesi" şeklinde tanımlanır.⁵⁸⁷ Baytop, sözcüğün *Morus* (Moraceae) türlerine verilen genel ad olduğunu, kışın yapraklarını döküp büyük bir ağaç olduklarını, yaprak ve meyvesi için bütün Türkiye'de yetiştirildiğini ifade eder. Ak dut, İstanbul dutu, kara dut, mor dut türlerinin bulunduğunu belirtir.⁵⁸⁸ Dede Korkut Kitabı'nda dut sözcüğü 1 kere geçmekte olup *tut* şeklinde yer alır. Sözcük, Uşun Koca Oğlu Segrek'in Destanı'nda yer almaktadır ve gerçek anlamdadır.

Tietze, sözcüğü "mâlum meyve; dut ağacı" şeklinde verir ve sözcüğün Farsça ve Arapçada *tūt* biçiminde olduğunu 'tw' kökünden geldiğini ifade eder.⁵⁸⁹ Eren, kelimenin Farsça *tūt*, *tūd* sözcüklerinden geldiğini ve dut sözcüğünün Türkçeden Balkan dillerine de geçtiğini ifade eder.⁵⁹⁰

Dut ağacı da tıpkı kavak, kayın, selvi gibi önem arz eden ve kutsal kabul edilen ağaçlar arasında yer almaktadır. Oğuzlar nasıl ki diğer ağaçlardan hayatlarının her alanında faydalandıysa dut ağacından da faydalanmışlardır. Sadece Oğuzlar değil, genel olarak Türk halkı bu bitkilerden önemli ölçüde yararlanmışlardır. Fakat Dede Korkut Kitabı'ndan bir örnek vermek gerekirse Oğuz beyleri çalgı aleti olarak kullandıkları kopuzu dut ağacını da malzeme olarak kullanarak yapmışlardır. Çalgı aleti olan bu kopuz da Dede Korkut'ta oldukça önemli bir yere sahiptir.

"Dut ağacı, evin ruhu olarak adlandırılır ve evin bereketinin, huzurunun, istikbalinin sembolüdür."⁵⁹¹ "1970 yılında Özbekistan'ın güneyinde kazılar yapılmıştır. Bu kazılarda M.Ö. 2. yüzyıla ait olduğu sanılan bir kadının mezarında göğsünde bir dut ağacı dalı ile gömülmesi Orta Asya'da dut ağacının, ipeğin ve ipek böceğinin varlığını sunmakta olup bunların önemini gösterir."⁵⁹²

⁵⁸⁷TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 727.

⁵⁸⁸ Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara, 2015, s. 95.

⁵⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, C. II, Ankara, 2016, s. 502.

⁵⁹⁰ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 124.

⁵⁹¹ Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Ankara, 2004, s. 238.

⁵⁹² Zahide İmer, "Miladî Dönem Öncesi Orta Asya'da İpek", *Bilig*, S. 32, 2005, s. 23.

Dut ağacının nasıl ki gövdesinden ve meyvelerinden yararlanılıyorsa aynı şekilde yapraklarından da yararlanılmaktadır. İpek böcekleri dut ağaçlarının yaprakları sayesinde o yapraklara kozalar örüp ipek oluşumunu gerçekleştirirler. Sadece dut ağacının değil selvi, meşe gibi ağaçlarda da bu işlemi yaparlar. Fakat ipek böceği ve ipek dendiği zaman akıllara ilk olarak dut ağacı gelir. Türkler ipek böcekçiliği ve ipek konusunda yüzyıllardır ustalaşmışlar ve yine yüzyıllardır bunun üretimini yapmaktadırlar.

“Göktürklerin Hakan soyunun yeraltı ejderi olarak kabul edilen yeraltı Tanrısının etrafına dut veya çam ağacı dikilir, yaz gündönümünde ve sonbaharda (5. ve 8. ay) kutsal kabul edilen bu alanda at yarışlarıyla ayin yapılırdı.”⁵⁹³ Bu ağacın etrafında ayin yapılmasından anlıyoruz ki dut ağacı kutsal kabul edilen ağaçlardan bir tanesidir.

“Hacı Bektaş Velî'nin gösterdiği kerametlerde yer alan kutsallık kazanan bir ağaç, dut ağacıdır: Velayetname'de Hacı Bektaş Velî'nin Hoca Ahmet Yesevi'nin izniyle Anadolu'ya gelişini anlatan bir bölüm vardır: Hacı Bektaş Velî, Ahmet Yesevi'den Anadolu'ya gitmek için izin alarak güneş doğmadan yola çıkar. Orada Türkistan erenleri ise meydanda bir ateş yakmıştır. O erenlerden biri yanan ateşten ucu yanmış bir odunu alarak Anadolu'ya fırlatır: 'Anadolu'daki erenler ve gerçek (erler) bu eğsiyi (odunu) tutsunlar, Türkistan erenlerinin toplanıp Anadolu'ya er gönderdikleri (Anadoludaki) erenlere de malum olsun' der. Rivayete göre fırlatılan ucu yanmış bir dut ağacıdır. Bu fırlatılan ucu yanmış dut ağacını Konya'da Emir Cem Sultan'ın halifesi Hâka Ahmet Sultan o eğsiyi tutar ve Hacı Bektaş Dergâhı'nın önüne diker. Bu dikilen ağaç Allah'ın da yardımıyla kısa zamanda büyür. Yine rivayete göre o zamandan beri bu ağacın yukarı ucu yanıktır.”⁵⁹⁴ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere dut ağacı kutsallığı kanıksanmış bir ağaçtır.

Tut (dut), hikâyelerde isim çekim eklerinden birini alarak kullanılmasının yanında, atasözü ve sıfat tamlaması şeklinde de yer almıştır.

Hâl Eki:

Tamlayan durum eki /+In, +nIn/: 1 kez yer almıştır. eski tut+uñ biti (10.40.)

⁵⁹³ Ayrıntılı bilgi için bk. Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul, 2004, s. 31.

⁵⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Ülkü Gürsoy, "Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 61, 2012, s. 51; Hamiye Duran, *Velâyetnâme*, Ankara, 2007, s. 165, 166.

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 1 kez yer almıştır. eski tut+uñ biti (10.40.)

Atasözü: 1 kez yer almıştır. eski tut+uñ biti öksüz oğlanuñ dili acı olur (10.40.)

Dede Korkut Kitabı'nda *tut (dut)* kelimesinin geçtiği cümle şöyledir:

Uşun Koca Oğlu Segrek'in Destanı:

Eski tutuñ biti öksüz oğlanuñ dili acı olur. (Ergin, 1994: 226)

[Eski dutun biti öksüz oğlanın dili acı olur. (Ergin, 2009: 179)]

Bu cümlede yer alan ifade bir atasözüdür. Gökyay ve Ergin, bu sözcüğü "*Eski tutuñ biti, öksüz oğlanın dili acı olur*" şeklinde, Tezcan ve Boeschoten, Tezcan ve Özçelik "*Eski tonuñ biti, öksüz oğlanın dili acı olur*" şeklinde okumuşlardır.

Aydemir, bu konuyu ele aldığı makalesinde bu cümlenin "*Eski tutuñ (beti) biti, öksüz oğlanın dili acı olur*" şeklinde okunmasını ve "*Eski kölenin yüzü, öksüz oğlanın yüzü acı olur*" şeklinde anlaşılmasını savunmuş ve önermiştir. "*Eski dutun biti öksüz oğlanın dili acı olur*" ifadesinde *acı* sözcüğünün anlamı sözün birinci kısmı için '*tadı keskin ve nahoş*', ikinci kısım için '*azap, ıstırap*' şeklindedir. Aydemir, bu durumda sözün birinci ve ikinci kısmı arasında bir koşutluk oluşmadığını söyler. Bağlam - anlam ilişkisi dikkate alınırse ihtiyarlığı veya hastalığı dolayısıyla iş göremez hale geldiğinden azat edilmiş olan '*tutuk*' kölenin yüzünün vaziyeti ile bu öksüz çocuğun vaziyeti arasında bir ilişkinin olduğunu ifade eder. Diğer yandan da Uşun Koca Oğlu Seyrek hikâyesinin temasının kardeş sevigisi, esaret ve esaretten kurtuluş olduğunun da göz önüne alınması gerektiğini eklemektedir.⁵⁹⁵

Dede Korkut üzerine bu zamana kadar sayısız çalışmalar yapılmış olunmasına rağmen günümüzde hala daha tam olarak aydınlanmış değildir. Bazı kelime veya cümleler tam olarak okunamadığı için farklı okumalar yapılmış ve bu kelimelere farklı anlamlar yüklenmiştir. Bu atasözü de bunlardan biridir. Farklı okumalar ve görüşler öne sürülmüş olsa da biz Ergin'in çalışmasını esas almakla birlikte onun okumasını kabul ederek değerlendireceğiz.

⁵⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Adem Aydemir, "Dede Korkut Kitabı'nda Geçen: "*Eski Tutuñ Biti, Öksüz Oğlanın Dili Acı Olur*" Cümlesi Üzerine, *Teke Dergisi*, S. 6/1, 2017, s. 81.

Bir atasözü olarak karşımıza çıkan "*Eski dutun biti öksüz oğlanın dili acı olur.*" cümlesinden yola çıktığımız zaman ilk olarak dikkatimizi çeken unsur Dede Korkut Hikâyeleri'nin anlatımında yer alan atasözlerinin veciz sözlerin anlatıma zenginlik katmış olmalarıdır. Hikâyenin geneline baktığımız zaman Uşun Koca'nın Segrek ve Egrek adında iki oğlu olduğunu görüyoruz. Egrek esir düşmüştür ve kardeşi Segrek bunu bilmemektedir. Bir gün öksüz bir oğlan bir çocukla kavga ederken Segrek bunları görür ve ikisine de birer tokat atar. Bunun üzerine öksüz çocuk Segrek'e, kendilerine niye vurduğunu, hüneri varsa esir olan kardeşini kurtarmasını söyler. Böylece Segrek kardeşinin esir olduğunu orada öğrenir. "*Eski dutun biti öksüz oğlanın dili acı olur*" atasözü tam olarak burda bu sebeple söylenmiştir. Burada, 'nasıl ki taze olmayan, pörsümüş dut acı olursa öksüz oğlanın da içinde bulunduğu durum o dutun tadı gibi acı olur' anlamı yatmaktadır. Atasözü olarak karşımıza çıkan bu ifadede yer alan *dut* sözcüğü bitki adı anlamında kullanılan duttur. Atasözlerinin de gerçek anlam taşıdığı unutulmamalıdır. Bu sebeple *dut* kelimesi gerçek anlamda kullanılmıştır.

2.7. Gülgiller

2.7.1. Badem

Kelime Farsça *bādām* sözcüğünden gelmektedir.⁵⁹⁶ “1. Badem ağacı, 2. Bu ağacın yaş veya kuru yenilen yemişi” olarak tanımlanmıştır.⁵⁹⁷ “İki çenekliler sınıfının gülgiller familyasından, pembe ve beyaz çiçekler açan, 5 - 12 m. boyunda ağaç; bu ağacın çağla halinde iken tamamı, dış kabuğu sertleşince içi yenen, şekerlilikte ve tatlılıkta kullanılan meyvesi.”⁵⁹⁸ “6-8 m yükseklikte, dikensiz, pembe veya beyaz çiçekli bir ağaçtır. Tohumları yenir ve yağ elde edilmesinde kullanılır. Çalı bademi, keçi çağlası; çok dallı ve dikenli bir türdür. Miller ise; 1-3 m yükseklikte, yaprakları beyazımtırak tüylü ve çiçekleri pembe renkli bir türdür. Badem sözcüğünün eş anlamlıları *bayam*, *bayan*, *bıyam*, *boçça*, *paya*, *payam*, *payem*, *piyam*, *şabah* sözcükleridir.”⁵⁹⁹

Ergin, Dede Korkut Kitabı II İndeks - Gramer Kitabı'nda kelimenin Farsça *bādām* sözcüğünden geldiğini belirtmiş ve sözcüğü *bâdem* olarak ifade etmiştir.⁶⁰⁰ Tietze, sözcüğü “bugün bilinen manada, bilinen meyve” şeklinde ifade eder.⁶⁰¹ Eren, sözcüğü “yurdumuzda yetişen bir ağaç” olarak tanımlar ve şöyle ifade eder: “Kıbrıs ağzında *padem* biçimi kullanılır. Yerel ağızlarda *payam* olarak da geçer. Eski Kıpçakçada *bayam* olarak geçer. < Far. *bādām* ‘an almond’. Kıpçakçada -d-’lerin -y-’ye çevrildiğini biliyoruz. Buna göre, Anadolu ağızlarında gördüğümüz *payam* biçimi de -d > -y gelişmesi sonunda ortaya çıkmış normal bir biçimdir. Bu biçimin Türkçede eski bir geçmişe çıktığı anlaşılıyor. Buna karşılık *badem* biçiminin -d > -y- olayının sona ermesinden sonra alındığı açıklık kazanıyor. Başka bir deyişle, *payam* yanında *badem* daha yeni bir alıntıdır. O açıdan *badem* ve *payam* biçimleri açık bir *doublet* örneği olarak değerlendirilebilir. Türkçeden Bulgarca (*badem*), Sırpça (*bâdem*) gibi dillere de geçmiştir.”⁶⁰²

Badem, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl ekinin yalın hâli ile kullanılmış olup sıfat tamlaması olarak yer almıştır.

⁵⁹⁶ M. Fatih Alkayış, *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kayseri, 2007, s. 13.

⁵⁹⁷ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 223.

⁵⁹⁸ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 94.

⁵⁹⁹ Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara, 2015, s. 40.

⁶⁰⁰ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer*, Ankara, 1997, s. 19.

⁶⁰¹ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. I, s. 543.

⁶⁰² Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 32.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 2 kez yer almıştır. badem (1.44., 6.442.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 2 kez yer almıştır. koşa badem (çift badem) (1.44., 6.442.)

Badem sözcüğü Dede Korkut Kitabı'nda 2 kez geçmektedir ve gerçek anlamdadır. Bu kullanımlardan biri Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı'nda, diğeri ise Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda yer almaktadır. Kelimenin geçtiği cümleler şu şekildedir:

1.-2. *Koşa badem sığmayan tar ağızlum (Ergin, 1994: 79, 197)*

[*Çift badem sığmayan dar ağızlum (Ergin, 2009: 22, 141)*]

Bu cümle hem Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı'nda hem de Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda geçmektedir. Dirse Han'ın ve Kanlı Koca'nın eşlerine söyledikleri soylamalarda geçer. Bu soylamalarda Dirse Han ve Kan Turalı sevdiklerinin fiziksel özelliklerine yer vermişlerdir. Hatunların çift badem sığmayacak kadar dar ağızlı olması da fiziksel bir özelliktir. Badem bu cümlede yaş ve kuru olarak yenen yemiş olarak yer almıştır. Gerçek anlamda kullanılmıştır. Badem sözcüğü zaman zaman gerçek anlamının dışına çıkarak mecaz anlamda da kullanılabilir. *Badem göz, badem ağız, badem bıyık, badem parmak, badem turnak...* gibi kullanımlar bu mecazlara örnek teşkil etmektedir. Bu kullanımlarda badem kendisine benzetilen kavram olduğu için benzetme unsuru olarak karşımıza çıkar. Fakat bu cümlelerde sözcük gerçek anlamdadır.

2.7.2. Elma

Elma, “gülgillerden, çiçekleri pembe veya beyaz bir ağaç; bu ağacın kabuğu parlak, sert, kırmızı, sarı ve yeşil renkte, kokusu hoş, tadı ekşi veya tatlı, dokusu gevrek, ufak çekirdekli meyvesi”dir.⁶⁰³ Ayverdi ve Topaloğlu, Eski Türkçe *alma* < *almıla* olan kelimenin kökünün belli olmadığını ifade ederler. Sözcüğü “gülgillerden, yurdumuzun her yerinde yetişen, dişli yapraklı, açık pembe çiçekler açan, verimli, dayanıklı ağaç; bu ağacın, rengi kırmızı ile açık yeşil arasında değişen, sert ve parlak kabuklu, hoş kokulu,

⁶⁰³ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 790.

ufak çekirdekli, ekşi, mayhoş veya tatlı, vücuda yararlı birçok hassalar taşıyan gevrek meyvesi” şeklinde tanımlarlar.⁶⁰⁴

Clauson, Eski Türkçe *alma* sözcüğünü "elma" (apple) olarak verir ve *almıla* sözcüğü için bunun Türk tabiatına özgü olmadığını, muhtemel bir Hint Avrupa sözcüğü olduğunu ifade eder.⁶⁰⁵ Tietze, sözcüğü "bugün bilinen manada, maruf meyve" olarak tanımlar.⁶⁰⁶ Gülensoy, sözcüğü Eski Türkçe ve Orta Türkçe *alma* ~ *almıla* < **al+mıla* şeklinde ifade eder.⁶⁰⁷ Eren, kelimeyi "pembe veya ak çiçekli bir ağaç; bu ağacın, türlü renkte, kokusu hoş, tadı ekşi veya tatlı yemişi" olarak tanımlar. Yerel ağızlarda *alma* olarak kullanıldığını, eski kaynaklarda da *alma* biçiminin geçtiğini ve Türkçede *alma* şeklinin *elma*'ya çevrildiğini ifade eder. Türkçe *ala* > *elâ* örneği verir. Orta Türkçede sözcüğün *almıla* olarak geçtiğini, Kâşgarlı Mahmud'a göre, Türklerin *almıla* biçimini kullandıklarını belirtir. Oğuzların da *almıla* yerine *alma* biçimini kullandıklarını ve Eski Kıpçakçada da *alma* olarak geçtiğini söyler.⁶⁰⁸

Banguoğlu, Türkçe kelime ve eklerdeki aykırılıkları birkaç sınıfta toplamıştır. Bunlardan biri de türlü sebeplerle vokallerinden biri incelmeye (palatalisation) uğramış kelimelerdir. Elma sözcüğü de buna örnek teşkil eden kelimelerden birisidir.⁶⁰⁹

Elma sözcüğü, hikâyelerde isim çekim eklerini alarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra belirtisiz isim tamlaması şeklinde de yer almıştır.

İyelik Eki:

3. tekil şahıs iyelik eki: 8 kez yer almıştır. güz alma+sı+n+a (1.45.), güz alması (2.282., 3.315., 3.350., 3.402., 3.734., 3.739., 4.291.)

Tamlama Grubu:

Belirtisiz isim tamlaması: 8 kez yer almıştır. güz alma+sı+n+a (1.45), güz elması (2.282., 3.315., 3.350., 3.402., 3.734., 3.739., 4.291.)

⁶⁰⁴ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 319.

⁶⁰⁵ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 146.

⁶⁰⁶ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. I, s. 357.

⁶⁰⁷ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 329.

⁶⁰⁸ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 133.

⁶⁰⁹ Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri*, Ankara, 1959, s. 144.

Dede Korkut Kitabı'nda elma sözcüğü *güz elması* şeklinde geçmekte olup toplam 8 kez yer almıştır. Kelimenin tüm kullanımları mecaz anlamlıdır. Kelimenin geçtiği cümleler şu şekildedir:

Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı;

1. *Güz almasına beñzer al yañaqlum (Ergin, 1994: 79)*

Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması Destanı;

2. *Boyu uzun bili ince Burla Hatun boynu-y-ile kulağın aldı düşdi, güz alması gibi al yañağın tardı yırttı. (Ergin, 1994: 108)*

[Boyu uzun, beli ince Burla Hatun boynu ile kulağını tuttu düştü, güz elması gibi al yanağını çekti yırttı. (Ergin, 2009: 49)]

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı;

3. *Beyregüñ yavuklusına haber oldu, Banı Çiçek karalar geydi ağ kaftanını çıkardı, güz alması gibi al yañağını tardı yırttı. (Ergin, 1994: 131)*

[Beyreğin yavuklusuna haber oldu, Banu Çiçek karalar giydi ak kaftanını çıkardı, güz elması gibi al yanağını çekti yırttı. (Ergin, 2009: 70)]

4. *Gördi tanıdı oldur didi, tardı yakasın yırttı, acı tırnak ağ yüzine aldı çaldı, güz alması gibi al yañağın yırttı. (Ergin, 1994: 132)*

[Gördü tanıdı, odur dedi, çekti yakasını yırttı, acı tırnak ak yüzüne aldı çaldı, güz elması gibi al yanağını yırttı. (Ergin, 2009: 71)]

5. *Güz alması gibi al yañağların yırtar gördüm Bamsı. (Ergin, 1994: 134)*

[Güz elması gibi al yanaklarını yırtar gördüm Bamsı. (Ergin, 2009: 73)]

6. *Güz alması gibi al yañağın yırtduñ-mı kız (Ergin, 1994: 148)*

[Güz elması gibi al yanağını yırttın mı kız (Ergin, 2009: 85)]

7. *Güz alması gibi al yañağum yırttığıum çok (Ergin, 1994: 149)*

[Güz elması gibi al yanağımı yırttığıum çok (Ergin, 2009: 86)]

Kazan Bey'in Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan;

8. *Güz alması gibi al yañağlarum yırtayın-mı (Ergin, 1994: 165)*

[*Güz elması gibi al yanaklarımı yırtayım mı (Ergin, 2009: 102)*]

Dede Korkut Kitabı'nda *elma* sözcüğünün geçtiği bu cümlelere baktığımız zaman kelimenin *güz elması* şeklinde ifade bulunduğunu görüyoruz. Güz elması sonbahar yani güz mevsiminde oluşan, tatlı bir elma çeşididir. Kırmızı, yeşil, sarı renkte olurlar. Kelime Dede Korkut'ta Eski Türkçe *alma* şekliyle kullanılmıştır. Cümlelere bakıldığında *güz elması* kelime grubunun *al yanak* kelime grubuyla birlikte kullanıldığını görüyoruz. Al yanaklı olarak kastedilen kişiler Oğuz Beyleri'nin ya eşleri ya anneleri ya da sevdikleri kadınlardır. Cümlelerdeki *al yanak* kavramı rengi itibariyle ve tatlılığı ile "*güz elması*"na benzetilmektedir. Bu, tüm cümlelerde "*güz elması gibi al yanak*" ifadesiyle ortaya çıkmaktadır. Böylece bu ifade ile Oğuz Beyleri'nin eşlerinin, annelerinin, sevdikleri kadınların güzellikleri ifade edilmektedir. Yani güz elması bir güzellik unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Elma şekil yönüyle yüze benzer. Yani yüz gibi yuvarlaktır. Burada kastedilen ise kırmızı yanaktır. Nasıl ki yanak hafif pembe, kırmızı renkte oluyorsa güz elması da kırmızı renkte olabilir. Elmanın kırmızı olmasıyla yanağın al renkte olması özdeşleştirilmiştir. Güz elması kelime grubu benzetme ögesi olarak ifade bulmuştur. Al yanak, güz elmasına benzediği için "*güz elması*" benzetme unsurlarından kendisine benzetilen unsurdur. Kırmızılığı ile güz elmasına benzeyen ise al yanak olduğu için "*al yanak*" benzeyen unsur olarak ifade bulmuştur. Elma sözcüğü bitki adı anlamının dışına çıkıp gerçek anlamından uzaklaştığı için mecaz anlamlıdır.

2.8. Kabakgiller

2.8.1. Kavun

Kavun, “kabakgillerden, sürünge gövdeli, iri meyveli bir bitki (*Cucum*)” şeklinde tanımlanır.⁶¹⁰ Sözcük Eski Türkçede *kāgûn* şeklinde olup kökü kesin belli değildir. “İki çenekliler sınıfının kabakgiller familyasından, sürünge gövdeli bitki ve bu bitkinin içi sulu ve etli, güzel kokulu, pembeye kaçan sarı renkli, kabuk rengi yeşilden sarıya kadar değişen meyvesi”dir.⁶¹¹ Dede Korkut Kitabı’nda kavun sözcüğü 1 kere geçmekte olup Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı’nda yer almaktadır. Bitki adı anlamının dışında kullanılan sözcük mecaz anlamdadır.

Clauson, sözcüğü Eski Türkçe *kağun* olarak vererek “kavun” (melon) anlamını yükler; Tietze ise sözcüğü “bugün bilinen manada, bilinen meyve” şeklinde ifade eder.⁶¹² Gülensoy, sözcüğün Eski Türkçede *kağun*, Orta Türkçede *kağun* olarak kullanıldığını belirtir.⁶¹³ Eren, sözcüğün Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını, Orta Türkçede *kāgûn* olarak geçtiğini, Eski Kıpçakçada *kāwun* (ve *kowun*) biçiminin kullanıldığını söyler. Kökeninin açık olarak bilinmediğini ifade eder.⁶¹⁴

Dede Korkut’ta geçen bu sözcüğü Ergin “kavunum” şeklinde, Gökyay, Tezcan - Boeschoten ve Özçelik ise “kadunum” şeklinde okumuşlardır. Biz Ergin’in eseri üzerinden gittiğimiz için sözcüğü “kavunum” olarak aldık. Kavun sözcüğünün geçtiği dizinin ilk kelimesi *kavun*, ikinci kelimesi *viregüm*, son kelimesi ise *düvlegümdür*. (Kavunum, viregüm, düvlegüm)

Kızılözen, dizinin geçtiği soylamanın çocuksuzluk olgusu ile ilgili olduğunu, öncelikle kavun sözcüğü gibi dövelek “küçük kavun” sözcüğünün de bir meyve olarak çocuksuzluk olgusunun işlendiği bir yaratımda kullanılabileceğini belirtir. *Kavunun* metaforik anlamda kadın, *küçük kavununda* yine metaforik anlamda çocuk için, *vire kim* kalıbının da bir dileğin isteğin dile getirilmesi olarak kullanıldığını ifade eder. “Büyük

⁶¹⁰ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1359.

⁶¹¹ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 582.

⁶¹² Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 611; Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 180.

⁶¹³ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 479.

⁶¹⁴ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 220.

kavunum bana küçük kavun versin. Eşim bana bir yavru doğursun. İnşallah kadının bana çocuk verir / doğurur" anlamına geldiğini söyler.⁶¹⁵

Kavun, hikâyelerde isim çekim eklerinden iyelik ekini alarak yer almıştır.

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. kavun+um (1.46.)

Dede Korkut Kitabı'nda sözcüğün geçtiği cümle şu şekildedir:

Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı:

Ƙavunum viregüm düvlegüm (Ergin, 1994: 79)

[Ƙavunum yemişim düvleğim (Ergin, 2009: 22)]

Bu cümle Dirse Han'ın hatununa yaptığı bir soylamada yer almaktadır. Ergin bu ifadeyi Kızılözen'in görüşünden tamamen farklı olarak ele almıştır. *Viregüm* kelimesini "yemişim" anlamında vermiştir. Bir dileğin, isteğin yerine getirilmesi olarak görmediğini anlıyoruz. Soylamaya baktığımız zaman Dirse Han hatununu evinin bahtı, servi boylu, kara saçlı, kurulu yaya benzer çatma kaşlı, çift badem sığmayan dar ağızlı olarak nitelendirerek bu ifadeler ile hatunu arasında bir benzetme ilgisi kurmuştur. Ardından gelen *kavunum, viregüm, düvleğim* cümlesi de soylamada bir bütünlük teşkil etmesi için benzetme unsuru olarak kullanılmış olmalıdır. Dirse Han hatununu benzetme ilgisi kurarak överken bu ifadelerden hemen sonra *eşim bana bir yavru versin* deyip yeniden son dizede *görüyor musun neler oldu* şeklindeki ifadesi soylamada bir bütünlük teşkil etmemektedir. Biz de cümlenin Ergin'in ifadesindeki gibi *kavunum yemişim düvleğim* şeklinde olduğuna katılıyoruz ve bu cümledeki kelimelerin benzetme unsuru teşkil ederek Dirse Han'ın hatununun nitelendirilmesi olarak görüyoruz. Yani Dirse Han hatununu kavuna, yemişe, düvleğe benzetmektedir. Böylece benzerlik ilgisi kurarak hatununa bu ifadelerle seslenmektedir. Bu cümleleri Dirse Han'ın hatununa iltifatları olarak da görmemiz mümkündür. Kavun sözcüğü gerçek anlamından uzaklaşarak benzetme unsuru olarak kullanıldığı için mecaz anlamlıdır.

⁶¹⁵ Cihangir Kızılözen, "Dedem Korkut Kitabı'nda Bir Yapı Çözümlemesi II: VİRE KİM", *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, C. 3, S. 1, 2017, s. 174.

2.8.1.1. D÷vlek

Kökü kesin belli olmayan kelime olmamiş *kavun*, *kelek* demektir. D÷velek, divlek şeklinde de kullanılır.⁶¹⁶ Tietze, sözcüğü *düğelek*, *düvele*, *dülek* şekilleriyle verir ve "bir kavun cinsi" olarak tanımlar.⁶¹⁷ Tarama Sözlüğü'nde de sözcük *düğelek*, *düvlek*, *divlek* şeklinde yer alır ve "ham kavun, kelek" anlamındadır.⁶¹⁸ Gülensoy, sözcüğü *düğelek* olarak verir ve "bir tür kavun" olarak tanımlar. Sözcüğü Çağ. *tükelek* ~ *dükülek* ~ *tüynek* < *tüke*+*le-k* şeklinde ifade eder.⁶¹⁹ Ergin, sözcüğü küçük kavun, güzel kokan küçük kavun, şamama olarak tanımlamıştır.⁶²⁰

D÷vlek, hikâyelerde isim çekim eklerinden iyelik ekini alarak yer almıştır.

İyelik Eki:

1. tekil şahıs iyelik eki: 1 kez yer almıştır. d÷vlek+üm (1.46.)

Sözcük Dede Korkut Kitabı'nda *düvlek* olarak kullanılmış olup 1 kere yer almaktadır ve mecaz anlamdadır. Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı'nda geçen kelime şu şekilde yer almıştır:

Ƙavunum viregüm d÷vlegüm (Ergin, 1994: 79)

[Ƙavunum yemişim d÷vleğim (Ergin, 2009: 22)]

Bu ifade Dirse Han'ın hatununa yaptığı soylamada yer almaktadır. Soylamada Dirse Han hatununun güzel özelliklerini sıralayarak onu övmektedir. Bu cümle de bu övgülerden biridir. D÷vlek kelimesi küçük kavun, güzel kokan küçük kavun anlamında kullanılmıştır. Dirse Han da hatununu küçük olmasıyla, güzel kokmasıyla d÷vleğe benzetmiş olmalıdır. Sözcük gerçek anlamından sıyrılmış ve benzetme unsuru olarak yer almıştır. Böylece mecaz anlam kazanmıştır.

⁶¹⁶ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 300.

⁶¹⁷ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. II, s. 510.

⁶¹⁸ TDK, *Tarama Sözlüğü*, Ankara, 2009, s. 1302.

⁶¹⁹ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 310.

⁶²⁰ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul, 2009, s. 22.

2.9. Kayıngiller

2.9.1. Kayın

Sözcük, “kayıngillerin örnek bitkisi olan, 30-40 metre boyunda, 2 metre çapında, kışın yapraklarını döken, kerestesi beyaz ve değerli olan bir orman ağacı (*Fagus orientalis*)” olarak tanımlanır.⁶²¹ Baytop, sözcüğü "*Fagus* (Fagaceae) türlerine verilen genel ad. 30 - 40 m kadar bir boya erişebilen ve kışın yaprak döken ağaçlar" şeklinde tanımlar. Türkiye’de doğu kayını, Bağnaz, Avrupa kayını gibi türlerinin bulunduğunu belirtir.⁶²² Kayın sözcüğü Dede Korkut Kitabı’nda 2 kere geçmektedir ve iki kullanımı da mecaz anlamdadır.

Clauson, Eski Türkçe sözcüğü *kağın* olarak verir ve “‘huş ağacı, *Betula*’ ve erken dönemde huş ağacı kabuğundan yapılmış bir gemi” (‘birch tree, *Betula*’, and in the early period ‘a vessel made of birch bark’) şeklinde tanımlar.⁶²³ Tietze, sözcüğü “bir orman ağacı, *Fagus*, gürgen” şeklinde tanımlar.⁶²⁴ Gülensoy, sözcüğün Eski Türkçedeki ve Orta Türkçedeki kullanımını *kağın* olarak verir.⁶²⁵ Eren ise kelimenin Orta Türkçede *kağın*, Oğuzcada ve Eski Kıpçakçada *kayın*, eski kaynaklarda *Betula* olarak kullanıldığını, çağdaş diyalektlerde de *Betula* anlamını sakladığını, ayrıca yalnız Anadolu ve Balkan ağızlarında ‘*Fagus orientalis*’ olarak geçtiğini ifade etmektedir.⁶²⁶

“Tarihi belgelerin incelenmesinde (Divanü-Lügat-it Türk) Orta Asya Türklerinin huş ağacına kayın ağacı dedikleri daha sonra İnanla artan münasebetler sonucu kayın ve huş adının birlikte kullanıldığı anlaşılmaktadır.”⁶²⁷ “Kayın ağacı, eski Türklerin günlük hayatlarında da çok önemli bir yer tutmuştu. Türkler en iyi ve sağlam oklarını kayın ağacından yapar ve toz dedikleri yay kılıflarını da kayın ağacı kabuklarından çıkarırlardı. Yayın üzerine yapıştırılan bu kabuklar, yayı daha elâstiki bir hale sokarlardı.”⁶²⁸ Böylece yine doğal çevreden ve bitkilerden yararlanan Oğuzların savaş aletlerinin büyük kısmını dayanıklı ağaçlardan yaptıklarını görmekteyiz. Dayanıklı

⁶²¹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1363.

⁶²² Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara, 2015, s. 164.

⁶²³ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, s. 602.

⁶²⁴ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 185.

⁶²⁵ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 484.

⁶²⁶ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 222.

⁶²⁷ Fuat Tanrıverdi, “Huşların (*Betula* L.) Doğu Anadolu Bölgesinde Doğal Yayılış Alanları ve Peyzaj Mimarisinde Kullanılış Olanakları Üzerinde Bir Araştırma”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 1, 2010, s. 85.

⁶²⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, İstanbul, 2010, s. 92.

bitkilerin özellikle seçilmesi yapılan aletlerin daha uzun ömürlü olmasıyla paralellik gösterir. Ayrıca kayın ağacının esas ham maddesinin dışında kabuklarının da değerlendirildiğini görüyoruz. Oğuz beylerinin bitkiler konusunda uzman olduklarını söylemek mümkündür.

Ögel, Eski Türklerin kayın ağacına *tos* da dediklerini belirterek çadırların ve kulübelerin çatılarını kayın ağacının kabukları ile örttüklerini, yemek için kullanılan kapların da kayın kütüklerinden çıkarıldığını ifade eder.⁶²⁹ Bu ifadeden yola çıkarak eski çağlarda sosyal hayatın her alanında yer alan bitkilerin çatı oluşumunda ve kap kacak kullanımında da rol oynadıklarını görüyoruz. Fakat günümüzde çatıları örtmek için kullanılan kayın kabukları yerini kiremitlere bırakırken, yine kap kacak olarak kullanılan kayın ağacının kütüğü de günümüzde yerini cam ve porselene bırakmıştır.

İnan, İslamiyetten önce Şaman dinine mensup Türk boylarının huş ağaçlarını kutsal saydıklarını ve bu ağaçları Tanrı olarak görüp onlara taptıklarını ayinlerini kayın ağacının etrafında gerçekleştirdiklerini, kurbanlar kestiklerini, ayrıca Şamanların kayın ağacı atamız Ülgenden, anamız Umay ile gökten indirilmiştir dediklerini ifade eder.⁶³⁰ Böylelikle kayın ağacının sosyal hayatın yanı sıra inanç sistemlerine de etki ettiğini görmekteyiz.

Kayın kelimesi, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl ekinin yalın hâli kullanılmıştır. Tamlama grubundan ise hem sıfat tamlaması hem de belirtisiz isim tamlaması şeklinde yer almıştır.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 2 kez yer almıştır. kayın talı yelek (7.82.), kayın oħı (8.103.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 1 kez yer almıştır. kayın talı yelek (7.82.)

Belirtisiz isim tamlaması: 1 kez yer almıştır. kayın oħı (8.103.)

⁶²⁹ Bahaeddin Ögel, *agm*, s. 92.

⁶³⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülkadir İnan, *Türk Boylarında Dağ, Ağaç ve Pınar Kültü (Ayrıbasım)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1966; Fuat Tanrıverdi, "Huşların (Betula L.) Doğu Anadolu Bölgesinde Doğal Yayılış Alanları ve Peyzaj Mimarisinde Kullanılış Olanakları Üzerinde Bir Araştırma", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 1, 2010, s. 85.

Dede Korkut Kitabı'nda kayın sözcüğünün geçtiği yerler şu şekildedir:

Kazılık Koca Oğlu Yigenek Destanı:

1. *Kayın talı yeleginden şom altunlu menüm oğum* (Ergin, 1994: 202)

[*Kayın dalı tüylerinden som altınlu benim okum* (Ergin, 2009: 147)]

Basat'ın Depegöz'ü Öldürdüğü Destan:

2. ... *kayın oğu atanlar kâr kılmadı, alplar başı Kazana bir zarb urdı...* (Ergin, 1994: 210)

[... *kayın oku atanlar kâr etmedi, alplar başı Kazan'a bir darbe vurdu...* (Ergin, 2009: 156)]

Dede Korkut Kitabı'nda yer alan bu iki cümleye de baktığımız zaman kayın sözcüğü bitki anlamının dışına çıkmamıştır. İlk cümleye bakıldığı zaman bu ifade Yigenek'in rüyasında dayısının ona söylediği cümlelerin arasında yer alır. Burada okun som altın ve kayın ağacının dalındaki tüyler ile kaplı olduğunu görüyoruz. Bu bize öncelikle kayın ağacının dalının tüyleriyle okun süslendiğini ve bu tüylerin süs unsuru olarak kullanıldığını gösterir. Bunun yanında Oğuz beylerinin gösterişe, süse verdikleri önemi de görmekteyiz. Demek ki kayın ağacının önem arz etmesi yine kayın ağacının dalının tüyleri ile süslenen oku da önemli kılmaktadır. Kayın güzellik unsuru olarak da Dede Korkut'ta karşımıza çıkıyor.

İkinci cümleye bakıldığında ise, *kayın oku* ibaresiyle karşılaşırız. Bu bize okun kayın ağacından yapıldığını gösterir. Savaş aletlerinin kayın gibi ağaçlardan yapılması bu aletlerin dayanıklılığını artırır. Bu ağaçtan yapılan aletler daha sert ve dayanıklı yapıda olurlar. Bu cümlenin geçtiği metnin tamamına baktığımız zaman Oğuz ülkesini Tepegöz adında bir su perisinden doğma devin istila ettiğini görüyoruz. Bütün Oğuz halkı ve beyler bu deviyi yok etmeye çalışmaktadır. Çünkü Tepegöz bütün Oğuz'a zarar vermektedir. Tepegöz'ü öldürmek için her yol denenir fakat fayda vermez. Bu yollardan biri de Tepegöz'e 'kayın oku' atmaktır. Fakat bu bile kâr etmez. Kayın oku oldukça sağlam ve sert bir ok olup Oğuzların önemli savaş unsurları arasında olmasına rağmen cümlede bu okun bile Tepegöz'ü öldürmek için yetersiz geldiği ifade ediliyor. Bu da bize Tepegöz'ün ne derece güçlü olduğunu gösterir. Tepegöz ile mücadele edip onu öldürebilen tek kişi Oğuz beylerinden Basat olur. Bu ise Basat'ın gücünü ortaya koyar.

Her iki cümleden hareketle yola çıkarsak Oğuzlar sosyal yaşamlarının her alanında kayın ağacından faydalanmışlardır. Bu ağaç onlar için ihtiyaçlarını karşıladıkları bir yaşam unsuru olmuştur. Sözcük her iki cümlede de gerçek anlamda kullanılmıştır.

2.10. Semetotugiller

2.10.1. Çayır

Çayır sözcüğü "üzerinde gür ot biten düz ve nemli yer, böyle yerde biten ot" şeklinde tanımlanmaktadır.⁶³¹ Ayverdi ve Topaloğlu, sözcüğün kökünün belli olmadığını ifade ederler.⁶³² Dede Korkut Kitabı'nda sözcük 2 kez geçmekte olup, bitki adı anlamının dışına çıkmadığı için gerçek anlamda kullanılmıştır.

Tietze, sözcüğü "bugün bilinen manada, çimen dolu yer, mera" şeklinde tanımlar.⁶³³ Eren, sözcüğü "üzerinde gür ot biten düz yer" olarak tanımlar, eski ve yeni diyaleklerde çayıra *öley* adının verildiğini belirtir.⁶³⁴ Gülensoy ise kelimeyi "çayır, çimen; yeşillik yer" olarak tanımlar. Sözcüğün D.L.T'de *çay* ~ *çiy* 'yağmurluk yapılan ince keçe' şeklinde kullanıldığını ifade eder.⁶³⁵

Türk kültüründe hayvancılık halkların geçimi için yüzyıllardır önemli bir yer teşkil etmiştir. Hayvanlar sayesinde çoğu ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Bu hayvanlardan daha çok verim alabilmek adına onların doğal ortamlarda beslenmelerini sağlamışlardır. Bu bakımda Türk coğrafyasında çayırlar önemli yer tutmuş ve hayvanlara yaşam alanı, otlak olarak sunulmuştur. Geçimlerinin büyük bölümünü hayvancılıktan kazanan Oğuzlar için de durum böyledir. Bu çayırlar yeşil, geniş, bol otlaklı arazilerdir. Çayırlarda genellikle bodur, küçük bitkiler bulunmaktadır.

Çayır kelimesi, hikâyelerde isim çekim eklerini alarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra sıfat tamlaması şeklinde de yer almıştır.

Çokluk Eki: 1 kez yer almıştır. çayır+lar (6.302.)

Hâl Eki:

Tamlayan durum eki /+In, +nIn/: 1 kez yer almıştır. gök çayır+uñ (3.122.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 1 kez yer almıştır. gök çayır+uñ (3.122.)

⁶³¹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 508.

⁶³² İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 203.

⁶³³ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. II, s. 170.

⁶³⁴ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 82.

⁶³⁵ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 225.

Sözcüğün Dede Korkut Kitabı'nda geçtiği cümleler şu şekildedir:

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı:

1) *Sulţanum gördi gök çayırũ üzerine bir kırmızı otağ dikilmiş. (Ergin, 1994: 122)*

[Sultanım gördü: Yeşil çayırın üzerine bir kırmızı otağ dikilmiş. (Ergin, 2009: 62)]

Kaňlı Koca Ođlu Kan Turalı Destanı:

2) *Şovuk şovuk sular, çayırlar, çemenler.. (Ergin, 1994: 193)*

[Soğuk soğuk sular, çayırlar çimenler.... (Ergin, 2009: 135)]

Dede Korkut Kitabı'nda yer alan bu cümlelerde geçen *çayır* kelimesi, yeşil, bodur bitkilerden oluşan geniş alan olarak ifade edilmektedir. Oğuzların çayırın üzerine otağ kurduklarını görüyoruz. Hikâyeye baktığımız zaman bu otağın Selcen Hatun'un otağı olduğunu görüyoruz. Otağ çadır anlamındadır. Buradan hareketle Oğuz Türkleri'nin hayatlarını çayırın üzerine kurmuş oldukları otağlarda sürdürdüklerini görüyoruz. Çayır Türkler için yaşam alanları olmuştur. Sözcük bitki adı anlamında kullanılmış olup gerçek anlamdadır. İkinci cümlede, çayır sözcüğü Kan Turalı ile Selcen Hatun'un konakladıkları yerin tasvirinde yer almıştır. Bu yer çeşitli kuşların var olduğu, soğuk suların aktığı, çayırılık bir alan olarak ifade edilmiştir. Betimleme söz konusudur. Çayır sözcüğü bu cümlede de yeşillik alan olarak kullanılmış olup bir güzellik unsuru olarak yer almıştır. Ayrıca bu ifadelerden yola çıkarak Oğuz ülkesini türlü hayvanların ve bitkilerin bulunduğu, soğuk soğuk billur gibi suların aktığı, çayırılık alanların bulunduğu bir yurt olarak görüyoruz. Her iki cümlede de geçen *çayır* sözcüğü bitki adı anlamının dışına çıkmadığı için gerçek anlamdadır.

2.11. Servigiller

2.11.1. Selvi (Servi)

Servi sözcüğü Farsça *serv* kökünden gelmekte olup, "servigillerden, Akdeniz bölgesinde çok yetişen, kışın yapraklarını dökmeyen, 25 metre boyunda, ince, uzun, piramit biçiminde, çok koyu yeşil yapraklı bir ağaç, andız, selvi, servi ağacı" olarak tanımlanmaktadır.⁶³⁶ Ayverdi ve Topaloğlu, sözcüğün Farsça *serv* ses türemesiyle *servi*, r - l değişimiyle *selvi* olduğunu ifade etmektedirler.⁶³⁷ Baytop, sözcüğün kışın yapraklarını dökmeyen yüksek bir ağaç olduğunu ve kozalaklarının kabız olarak kullanıldığını belirtir. Eş anlamlısının *selvi* olduğunu söyler.⁶³⁸ Sözcük, Dede Korkut Kitabı'nda *selvi* şeklinde geçmekte olup 2 kez yer almaktadır ve ikisi de mecaz anlamdadır.

Farsça bir isim olan *serv* sözcüğü "servi, selvi" anlamında kullanıldığı gibi mecaz anlamda da "sevgilinin boyu bosu" anlamına gelmektedir.⁶³⁹ Edebiyatta sevgilinin uzuvları farklı varlıklara benzetilmiştir. Selvi ağacı uzunluğu ile bilinen bir ağaçtır. Edebiyatta da sevgilinin boyu, uzunluğu sebebiyle selvi ağacına benzetilir. Sevgili "selvi boylu" olarak adlandırılır ve bu aşğın etkilendiği fiziksel bir özelliktir. Yine sevgilinin salınışı selvinin rüzgârda salınışına benzetilmektedir.

"Selvi ağacı genel olarak mezarlıklarda ve su bulunan yerlerde bulunmaktadır. Böylece hem hayatın hem de ölümün sembolü olmuştur."⁶⁴⁰ Bu ifadeden yola çıktığımız zaman selvi ağacı ölümün ve hayatın sembolü olduğuna göre aynı zamanda bir yaşam ağacı unsurunu teşkil etmektedir.

"Divan şiirinde sözü en çok edilen ağaç servi ağacıdır. Servi, uzun ve düzgün boyludur. Sevgilinin boyu ince ve uzun olmasıyla serviye benzetildiği gibi, bazen de servinin boyu sevgiliye benzetilmektedir. Bunun sebebi çoğunlukla sevgilinin boyunun serviden üstün tutulmasıdır. Kökü derinde, dalsız bir ağaç olan servi rüzgârda asla

⁶³⁶ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2076.

⁶³⁷ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 938.

⁶³⁸ Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara, 2015, s. 241.

⁶³⁹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 2016, s. 1102.

⁶⁴⁰ Metin Hakverdioğlu, "Sevgili Neden Servi Boyludur?", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 7, Amasya, 2016, s. 216.

eğilmez, sert rüzgârlarda bile dimdik durur. Âşık da aşk yolunda kararlıdır ve pes etmez, bu yönüyle de serviye benzer.”⁶⁴¹

“Bazı Divan şairleri Türk kültüründe önemli yer tutan ağaçları şiirlerinde resmetmişlerdir. Bu şairler şiirlerini ağaç şeklinde yazmışlardır. Böylece şiirde görselliğin yanı sıra ağaca verdikleri öneme de dikkat çekmiş olmaktadır. Sâdikî de şiirini servi ağacı şeklinde yazan şairlerden biridir. Bu çizim Türk inancında servinin, uzun boyu ve her zaman yeşil kalmasıyla ebediyetin simgesi olduğunu anlatmaktadır.”⁶⁴²

“Servi düzgün boyu ile doğruluğun sembolü bir ağaçtır. Elif harfi gibi düz olması Allah’ın birliğine ve doğru yola iletici olduğuna işarettir. Servinin mezarlığa kattığı huzur, onun dağıttığı güzel rayiha, mezar sonrası cenneti müjdelemektedir. Yol boyunca dikilmesi aşırı rüzgârlarda koruyucu olmasının neticesidir. Ayrıca yol boyu bekleyen âşıklara da teşbih edilir. Servi bazen serkeşlik, yani başı dik olmanın da sembolü olur. Çünkü en dik duran ağaç odur. Bereket bekçisi olan servi, su kenarlarını, gül bahçelerini, mezar başlarını sever.”⁶⁴³

Nasıl ki gül ile bülbül, pervane ile mum, âşık ile maşuk bir arada anılıyorsa selvi ile kumru da birarada anılmaktadırlar. Kumru en çok serviye konduğu için edebiyatta da ikisinin birlikte adını duyarız.

Bu ifadelerden de yola çıktığımızda selvi ağacının Divan edebiyatında derin, ince anlamlar içermesinin yanı sıra ve dini anlamda da manevi anlamlar içerdiğini görmekteyiz. Servi ağacı tıpkı kayın ve kamış ağacı gibi sert ve dayanıklı bir yapıya sahiptir. Bu ağaçtan da ok gibi aletler yapılır. Böylece Oğuzların hayatlarına etki eden, yaşam şartlarını kolaylaştıran ağaçlardan önem arz eden bir diğeri de servidir.

Selvi, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl ekinin yalın hâli ile kullanılmış olup, sıfat tamlaması şeklinde yer almıştır.

⁶⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Gülümser Özerden, *Divan Şiirinde Servi (15. ve 16. Yüzyıllar)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2015, s. 3.

⁶⁴² Ayrıntılı bilgi için bk. Özer Şenödeyici, *Osmalının Görsel Şiirleri*, İstanbul, 2012, s. 88.

⁶⁴³ Ayrıntılı bilgi için bk. Gülümser Özerden, *age*, s. 218, 219, 220. (Biz bu eserde servinin özelliklerinin maddeler halinde verildiği bazı cümleleri ele aldık.)

Hâl Eki:

Yalın hâl: 2 kez yer almıştır. selvi boylum (1.41., 6.440.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 2 kez yer almıştır. selvi boylum (1.41., 6.440.)

Dede Korkut Kitabı'nda selvi sözcüğünün geçtiği yer şu şekildedir:

Dirse Han Oğlu Buğaç Han Destanı:

1. *İvden çıkıp yoriyanda selvi boylum (Ergin, 1994: 79)*

[*Evden çıkıp yürüyünce servi boylum (Ergin, 2009: 22)*]

Kaınlı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı:

2. *Yir başmayup yoriyan selvi boylum (Ergin, 1994: 197)*

[*Yere basmayıp yürüyen servi boylum (Ergin, 2009: 141)*]

Cümlelere baktığımız zaman Dede Korkut'ta da *selvi boy* ifadesini görüyoruz. Nasıl ki selvi düz, uzun, dik, eğilmez duruşuyla biliniyorsa, sevgili de bu özellikleriyle selviye benzetilir. Selvi nasıl ince, uzunsa sevgilinin boyu da ince, uzun tasvir edilir. Bu bağlamda selvi ve sevgili arasında teşbih (benzetme) ilgisi kurulmaktadır. Dede Korkut Kitabı'nda da *selvi boy* ifadesi Oğuz beylerinin eşlerine karşı kullandıkları bir ifadedir. Birinci cümlede Dirse Han evine geldiğinde hatununa seslenir ve bu cümle de ona seslendiği bir soylamada yer alır. İkinci cümleye baktığımız zaman da Kan Turalı Selcen Hatun ile yaptığı bir soylama sırasında bu cümleye yer verir. Oğuz beylerinin de eşlerinin veyahut sevdiği kadınların selvi ağacı gibi uzun boylu olduklarını anlıyoruz. Hikâyelerden de anladığımız üzere bu kadınlar dik, kimseye boyun eğmeyen, inatçı kadınlardır. Bu özellikleriyle de selviye benzemekte oldukları dikkat çekicidir.

Tüm bunlardan yola çıkarak şu ifadeleri söylemek mümkündür: Nasıl ki selvi ağacı edebiyatta önem arz eden bir varlık ise, kadın da tıpkı bir selvi gibi Oğuzların hayatında önem arz eden bir varlıktır. Bu her iki cümlede de selvi sözcüğü bitki adı anlamından çıkmış, bir benzetme unsuru olup kendisine benzetilen kavram olarak yer almıştır. Bu sebeple gerçek anlamından uzaklaşan sözcük kadının yerine kullanıldığı için mecaz anlamlıdır.

2.12. Soğangiller

2.12.1. Sarımsak Otu

“Turpgillerden, beyaz, küçük çiçekli, ovulduğunda sarımsak kokusu veren bir bitki, sarımsak hardalı (*Alliaria petiolata*)” olarak tanımlanır.⁶⁴⁴ “Bu bitki temriye, uyuz ve bazı yaraların tedavisinde kullanılır.”⁶⁴⁵ Baytop, sözcüğü “20 - 80 santimetre yükseklikte, iki yıllık, sarımsak kokulu, beyaz çiçekli ve otsu bir bitki” olarak tanımlar.⁶⁴⁶ Dede Korkut Kitabı’nda sarımsak otu ifadesi 1 kez geçmekte olup, Kazan Bey’in Oğlu Uruz Bey’in Esir Düştüğü Destan’da yer almaktadır. Sözcük, gerçek anlamda kullanılmıştır.

Clauson, Eski Türkçe *sarumsak* sözcüğünü” sarımsak” (garlic) olarak verir.⁶⁴⁷ Gülensoy, sözcüğün Orta Türkçede *sarmusak*, DLT’te *samursak* olarak kullanıldığını belirtir. Sözcüğü “< sar-ım+sa-k [göçüşme ile: *sarımsak* / *sam-ur-sak*]” şeklinde ifade eder.⁶⁴⁸ Eren, sözcüğün ağızlarda *samursak* olarak da geçtiğini, bu biçimin göçüşme sonucunda olduğunu belirtir. Orta Türkçede *sarmusak* ve *samursak* olarak da geçtiğini ifade etmektedir.⁶⁴⁹

Maranki, sarımsağı “beden temizliği için çok sık tüketilen faydalı bir bitki” olarak ifade eder. İnsan sağlığına önemli tesirinin canlılık verici olduğunu, kuvvetli mikrop öldürücü özelliğe sahip olduğunu, çeşitli hastalıklara karşı koruyucu olduğunu belirtir. Birçok hastalığa şifalı olan sarımsağın en ince damarları bile temizlediğini söyler.⁶⁵⁰

Bu ifadelerden yola çıkarak insan sağlığı üzerinde önemli bir etkiye sahip olan sarımsak, gördüğümüz üzere Oğuzlar zamanından ve hatta bilinmeyen daha eski zamanlardan bu yana varlığını sürdürmektedir. O zamanlardan bu zamanlara da şifa dağıtmaya devam etmektedir. Bitkilerle içli dışlı olan Oğuzlar elbette onların faydalarını çok daha önceden keşfetmişler ve onlardan faydalanmayı bilmişlerdir. Bunu Dede Korkut Hikâyeleri’nden de açıkça anlamaktayız.

⁶⁴⁴ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2037.

⁶⁴⁵ İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 919.

⁶⁴⁶ Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara, 2015, s. 237.

⁶⁴⁷ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, s. 853.

⁶⁴⁸ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 737.

⁶⁴⁹ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 357.

⁶⁵⁰ Ahmet Maranki - Elmas Maranki, *Kozmik Bilim Işığında Şifalı Bitkiler*, İstanbul, 2008, s. 269.

Sarımsak otu, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl ekinin belirtme durum eki /+I/ ile yer almıştır.

Hâl Eki:

Belirtme durum eki /+I/: 1 kez yer almıştır. sarımsak ot^{+I}+n (sarımsak otunu) (4.248.)

Sarımsak otu Dede Korkut Kitabı'nda nasıl ve hangi cümlede kullanılmış onu ele alacağız.

Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan:

Sarımsak otın yimedın Kızan içüm göyinür. (Ergin, 1994: 164)

[Sarımsak otunu ymeden Kızan içim yanıyor. (Ergin, 2009: 100)]

Bu cümle Kazan Bey'in hatununun Kazan Bey'e söylediği bir soylamada yer almaktadır. Kısaca hikâyeden bahsetmemiz gerekirse, bir gün Kazan Bey, oğlu Uruz'a hüner öğretmek için ava çıkarlar. O sırada kâfiri casusu da oradadır ve kâfire haber uçurur. Bunu duyan kâfir Kazan Bey'in üzerine gelir. Kazan Bey, oğlu Uruz'u bu durumdan uzak tutmak ister ve geri çekilmesini söyler. Babasını dinleyen Kazan geri çekilir fakat babasının mücadelesini görünce dayanamaz ve yiğitleriyle beraber kâfirin öbür ucuna saldırıya geçer. Fakat kâfir Uruz'u esir eder. Bunun üzerine Kazan Uruz'u bıraktığı yerde göremez ve korkup eve kaçtığını sanar. Kazan eve geldiğinde de Uruz'u göremeyince durumu anlar. Bunun üzerine Uruz'u Kazan Bey'in yanında göremeyen Burla Hatun Kazan Bey'e Uruz'u sorar, onun öldüğünü zanneder ve feryat koparmaya başlar. İşte, bu cümlede tam olarak bu soylamaların birinde geçmektedir. Oğlunun üzüntüsünden dolayı içinin yandığını anlatmak için "*sarımsak otunu ymeden içim yanıyor*" der.

Buradan yola çıkarak sarımsak otunun yenildiği zaman insanın içinini yaktığını, su içme isteği uyandırdığını anlıyoruz ve Oğuz halkının bu bitkiden haberdar olup onu tükettiğini görüyoruz. Bu cümlede Burla Hatun'un oğlunun üzüntüsünü taşıdığı, içinin yandığı anlatılıyor fakat biz de bununla beraber gerçek manada sarımsak otunun yendiği zaman içi yakan yani hararet veren bir bitki olduğunu öğreniyoruz. Düşündüğümüz zaman görüyoruz ki Dede Korkut Hikâyeleri herhangi bir olay hikâyesiyle beraber gerçeklik arz eden ifadeyi ya da bir bilgiyi de bizlere sunmaktadır. Bunu da bu cümle

kanıtlar niteliktedir. Sarımsak otu sözcük grubu cümlede bitki adı anlamında olup gerçek manadadır.

2.12.2. Soğan

Soğan, "zambakgillerden, yemeklere tat vermek için yumrusu ve yeşil yaprakları kullanılan güzel kokulu bitki (*Allium cepa*); çiğdem, lale, zambak, sarımsak vb. bitkilerin toprak altındaki yumru kökü" şeklinde tanımlanmaktadır.⁶⁵¹ Ayverdi ve Topaloğlu, sözcüğün Eski Türkçede *sōgun* - *sōgan* şeklinde kullanıldığını, fakat kökü hakkında bir sonuca varılamadığını ifade ederler.⁶⁵² Baytop, sözcüğü "*Allium* (Liliaceae) türlerine verilen genel ad, çok yıllık, soğanlı, özel kokulu ve otsu bitkiler" olarak tanımlar ve bazı yabancı türlerin soğan veya yapraklarının soğan veya sarımsak yerine de kullanıldığını ifade eder.⁶⁵³ Dede Korkut Kitabı'nda *soğan* sözcüğü 3 kez geçmekte olup bunların 2'si gerçek, 1'i mecaz anlamdadır. Gerçek anlamda kullanılan cümlelerde sözcük, yemeklere tat vermek için yumrusu ve yeşil yaprakları kullanılan bitki anlamında kullanılmıştır.

Clauson, Uygurca *osğun* "soğan" (onion) sözcüğünün göçüşmeli bir biçim olduğunu ifade eder.⁶⁵⁴ Gülensoy, sözcüğün Eski Türkçe ve Orta Türkçede *soğan*, DLT'te *soğun* olarak geçtiğini belirtir.⁶⁵⁵ Eren, Kazakça, Kara Kalpakça, Kırgızca, Özbekçe gibi çağdaş diyalektlerde *soğan*'ın yerini Farsça *piyaz* almıştır der.⁶⁵⁶

"Halk kültüründe soğan bir olgunluk ölçüğü olarak görülmüştür. Türk kültürlü halklarda genç kızların kocayı, genç erkeklerin de hanımı hak edip etmediklerini anlamak için onlara yumruk vurdurarak soğan ezdirilir. Ezemeyen aday henüz eş edinmeyi hak etmemiştir şeklinde yorumlanır."⁶⁵⁷ Böylece bu ifade doğrultusunda soğanın yumrukla ezilmesinin güç isteyen bir unsur olduğunu, bu gücü gösterebilen genç kız veya erkeklerin evlenebilmek için yeterli güce ulaştıklarını ve evlenebileceklerini söylemek mümkündür. Bu tüm Türk toplumları için geçerli olmayıp

⁶⁵¹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 2129.

⁶⁵² İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 962.

⁶⁵³ Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara, 2015, s. 246.

⁶⁵⁴ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972, s. 245.

⁶⁵⁵ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, 2007, s. 790.

⁶⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 372.

⁶⁵⁷ Yaşar Kalafat, "Türk Halk İnançlarında Zile ve Çevresi Örnekleri İle Soğan", *Kültür Evreni*, S. 12, 2012, s. 113.

yöreden yöreye, kültürden kültüre değişim göstermektedir. Bir nevi Türk kültüründe var olan bir çeşit gelenek ve göreneklerden biridir.

“Kars, Ardahan, Iğdır ve Ağrı yörelerinde görücüler tarafından istenilmeye gelen kimseyi gelin istemezse ve evlenmekte gönlü yok ise, görücülerin karşısına soğan yiyerek çıkar. Görücüler gelinin ağzı kokuyor mu diye anlamak için ona sarılarak niyetini tespit ederler. Böylece gelin adayının ne niyette olduğu anlaşılır. Yani soğan kokusu beğenip beğenmemenin ölçөгüdür.”⁶⁵⁸ Yine bu âdet tüm Türk toplumunda ya da adı geçen bu şehirlerdeki herkes tarafından uygulanmakta olan bir gelenektir diyemeyiz. Kişiden kişiye, yöreden yöreye değişen bir gelenek halidir.

“Bazı inanışlar doğrultusunda Mersin yöresinde gün döndükten sonra acı bir şey evden dışarıya çıkarılırsa yani komşuya soğan, sarımsak vb. şeyler verilirse bunun eve acı bir şey getireceğine inanılır.”⁶⁵⁹ “Ayrıca çocuğu olmayan kadınlar için başı olan bitkiler toplanır, sarımsak, soğan vb. bunlar suyun içine katılıp kaynatılır. Çocuğu olmayan kadın bunun buğusuna oturtulur ve böylece çocuk sahibi olabileceğine inanılır.”⁶⁶⁰ Anlaşıyor ki soğan Türk kültüründe önem arz eden bir bitki olup şifa için de kullanılmıştır.

Türk kültüründe nazara olan inanç söz konusudur. Nazardan korunmak için çeşitli yollara başvurulur. Genellikle evlere, iş yerlerine, küçük bebeklerin veya gelinlerin yakalarına nazar boncukları asılır. Nazardan korunmak için nazar boncuğunun yanı sıra soğana da başvurulmuştur. Genellikle soğan, sarımsak ve yumurtadan bir nazarlık yapıp evlerin duvarlarına asarlar.

Bazı kültürlerde gelin almaya gidildiği zaman bir sopaya bayrak asılır ve bunun en ucuna elma ve soğan saplarlar. Elma nasıl ki tatlıdır, gelinin de elma gibi tatlı sözlü olması beklenir. Soğan da nasıl sert ve dayanıklıysa damadın da tıpkı soğan gibi sert ve dayanıklı olması beklenir. Soğan kişiliğın temsil edilmesinde de kullanılan bir unsur olmuştur.

Soğan, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl ekinin yalın hâli ile kullanılmıştır. Sıfat tamlaması şeklinde de karşımıza çıkan sözcük, özel ad olarak da yer almaktadır.

⁶⁵⁸ Yaşar Kalafat, *agm*, s. 113.

⁶⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Döndü Can, *Mersin Abdalları Halkbilimi Araştırmaları*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2010, s. 285.

⁶⁶⁰ Döndü Can, *age*, s. 206.

Hâl Eki:

Yalın hâl: 2 kez yer almıştır. acı soğan (4.387., 4.437.)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 2 kez yer almıştır. acı soğan (4.387., 4.437.)

Özel Ad: 1 kez yer almıştır. Soğan Sarı (7.59.)

Dede Korkut Kitabı'nda *soğan* sözcüğünün geçtiği cümleler şu şekildedir:

Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Esir Düştüğü Destan:

1. *Yanmış arpa etmegi acı soğan öyünü digil. (Ergin, 1994: 169)*

[*Yanmış arpa ekmeği acı soğan övünü de. (Ergin, 2009: 105)*]

2. *Arpa etmegi acı soğan öyünçügi diyeyin-mi (Ergin, 1994: 171)*

[*Arpa ekmeği acı soğan övüncüğü diyeyim mi (Ergin, 2009: 107)*]

Kazılık Koca Oğlu Yigenek Destanı:

3. *Yirüñ bir uçından bir uçına yetem diyen Soğan Şaru bile varsun. (Ergin, 1994: 201)*

[*Yeryüzünün bir ucundan bir ucuna yetişeyim diyen Soğan Sarı beraber varsın. (Ergin, 2009: 146)*]

Soğan sözcüğünün geçtiği bu cümlelere baktığımız zaman bir ve iki numaralı cümlelerin aynı hikâyede yer aldıklarını görmekteyiz. Kazan Bey'in oğlu Uruz düşmana esir düşmüştür. Onu esir alan düşman, Uruz'a yemek olarak sadece yanmış arpa ekmeği ve acı soğan vermektedir. Bolluk bereket ve çeşitli yiyecekler içinde yaşayan Oğuz beyleri için arpa ekmeği ve kuru soğan yemek üzüntü duyulacak bir durumdur. Cümleler, oğlunu kurtarmak için gelen Kazan Bey ile Uruz arasında geçen soylamalarda yer alır. Bu iki cümlede soğan sözcüğü bitki adı anlamının dışına çıkmadığı için gerçek anlamlıdır. Üçüncü cümlede ise soğan sözcüğünün bir kişiye ad olarak verildiğini görüyoruz. Bu kişi Soğan Sarı'dır ve Oğuz yiğitlerindedir. Hikâyelerde bu yiğite niçin "soğan" adının verildiğine dair bilgi yoktur. Fakat görüyoruz ki soğan sadece bitki anlamında değil, kişi adı olarak da hayatın her alanında kullanılmaktadır. Sözcük bu cümlede bitki adı anlamından uzaklaşıp bir insana isim olduğu için gerçek anlamından uzaklaşmıştır.

2.13. Söğütgiller

2.13.1. Kavak

“Söğütgillerden, sulak bölgelerde yetişen, boyu bazı türlerinde 30-40 metreye değin çıkan, kerestesinden yararlanılan uzun boylu bir ağaç (*Populus*)” olarak tanımlanır.⁶⁶¹ Ayverdi ve Topaloğlu, sözcüğü (< kav + ak) şeklinde verirler ve kabuğu kavladığı için bu adın verildiğini ifade ederler.⁶⁶² Baytop, sözcüğü "*populus* (Salicaceae) türlerine verilen genel ad. Kışın yaprağını döken büyük ağaçlar." şeklinde tanımlar. Akkavak, akça kavak, Fırat kavağı, tuzcul kavağı, kara kavak, dağ kavağı, titrek kavak gibi türlerinin bulunduğunu belirtir.⁶⁶³ Dede Korkut Kitabı'nda kavak sözcüğü 1 kere geçmekte olup *Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı*'nda yer almaktadır. Sözcük bitki adı anlamının dışına çıkmadığı için gerçek kullanımdadır.

Tietze, sözcüğü "bir ağaç cinsi, *Populus*" olarak verir ve sözcüğün Çağataycada *kavağ* 'içi kof ağaç' şeklinde yer aldığını ifade eder.⁶⁶⁴ Eren, sözcüğün söğüt ve çalı olarak da kullanıldığını belirtir. Türkçe kav kökünden geldiği anlaşılıyor der. Kav + -(a)k. Kabuğu döküldüğü, kavladığı için bu adın verildiğini, o bakımdan 'söğüt' anlamında kullanılmasının doğal olduğunu, yerel ağızlarda çınar ağacına *kavlağan* (>kavlan) adı verilmesinin de çınarın kabuklarının kavlaması olayına bağlı olduğunu ifade eder.⁶⁶⁵

“Altay destanlarında karakteristik olan unsurlardan biri de Tanrı tarafından gönderilen kutlu kızların kavak ağacı ("dünya ağacı") vasıtasıyla yeryüzüne inmesi motifidir.”⁶⁶⁶ “Kadının ve çocuğun kutu ile kavak arasında çok büyük ilgi vardır. Kavak, çocuk dileği için Tanrı'ya dilek dilenen kutlu mekân sembolüdür. Bir Çuvaş efsanesinde kavak ağacından kesilen daldan yontularak yapılan bebeğin canlanması anlatılır. Mucizevî dönüşümü sağladığı için kavak ağacı mutluluk sembolüdür.”⁶⁶⁷

⁶⁶¹ TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1355.

⁶⁶² İlhan Ayverdi - Ahmet Topaloğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, s. 580.

⁶⁶³ Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara, 2015, s. 162.

⁶⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Ankara, 2016, C. IV, s. 174.

⁶⁶⁵ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999, s. 219.

⁶⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Dilek, *Altay Destanları 1*, Ankara, 2002, s. 128; Pervin Ergün, "Türk Kültüründe "Kavaktan İnen Gelin" Motifi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 23, s. 187.

⁶⁶⁷ Pervin Ergün, *age*, s. 188.

“Kavak ağacı, gelinle ilgili olarak bolluğun, bereketin, selametın ve esenliğin sembolüdür.”⁶⁶⁸

Genel itibariyle bakıldığı zaman kavak ağacı mitolojide önemli bir yer edinmiştir. Kutsal ağaç rolünü üstlenmiştir. Ayrıca uzunluğuyla, inceliğiyle bilinen kavak yine uzun ince bir genç kıza da işaret edebilir. Genç güzel bir kız veya kadının salınarak yürümesi ile kavak ağacının uzun dallarıyla rüzgârda ileri geri sallanması arasında da benzerlik ilişkisi kurulabilmektedir. Bu sebeple mitolojide de kavak ve kız arasındaki benzerlikten dolayı kavak ağacı karakteristik bir unsur durumundadır.

Kavak, hikâyelerde isim çekim eklerinden hâl ekinin tamlayan durum eki /+In, +nIn/ ile kullanılmıştır. Sözcük hem sıfat tamlaması hem de isim tamlaması olarak da yer almıştır.

Hâl Eki:

Tamlayan durum eki /+In, +nIn/: 1 kez yer almıştır. ağ kavak+uñ budağından (3.643)

Tamlama Grubu:

Sıfat tamlaması: 1 kez yer almıştır. ağ kavak+uñ budağından (3.643.)

Belirtili isim tamlaması: 1 kez yer almıştır. kavak+uñ budağı.

Dede Korkut Kitabı’nda *kavak* sözcüğünün geçtiği yer şöyledir:

Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Destanı:

Ağ kavađuñ budağından yırđayuban kiçmişsin. (Ergin, 1994: 144)

[Ak kavağın budağından sallayarak geçmişsin (Ergin, 2009: 82)]

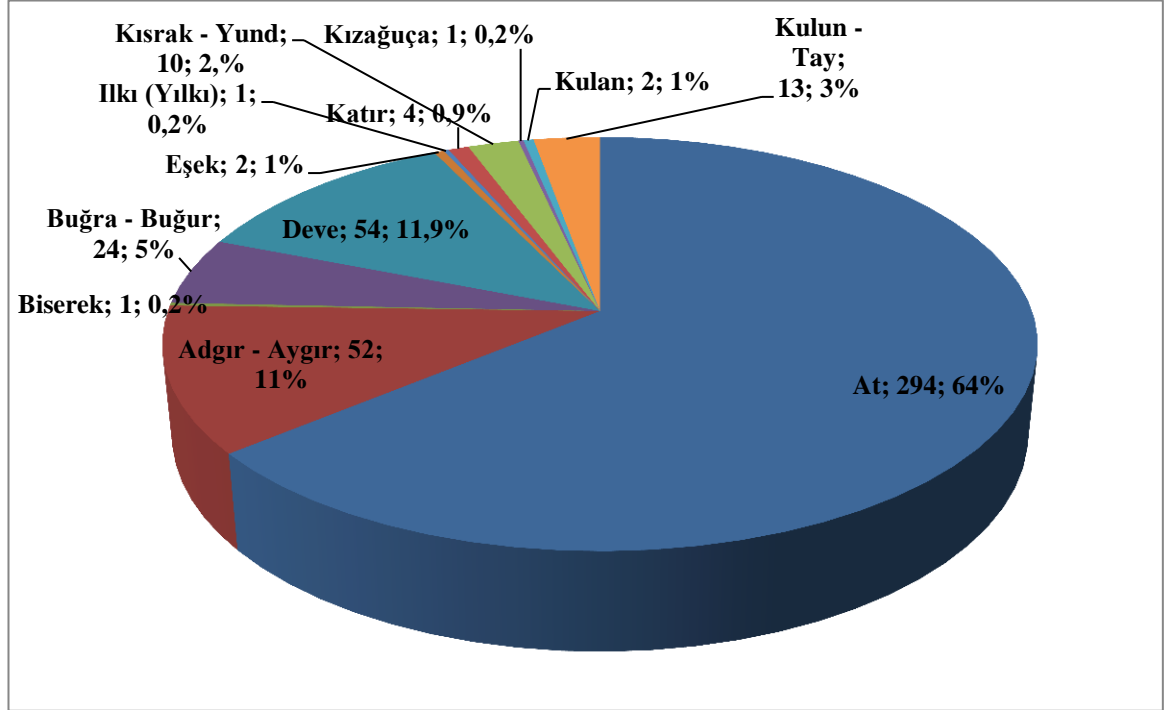
Dede Korkut’ta bu cümle Beyrek’in söylediği bir soylamada geçmektedir. Beyrek bu soylamada Kazan Bey’e seslenmektedir. Kazan Bey’in ormana girdiğini ve yayı ile ak kavağın budağını kestiğini anlıyoruz. Ormanda bulunun birçok ağacın içinden özellikle kavak ağacına işaret edilmesi dikkate değer bir unsurdur. Kavak ağacı ayrıca bu cümlede ak kavak şeklinde ifade edilmiştir. Ak kavak bir tür kavak çeşididir. Biz Dede Korkut Kitabı’nda Oğuz beylerinin doğayla, bitkilerle, hayvanlarla iç içe

⁶⁶⁸Pervin Ergün, *age*, s. 188.

olduğunu bir kez daha görmekteyiz. Ak kavak cümlede bitki adı anlamının dışına çıkmadığı için gerçek manadadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Şekil 1: Binek Hayvanları Grafiği

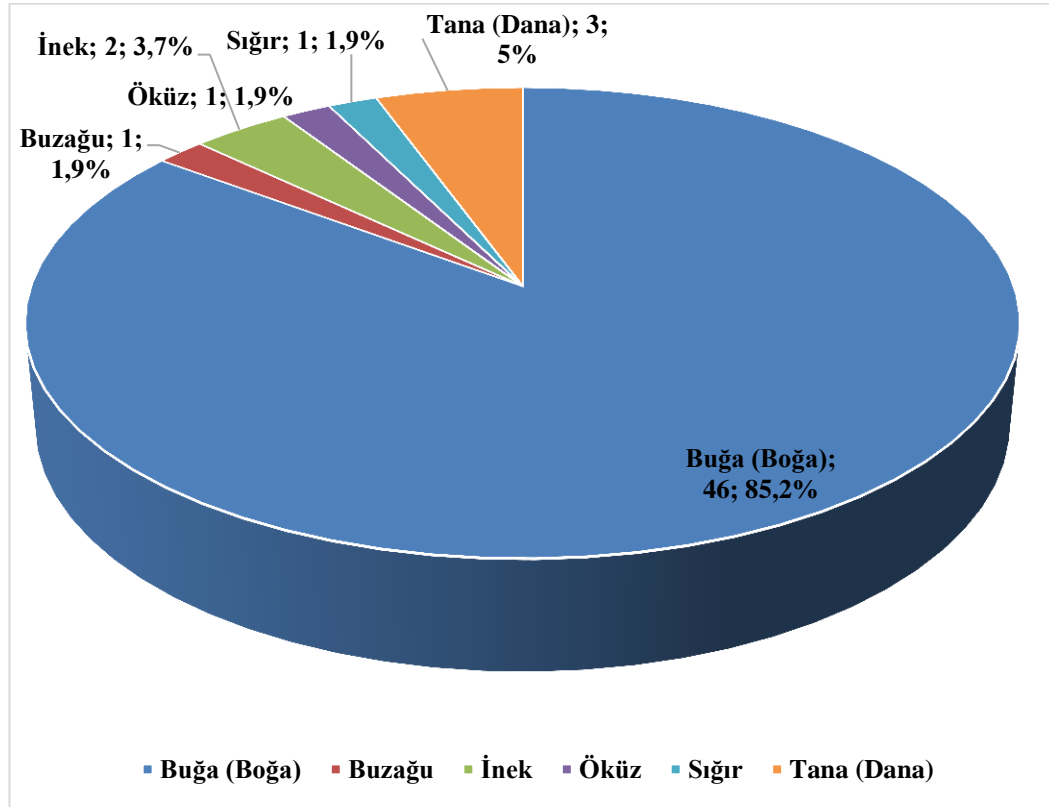

Tablo 1: Binek Hayvanları Tablosu

Binek Hayvanları	Sayısı	Oranı
At	294	64,3
Adgır – Aygır	51	11,2
Biserek	1	0,2
Buğra - Buğur	24	5,3
Deve	54	11,8
Eşek	2	0,4
İlki (Yılki)	1	0,2
Katır	4	0,9
Kısarak - Yund	10	2,2
Kızagaça	1	0,2
Kulan	2	0,4
Kulun – Tay	13	2,8
Toplam	457	

Binek hayvanları tablosuna bakıldığında 12 maddenin 7'sinde at ve at soylu hayvanların, 3'ünde deve ve deve soylu hayvanların, 2'sinde ise eşek ve eşek soylu hayvanların bulunduğu görülmektedir. Bu da bize Dede Korkut'ta atın başat bir hayvan olduğunu göstermektedir.

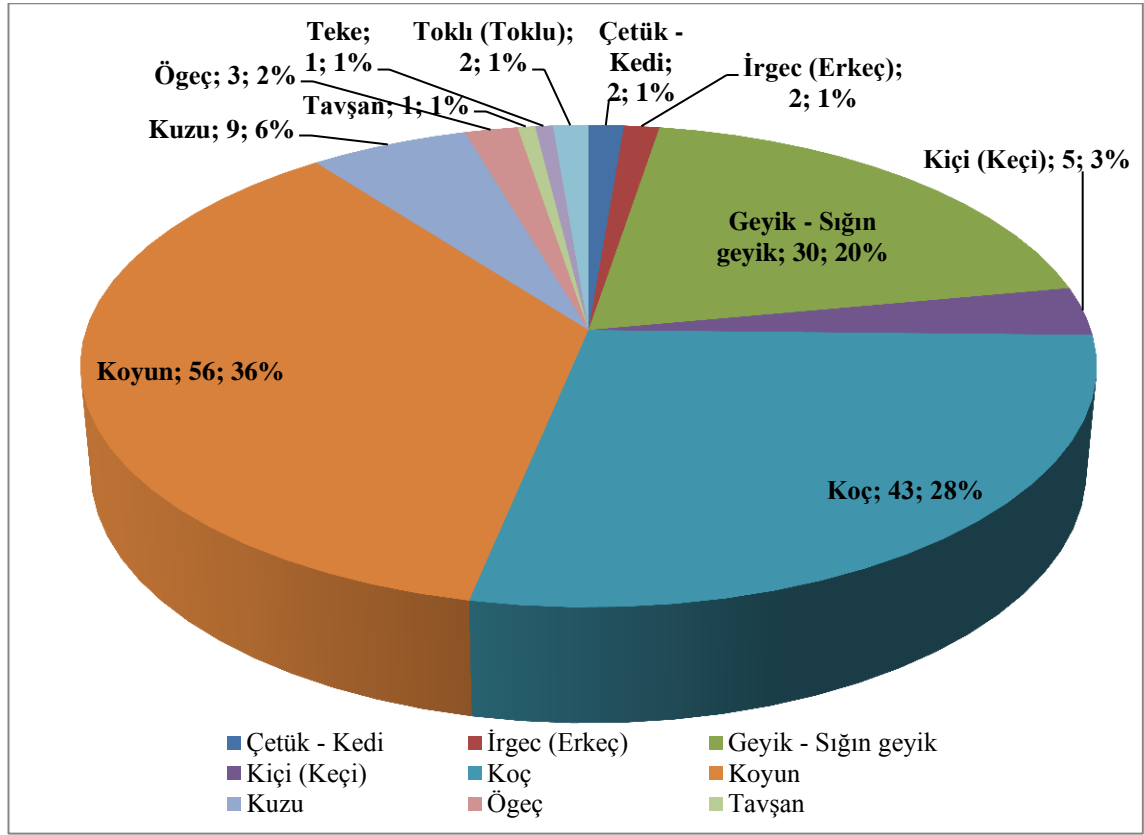
Şekil 2: Büyükbaş Hayvanlar Grafiği

Tablo 2: Büyükbaş Hayvanlar Tablosu

Büyükbaş Hayvanlar	Sayısı	Oranı
Buğa (Boğa)	46	85,2
Buzağu	1	1,9
İnek	2	3,7
Öküz	1	1,9
Sığır	1	1,9
Tana (Dana)	3	5,6
Toplam	54	

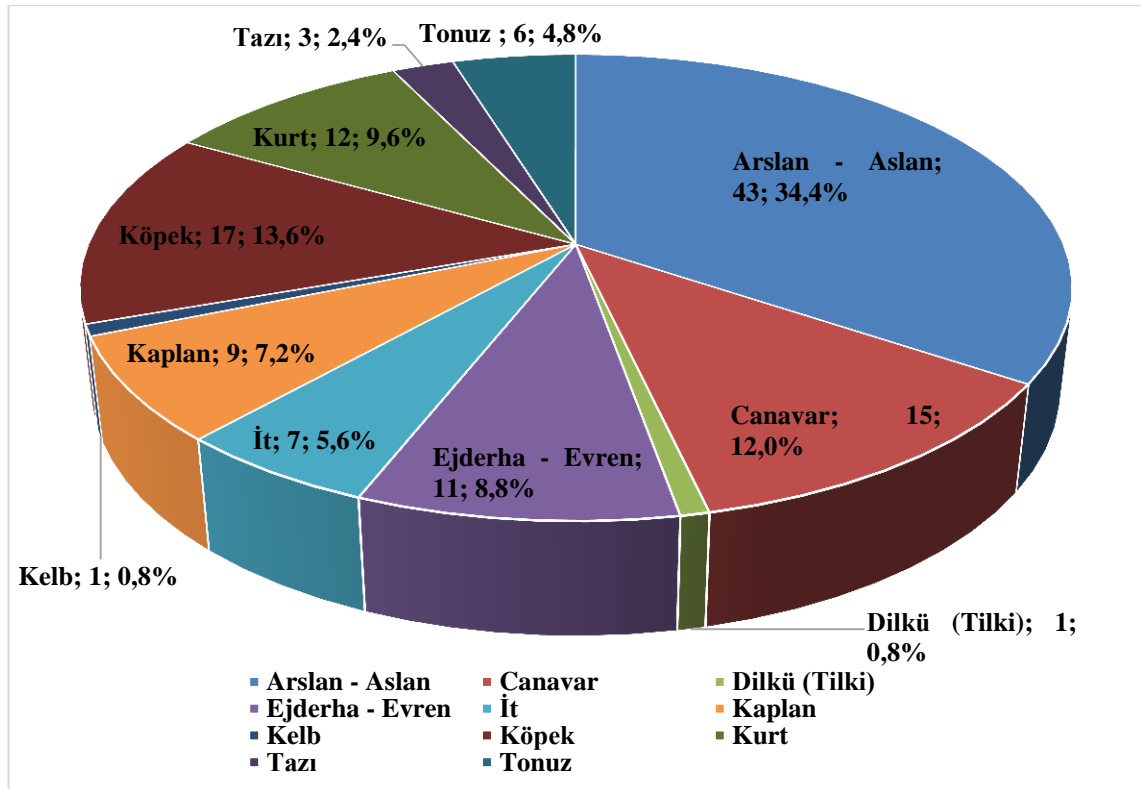
Büyükbaş hayvanlar tablosuna bakıldığında en fazla adı geçen kelimenin boğa olduğu görülmektedir. Boğa hikâyelerde daha çok güç unsuru olarak yer almaktadır. Bu da bize boğanın diğer büyükbaş hayvan türlerine göre daha ön planda olduğunu ifade etmektedir.

Şekil 3: Küçükbaş Hayvanlar Grafiği**Tablo 3: Küçükbaş Hayvanlar Tablosu**

Küçükbaş Hayvanlar	Sayısı	Oranı
Çetük -Kedi	2	1,3
İrgeç (Erkeç)	2	1,3
Geyik -Sığır geyik	30	19,5
Kiçi (Keçi)	5	3,2
Koç	43	27,9
Koyun	56	36,4
Kuzu	9	5,8
Ögeç	3	1,9
Tavşan	1	0,6
Teke	1	0,6
Toklu (Toklu)	2	1,3
Toplam	154	

Küçükbaş hayvanlar tablosuna bakıldığında en çok adı geçen hayvanın koyun olduğu görülmektedir. Ayrıca koç ve geyik türleri de sayısal olarak koyuna yakındır. Tablo ağırlıklı olarak koyun, koç ve geyik etrafında oluşmuştur.

Şekil 4: Yırtıcı Hayvanlar Grafiği

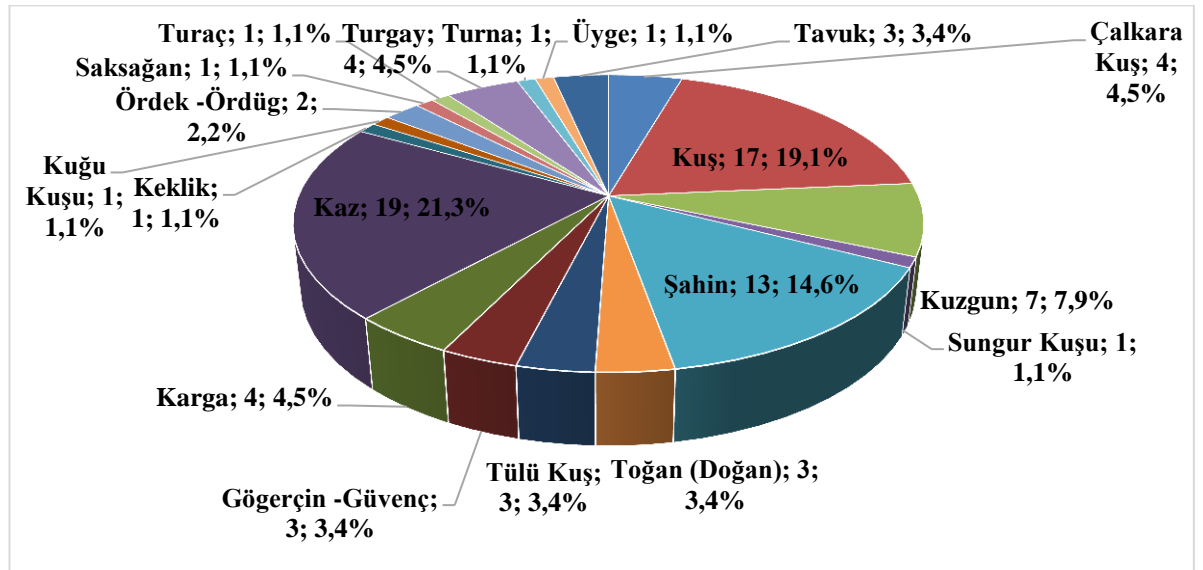

Tablo 4: Yırtıcı Hayvanlar Tablosu

Yırtıcı Hayvanlar	Sayısı	Oranı
Arslan - Aslan	43	36,1
Canavar	15	12,6
Dilkü (Tilki)	1	0,8
Ejderha - Evren	11	9,2
İt	7	5,9
Kaplan	9	7,6
Kelb	1	0,8
Köpek	17	14,3
Kurt	12	10,1
Tazı	3	2,5
Tonuz	6	5,0
Toplam	125	

Yırtıcı hayvanlar tablosuna bakıldığında en çok adı geçen kelimenin arslan – aslan kelimesi olduğu görülmektedir. Hikâyelerde her iki hâli de geçen sözcük cesaretin, yiğitliğin, gücün temsilcisi olmuştur.

Şekil 5: Kuşlar Grafiği

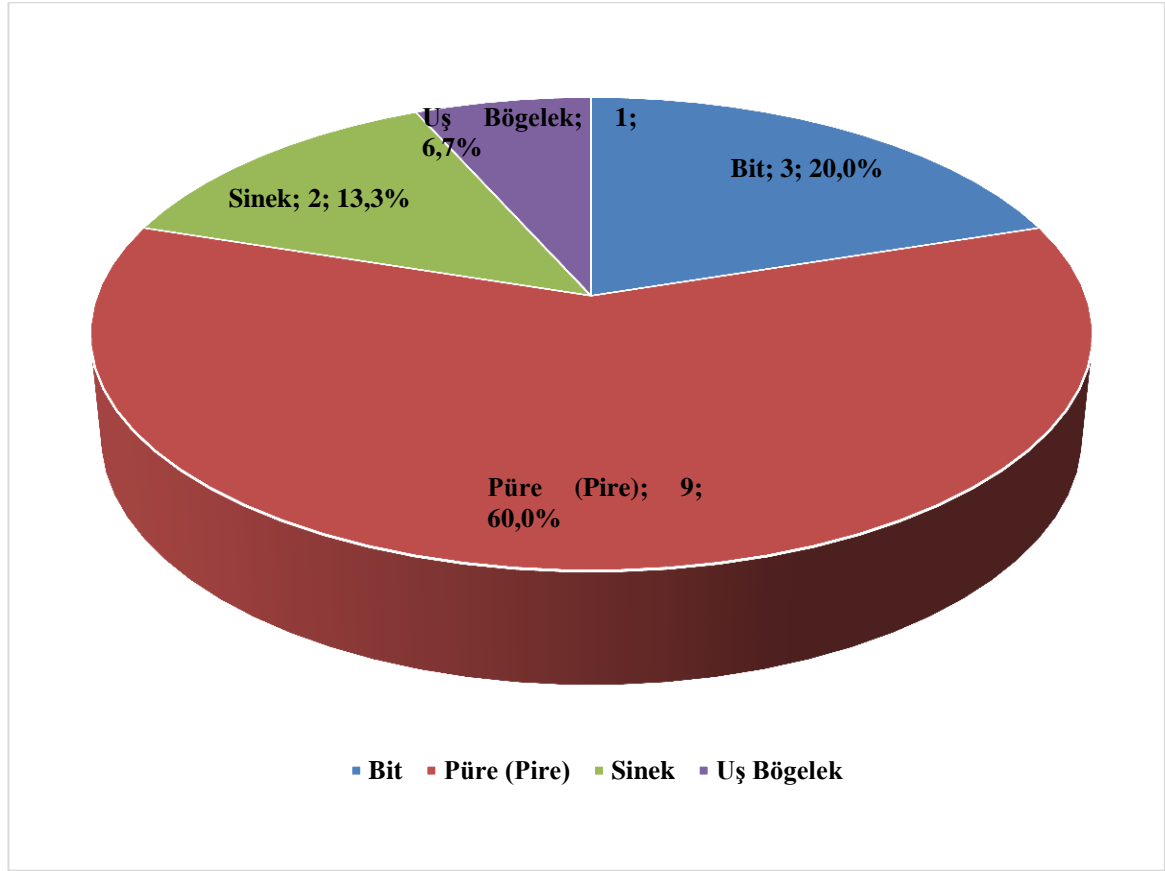

Tablo 5: Kuşlar Tablosu

Kuşlar	Sayısı	Oranı
Çalkara Kuş	4	4,5
Kuş	17	19,1
Kuzgun	7	7,9
Sungur Kuşu	1	1,1
Şahin	13	14,6
Toğan (Doğan)	3	3,4
Tülü Kuş	3	3,4
Gögerçin -Güvenç	3	3,4
Karga	4	4,5
Kaz	19	21,3
Keklik	1	1,1
Kuşu Kuşu	1	1,1
Ördek -Ördüg	2	2,2
Saksağan	1	1,1
Turaç	1	1,1
Turgay	4	4,5
Turna	1	1,1
Üyge	1	1,1
Tavuk	3	3,4
Toplam	89	

Kuşlar tablosuna bakıldığı zaman en çok adı geçen kuşun kaz olduğu görülmektedir. Sayıca kaza yakın olanlardan biri genel olarak ele alınan kuş ve şahindir. Kaz, hikâyelerde benzetme unsuru olarak yer almıştır.

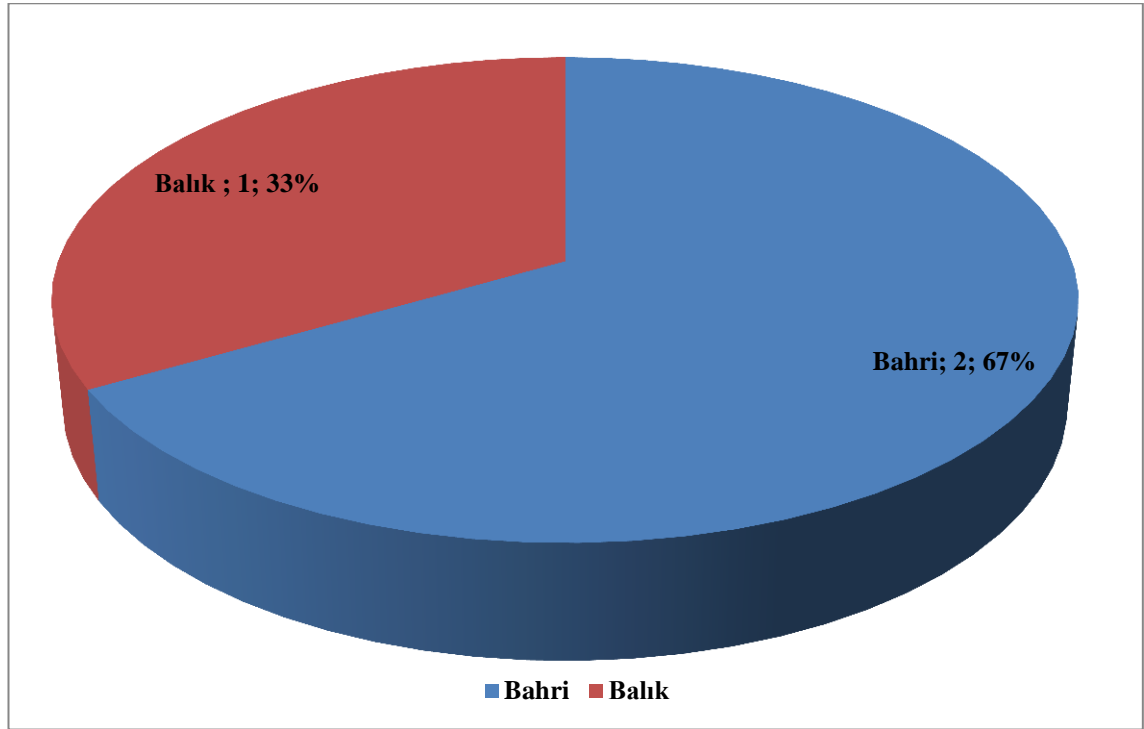
Şekil 6: Haşere ve Böcekler Grafiği

Tablo 6: Haşere ve Böcekler Grafiği

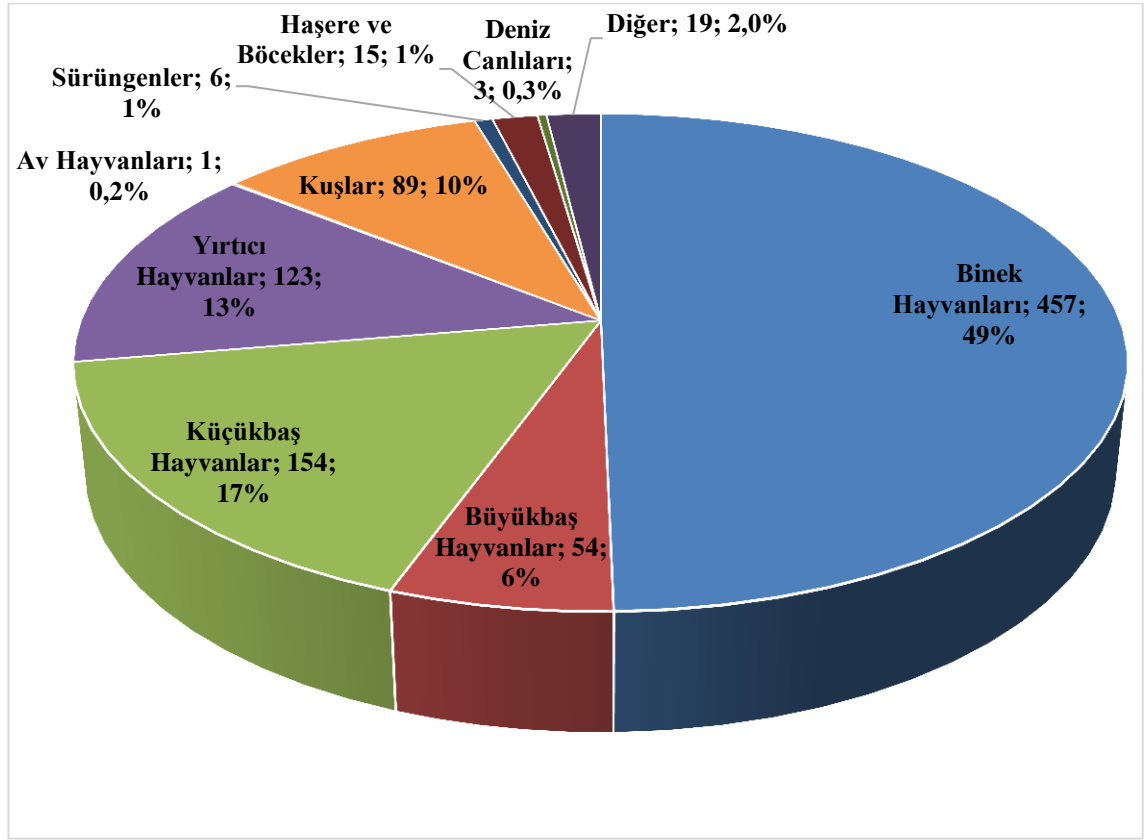
Haşere ve Böcekler	Sayısı	Oranı
Bit	3	20,0
Püre (Pire)	9	60,0
Sinek	2	13,3
Uş Bögelek	1	6,7
Toplam	15	

Haşere ve böceklerin yer aldığı tabloda en çok öne çıkan sözcük püre (pire)dir. Kelime Dede Korkut Hikâyelerinde insanı rahatsız eden, zarar verici bir tür hayvan olarak yer almıştır.

Şekil 7: Deniz Canlıları Grafiği**Tablo 7: Deniz Canlıları Grafiği**

Deniz Canlıları	Sayısı	Oranı
Bahri	2	66,7
Balık	1	33,3
Toplam	3	

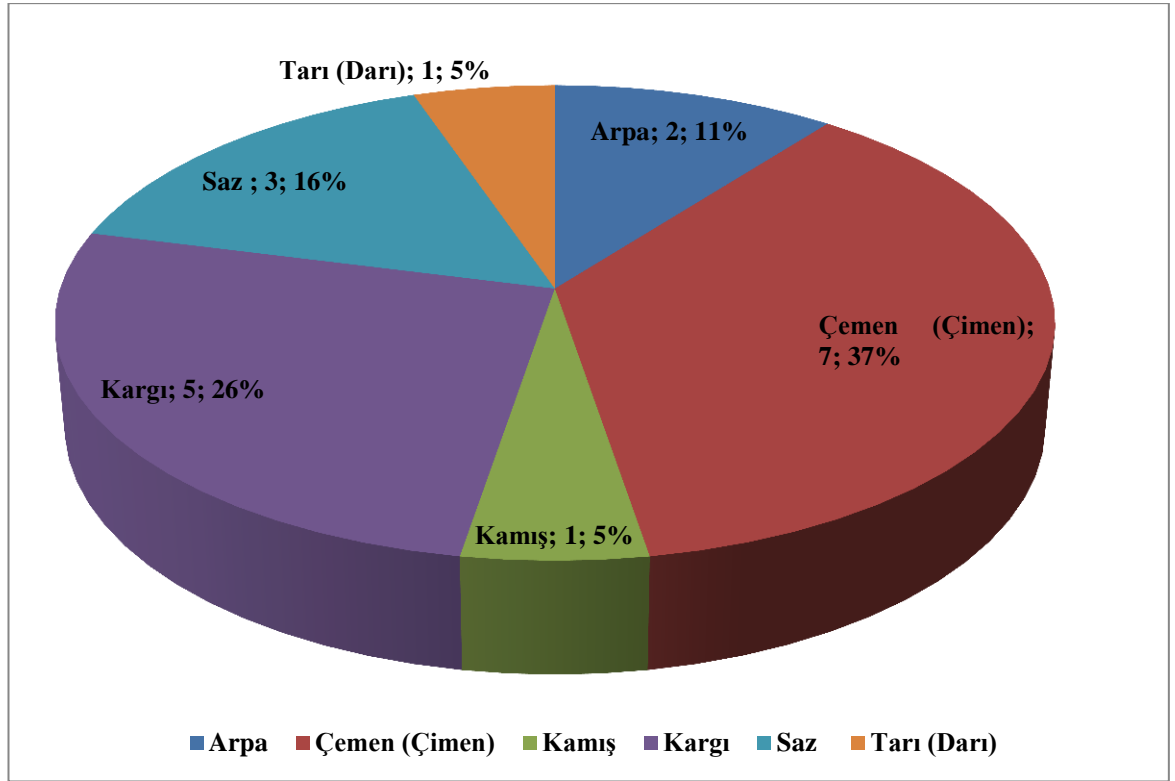
Deniz canlıları tablosuna bakıldığı zaman bu grupta yer alan hayvanların çok fazla çeşitlilik göstermediği dikkati çekmektedir. Bu grup hayvanlardan yalnızca iki tanesinin adı geçmektedir. Bahri yani deniz ördeği balık sözcüğüne göre daha ön plana çıkmaktadır.

Şekil 8: Hayvanların Genel Dağılım Grafiği**Tablo 8: Hayvanların Genel Dağılım Tablosu**

Hayvanların Genel Dağılımı	Sayısı	Oranı
Binek Hayvanları	457	49,6
Büyükbaş Hayvanlar	54	5,9
Küçükbaş Hayvanlar	154	16,7
Yırtıcı Hayvanlar	123	13,3
Av Hayvanları	1	0,1
Kuşlar	89	9,7
Sürüngenler	6	0,7
Haşere ve Böcekler	15	1,6
Deniz Canlıları	3	0,3
Diğer	19	2,1
Toplam	921	

Genel olarak hayvanların dağılımına bakıldığında binek hayvanlarının ön planda olduğu görülmektedir. Bu da binek hayvanlarının insanın sosyal yaşamında önemli bir rol oynadıklarını göstermektedir. Binek hayvanlarından sonra ön planda olan grup küçükbaş ve yırtıcı hayvanlardır. Dede Korkut Kitabı'nda hayvanların insanların ihtiyaçlarına karşılık verebildikleri ölçüde öne çıktıkları gözlemlenmektedir.

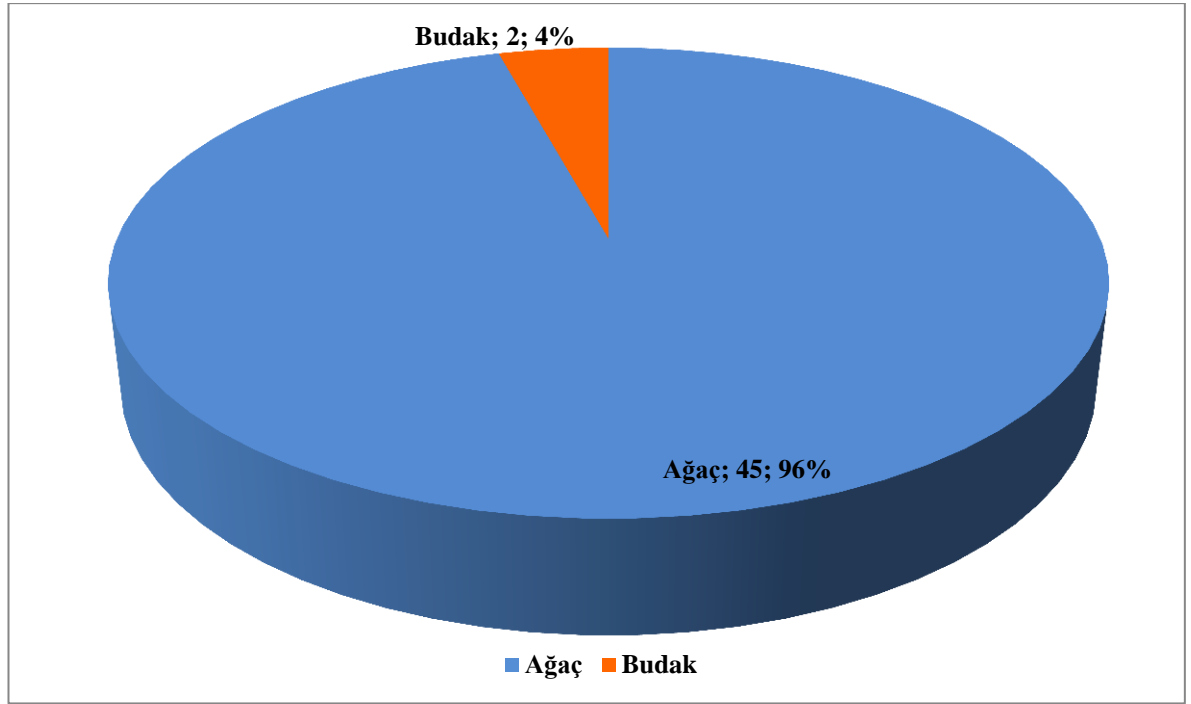
Şekil 9: Buğdaygiller Grafiği

Tablo 9: Buğdaygiller Tablosu

Buğdaygiller	Sayısı	Oranı
Arpa	2	10,5
Çemen (Çimen)	7	36,8
Kamış	1	5,3
Kargı	5	26,3
Saz	3	15,8
Tarı (Darı)	1	5,3
Toplam	19	

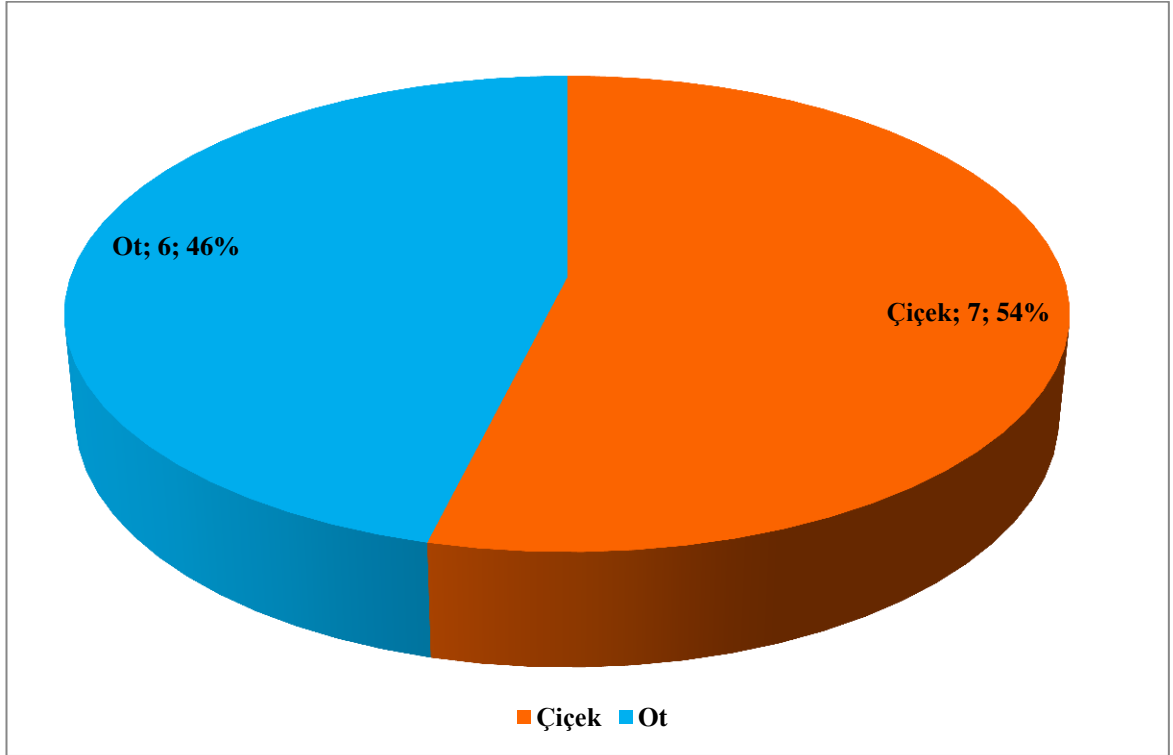
Buğdaygiller tablosunda adı çok geçen bitki *çemen*dir. Çemen sözcüğü ile kastedilen çimendir. Hikâyelerde çemenin yaşam alanının bir parçası olduğu görülmektedir. Sözcük, hikâyelerde yeşil otlakları ifade etmektedir. Verilere bakıldığı zaman çemenden sonra adı çok geçen diğer bitkinin ise *kargı* olduğunu görmekteyiz.

Şekil 10: Çamgiller - Meşegiller Grafiği**Tablo 10: Çamgiller - Meşegiller Tablosu**

Çamgiller Meşegiller	Sayısı	Oranı
Ağaç	45	95,7
Budak	2	4,3
Toplam	47	

Çamgiller - Meşegiller tablosunda sayıca en fazla olan bitki ağaçtır. Oğuzların yaşamlarında her daim varlık bulan ağacın Dede Korkut Kitabı'nda yaşam unsuru, hayat kaynağı, kutsal unsur olarak yer aldığı anlaşılmaktadır. Oğuzların sosyal hayatlarına bu derece etki eden bu bitkinin aynı şekilde hikâyelerine de yansıdığı görülmektedir.

Şekil 11: Çiçekli Bitkiler Grafiği

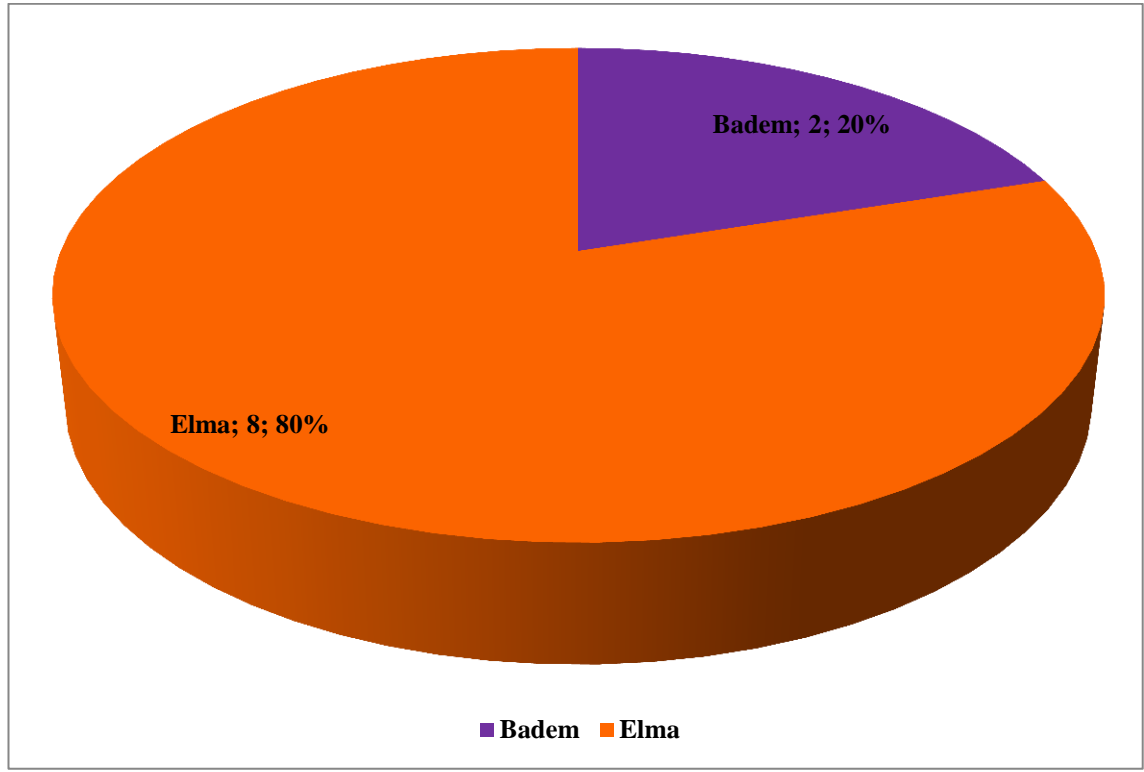

Tablo 11: Çiçekli Bitkiler Tablosu

Çiçekli Bitkiler	Sayısı	Oranı
Çiçek	7	53,8
Ot	6	46,2
Toplam	13	

Çiçekli bitkiler tablosuna bakıldığında *çiçek*lerin otlara göre daha fazla yer aldığı görülmektedir. Çiçek ile kastedilen genel bir ifadedir ve sözcük tüm çiçek türlerini içinde barındırmaktadır. Ot kelimesi ise sayısal olarak çiçeğe yakındır.

Şekil 12: Gülgiller Grafiği

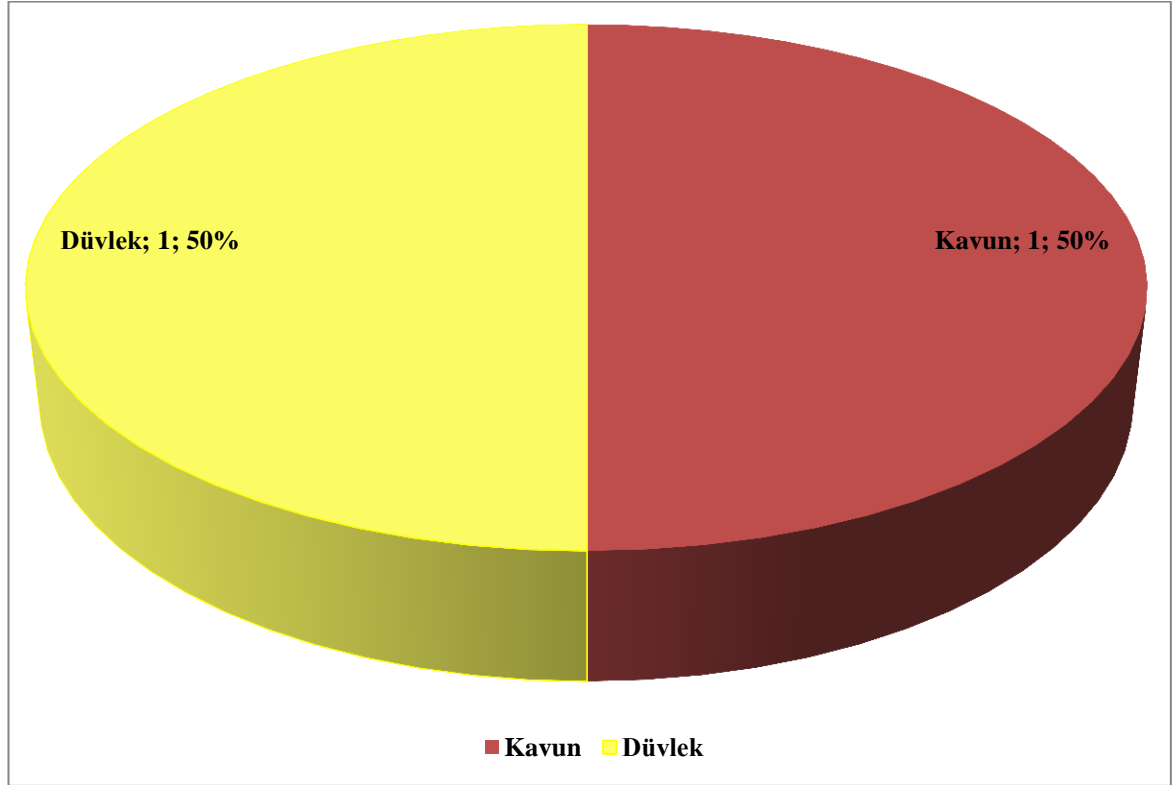

Tablo 12: Gülgiller Tablosu

Gülgiller	Sayısı	Oranı
Badem	2	20,0
Elma	8	80,0
Toplam	10	

Gülgiller tablosuna bakıldığı zaman *elma* sözcüğünün daha fazla kullanıldığını görmekteyiz. Elma, hikâyelerde benzetme unsuru olarak yer alıp güzelliği ifade etmektedir. Hikâyelerde sevgilinin veya bir kadının yanağı güz elmasına benzetilmiştir ki bu da yanağın tıpkı güz elması gibi kırmızı ve güzel oluşunu vurgular.

Şekil 13: Kabakgiller Grafiği

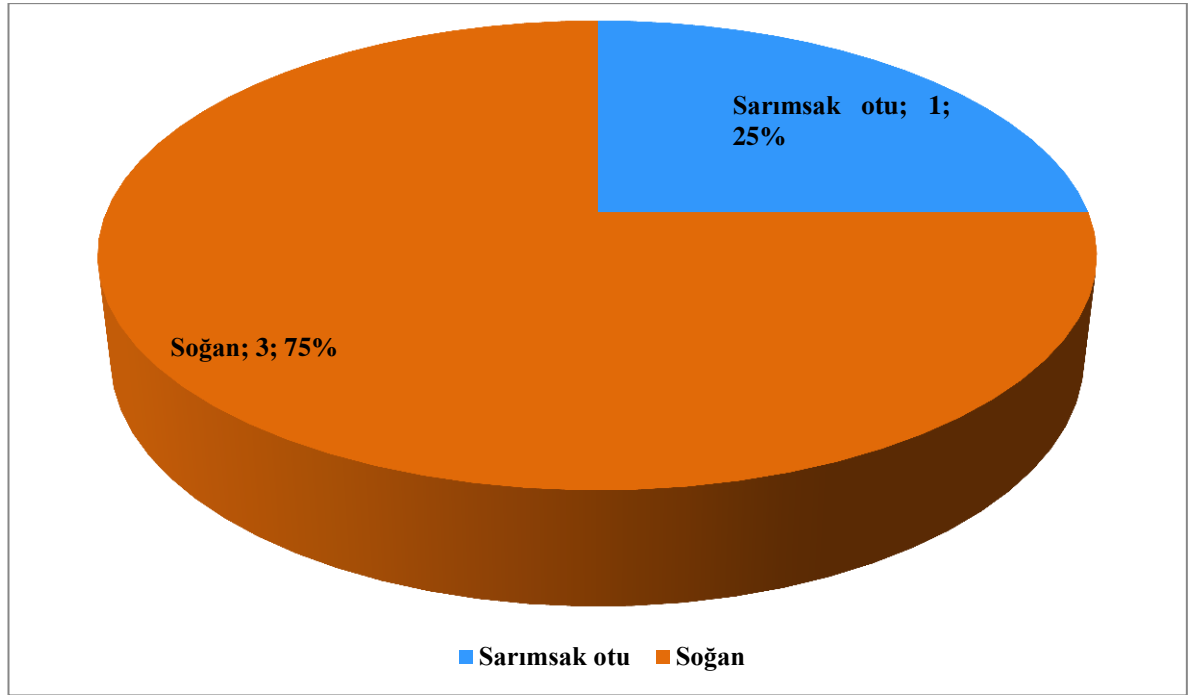

Tablo 13: Gülgiller Tablosu

Kabakgiller	Sayı	Oranı
Kavun	1	50,0
Dövk	1	50,0
Toplam	2	

Gülgiller tablosuna bakıldığı zaman kavun ve dövleğin eşit olarak dağıldığını görmekteyiz. Dövk aynı zamanda kavun kategorisine girmektedir. Tatlı, küçük kavun anlamına gelmekte olan dövlek bir kavun çeşididir. Hikâyelere dağılımları da eşittir.

Şekil 14: Soğangiller Grafiği

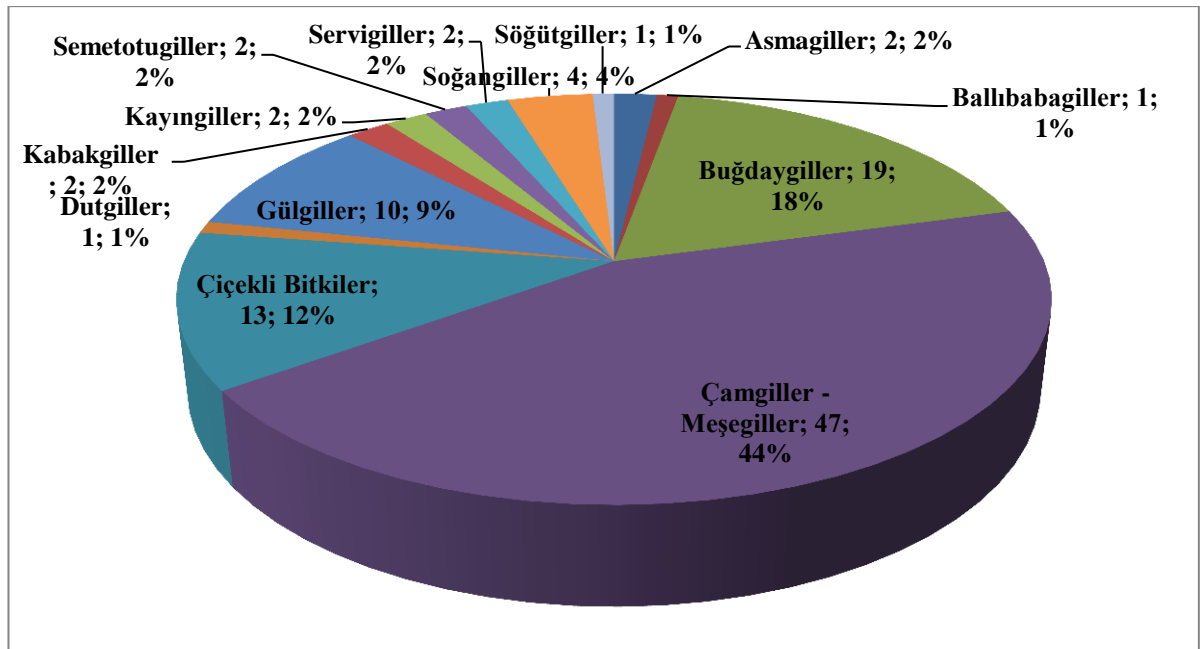

Tablo 14: Soğangiller Tablosu

Soğangiller	Sayı	Oranı
Sarımsak otu	1	25,0
Soğan	3	75,0
Toplam	4	

Soğangiller tablosuna bakıldığı zaman en çok adı geçen bitkinin *soğan* olduğu görülmektedir. Soğan, hikâyelerde bir yiyecek unsuru olarak yerini almıştır. Önüne acı sıfatını alan kelime, içinde bulunulan zor durumları ve şartları ifade etmektedir.

Şekil 15: Bitkilerin Genel Dağılım Grafiği

Tablo 15: Bitkilerin Genel Dağılım Tablosu

Bitkilerin Genel Dağılımı	Sayısı	Oranı
Asmagiller	2	1,9
Ballıbabagiller	1	0,9
Buğdaygiller	19	17,9
Çamgiller - Meşegiller	47	44,3
Çiçekli Bitkiler	13	12,3
Dutgiller	1	0,9
Gülgiller	10	9,4
Kabakgiller	2	1,9
Kayngiller	2	1,9
Semetotugiller	2	1,9
Servigiller	2	1,9
Soğangiller	4	3,8
Söğütgiller	1	0,9
Toplam	106	

Bitki adları içerisinde en çok yer tutan grubun *çamgiller - meşegiller* grubu olduğu görülmektedir. Bunu ikinci sırada *buğdaygiller*, üçüncü sırada ise *çiçekli bitkilerin* izlediği görülmektedir.

Tablo 16: Hayvan Adlarının Gerçek ve Mecaz Anlama Göre Dağılımları

BİNEK HAYVANLARI	GERÇEK ANLAM	MECAZ ANLAM	TOPLAM
At	270	24	294
Aygır - Adgır	49	3	52
Biserek (Deve)	1	0	1
Buğra	22	1	23
Buğur	1	0	1
Deve	52	2	54
Eşek	1	1	2
İlkı (Yılkı)	1	0	1
Katır	4	0	4
Kısrak	4	0	4
Yund	6	0	6
Kızağuşa	1	0	1
Kulan	2	0	2
Kulun	10	2	12
Tay	1	0	1
BÜYÜKBAŞ HAYVANLAR			
Buğa (Boğa)	43	3	46
Buzağı	1	0	1
İnek	2	0	2
Öküz	1	0	1
Sığır	0	1	1
Tana (Dana)	1	2	3
KÜÇÜKBAŞ HAYVANLAR			
Çetük	0	1	1
Kedi	0	1	1
İrgeç (Ereç)	2	0	2
Geyik - Sığın geyik	30	0	30
Kiçi (Keçi)	4	1	5
Koç	22	21	43
Koyun	56	0	56
Kuzu	7	2	9
Ögeç	3	0	3
Tavşan	1	0	1

Teke	1	0	1
Toklı (Toklu)	0	2	2
YIRTICI HAYVANLAR			
Arslan	2	4	6
Aslan	25	12	37
Canavar	13	2	15
Dilkü (Tilki)	1	0	1
Ejderha	2	1	3
Evren	0	8	8
İt	4	3	7
Kaplan	4	5	9
Kelb	1	0	1
Köpek	16	1	17
Kurt	9	3	12
Tazı	3	0	3
Tonuz (Domuz)	5	1	6
AV HAYVANLARI			
Samur	0	1	1
KUŞLAR			
Yırtıcılar			
Çal-kara kuş	1	3	4
Kuş	13	4	17
Kuzgun	7	0	7
Sungur kuşu	1	0	1
Şahin	11	2	13
Toğan (Doğan)	2	1	3
Tülü kuş (Yırtıcı kuş)	0	3	3
Av Kuşları			
Gögerçin	1	2	3
Güvenç	1	0	1
Karga	4	0	4
Kaz	8	11	19
Keklik	1	0	1
Kuşu kuşu	1	0	1
Ördek - Ördüg	1	1	2
Saksağan	1	0	1
Turaç (Sülün)	1	0	1
Turgay (Çayır kuşu)	4	0	4
Turna	1	0	1

Üyge (Üveyik)	1	0	1
Uçamayanlar			
Tavuk	3	0	3
SÜRÜNGEN HAYVANLAR			
Yılan	4	2	6
HAŞERE VE BÖCEKLER			
Bit	2	1	3
Püre (Pire)	9	0	9
Sinek	1	1	2
Uş bögelek (Sığır sineği)	0	1	1
DENİZ CANLILARI			
Bahri	2	0	2
Balık	1	0	1
DİĞER			
Şahbaz	0	19	19
TOPLAM	766	159	925

Tablo 17: Bitki Adlarının Gerçek Anlam ve Mecaz Anlama Göre Dağılımları

ASMAĞİLLER	GERÇEK ANLAM	MECAZ ANLAM	TOPLAM
Üzüm	2	0	2
BUĞDAYGİLLER			
Arpa	2	0	2
Çemen (Çimen)	7	0	7
Kamış	0	1	1
Kargı	5	0	5
Saz	3	0	3
Tarı (Darı)	0	1	1
Çamgiller-Meşegiller			
Ağaç	44	1	45
Budak	2	0	2
Çiçekli Bitkiler			
Çiçek	4	3	7
Ot	6	0	6
DUTGİLLER			
Tut (Dut)	1	0	1
GÜLGİLLER			
Badem	2	0	2
Elma	7	1	8
KABAKGİLLER			
Kavun	0	1	1
Düvlek	0	1	1
KAYINGİLLER			
Kayın	2	0	2
SEMETOTUGİLLER			
Çayır	2	0	2
SERVİGİLLER			
Servi	0	2	2
SOĞANGİLLER			
Sarımsak otu	1	0	1
Soğan	2	1	3
SÖĞÜTGİLLER			
Kavak	1	0	1
TOPLAM	93	12	105

Dede Korkut Kitabı, Türk toplum yapısını yansıtmaya bakımından oldukça önemli bir eserdir. Bu yapı, hikâyelerde geçen sözcüklere dayanarak anlaşılmaktadır. Bu eserin bir dil metni olması yönünden o dönem yaşamının sözcüklerle ifade edildiği görülmekte, sözcüklerden hareketle Türk toplumsal yapısının çeşitli alanlarda kullandığı kavramlarla ne olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu da geçmiş yaşamımızı anlamamıza, bugüne ve geleceğe ışık tutacaktır.

Bu çalışmada Muharrem Ergin'in Dede Korkut Kitabı I ve II adlı eserleri ele alınmıştır. Bu eserlerden hareketle Dede Korkut Kitabı'nda yer alan hayvan ve bitki adları incelenmiştir. Hayvan ve bitki adları belirlenip, sözcüğün hangi dilden olduğu tespit edilerek, sözcüğün yapısı ve anlamı açıklanmaya çalışılmıştır. Türk toplumunun hayvanları ve bitkileri nasıl görüp adlandırdığı, çevreye ve doğaya nasıl baktığı, hayvan ve bitkilerle olan yaşamlarını kültürlerine nasıl aktardıkları ifade edilmiştir. Hayvan ve bitki adları tespit edilerek o dönemden günümüze bu adların, ses bakımından değişikliğe uğradığı ancak anlam bakımından değişmeden geldikleri gösterilmiştir. Bu çalışmada aslen Dresden nüshası ele alınmış, Vatikan nüshası da yardımcı nüsha olarak kullanılmıştır.

Çalışmada öncelikle on iki hikâyede yer alan hayvan adları ve bitki adları listelenmiştir. Bu adların hangi hikâyelerde geçtiğinin tesbitinden sonra sözcüklerin hikâyelerin tamamında kaç defa geçtikleri tespit edilmiştir. Hayvan adları kendi içinde, bitki adları da kendi içinde olmak üzere gruplandırılmıştır. Ayrıca hem hayvan adlarının hem de bitki adlarının yer aldığı cümleler belirlenmiştir. Çalışmanın devamında giriş bölümünde Dede Korkut Kitabı ile ilgili genel bilgilere değinildikten sonra, birinci bölümde hayvanlar ile ilgili bilgiler verilmiştir. Daha sonra hayvan adları ele alınmaya başlanmıştır. Gruplar hâlinde ele alınan hayvan adları tek tek incelenmiştir. Bu aynı şekilde ikinci bölüm adı altında yer alan bitki adları için de yapılmıştır. Bitki adları da tıpkı hayvan adları gibi incelenmiştir. Bu incelemelerde öncelikle her kelimenin Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğü'ndeki anlamı verilmiş; sonrasında sözcüklerin yapısına, köken bilgilerine, hangi dilden geldiklerine değinilmiştir. Türk kültüründe ve toplumsal yapısında bu sözcüklerin nasıl adlandırıldığının yanı sıra bu sözcüklerin edebiyatımızdaki kullanımlarına da yer verilmeye çalışılmıştır. Bunlarla birlikte, kelimeler isim çekim ekleri, yapım ekleri, isim fiil ekleri alıp almamasına göre de incelenmiş olup, tamlama grubu ve atasözü olarak yer alanlar da gösterilmiştir. Sayısal

olarak tespit edilen bu sözcüklere örneklerle yer verilmiştir. Kelimelerin Dede Korkut Kitabı'nda kaç kez geçtikleri verilmiş olup, hangilerinin gerçek anlamda, hangilerinin mecaz anlamda kullanıldıkları da sayısal olarak belirtilmiştir. Hayvan ve bitki adlarının Dede Korkut Kitabı'nda geçtiği cümleler ele alınmıştır. Fakat sayısı fazla olan kelimeler sadece 10 cümle üzerinden örnek gösterilmeye çalışılmıştır. Sözcüklerin geçtiği cümleler belirlendikten sonra, bu kelimelerin cümlelerdeki kullanılış biçimleri metinlerin tamamı da göz önünde bulundurularak yorumlanmıştır. Gerçek anlam ve mecaz anlam olmak üzere hangi anlamda kullanıldıkları ifade edilmiştir.

Tüm bu veriler ışığında elde edilen sonuçlar şu şekilde maddeleştirilebilir:

1. Bugüne kadar yapılmış olan araştırmalar ve çalışmalar sonucunda Dede Korkut anlatılarına pek çok isim verildiğini görmekteyiz. Bunlardan bazıları *destan*, *hikâye*, *masal*, *türkülü halk hikâyesi* vb. şeklindedir. Bu çalışma sonucunda Dede Korkut anlatılarının *masal* olamayacağı anlaşılmıştır. Çünkü *masal*, hayali ve gerçekleşmesi güç olayların yer aldığı anlatılardır. *Destana* bakıldığında ise yeteri uzunlukta olmadıkları için *destan* demek de mümkün değildir fakat yine de anlatılar *destansı özellikler* gösterirler. *Türkülü halk hikâyesi* kullanımı da türkü ifadesi sebebi ile doğru değildir. Dede Korkut anlatılarında yer alan soylamaların türkü olmadığı öngörülmüştür. *Hikâye* açısından bakıldığında zaman ise gerek olaylar, kişiler, zaman ve mekân yönüyle olsun gerek kurgu açısından olsun *hikâyenin* özelliklerini gösterirler. Bu sebeple Dede Korkut anlatılarına *destansı hikâye* demek daha doğru olacaktır.

2. Tezden elde edilen sonuçlara göre, Dede Korkut Kitabı'nda yer alan hayvanların sayısı 73, bitkilerin sayısı ise 23'tür. Bu veriden hayvan varlığının (fauna) daha yoğun olduğu görülmektedir. Bu veriyi değerlendirdiğimizde, hayvan varlığının canlı ve hareketli olması ile insanların özelliklerini de içlerinde barındırmaları göz önüne alınırsa hayvanların tek tek adlandırılması gerekli olmaktadır. Bitkiler ise günlük yaşamda hayvanlardan tür olarak her ne kadar fazla olsalar da insanlar sadece yararlandığı bitkilerin adlarını anmakla yetinmektedirler. Metnimizde de bu bağlamda hayvan adı fazla, bitki adı azdır.

3. Tezden elde edilen sonuçlara göre Dede Korkut Kitabı'nda en çok adı geçen hayvan 294 kez yer alan 'at' olup, en çok adı geçen bitki ise 45 kez yer alan 'ağaç'tır. At eski toplumsal yaşamda insan için çok gerekli bir hayvandır. Ulaşımında, yük taşımada ve bunların yanında savaşlarda bir araç olarak kullanılır. At insanın arkadaşı gibi

olmuştur. Nitekim Türkler için önemli olan üç unsurun *at*, *avrat*, *silah* şeklinde olması da atın önemini vurgular. Ağaç ise insanın yaşamında hayat kaynağı olmuştur. Gölgesinden yararlanmada, etrafı yeşillendirmede, meyvesinden yararlanmada, ev yapımında, ısınmada, alet ve edevat yapmada insan için vazgeçilmez maddedir.

4. Dede Korkut Kitabı'ndaki kelimelerin kullanım sıklıklarına bakıldığında, **binek hayvanlarından at**, **büyükbaş hayvanlardan boğa**, **küçükbaş hayvanlardan koyun**, **yırtıcı hayvanlardan aslan**, sözcükleri daha sık kullanılmıştır. Devamında ise **yırtıcı kuşlar** grubundan *kuş*, **av kuşları** grubundan *kaz*, **haşere ve böceklerden püre**, **deniz canlılarından bahri** sözcükleri sayıca daha fazla kullanılan hayvanlar olarak tespit edilmiştir. Yukarıdaki açıklamalara uygun olarak bu maddedeki hayvanlar, insanlarla yakınlıklarına ve insanların onlardan yararlanmalarına göre metinde geçmektedir.

5. Hikâyelerde bitki adlarının kullanım sıklıklarına bakıldığında, **buğdaygillerden kargı**, **çamgiller-meşegillerden ağaç**, **çiçekli bitkilerden çiçek**, **gülgillerden elma**, **soğangillerden soğan** diğer bitki adlarına göre daha çok adı geçen sözcüklerdir.

6. Hayvan adları içinde *kuşlar* metinde en çok adı geçen hayvan grubunu oluşturmaktadır.

7. Bitki adları içinde ise *buğdaygiller* en çok anılan bitki grubunu oluşturmaktadır.

8. Hayvan ve bitki adları incelendiğinde sözcüklerin ses bakımından değişikliğe uğradıkları ancak anlam bakımından değişmeden geldikleri saptanmıştır.

9. Bu çalışmada sözcüklerin etimolojisi konusunda kullanılan kaynaklardan Sir Gerard Clauson'un 'An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish' adlı eserinde daha doğru ve genel geçer tespitler yaptığı saptanmıştır.

10. Türk kültür toplum ve yapısında hayvanların ve bitkilerin çeşitli alanlarda, çeşitli faydalar sağladıkları tespit edilmiştir.

11. Hayvan ve bitkilerin etkin olarak yer aldığı insan merkezli doğal yaşamın bir döngü içerisinde yüzyıllardır hiç şaşmadan devam ettiği gözlemlenmektedir. Dede Korkut döneminde hayvan varlığı (fauna) doğal ve dostça, bitki varlığı (flora) ise yararlı, kolaylaştırıcı ve güzelleştirici bir işlevdedir.

12. Dede Korkut Kitabı'nda yer alan hayvan ve bitki adlarının hikâyelerde hem gerçek hem de mecaz anlamlarda kullanıldıkları gözlenmiş olup, mecaz anlamda kullanılan sözcüklerin hikâyelere anlatım açısından zenginlik kattığı saptanmıştır. İnsanlar doğal yaşamda hayvanları örnek almışlardır. İnsanların sosyal yaşamda hayvanların özelliklerinden yararlanarak toplumdaki kişilerin özelliklerini anlatıkları (boğa gibi güçlü, tilki gibi kurnaz, tavşan gibi ürkek...) görülmektedir. Dede Korkut Kitabı'nda yer alan hayvan ve bitki adlarının hikâyelerde geçtiği cümleler dikkate alındığı zaman, Oğuzların belirli bir dönem sadece hayvancılık ile geçimlerini sağlayıp konar - göçer bir yapıya sahip oldukları, sonrasında ise tarımsal faaliyetlere yönelmeleri ile yerleşik hayata geçtikleri sonucuna ulaşılmaktadır.

Çalışma sırasında Dede Korkut'un Kazakistan'da üçüncü nüshası bulunmuştur. Eserin ülkemizde tanıtımını Prof. Dr. Metin Ekici yapmıştır. Bu nüsha içerisinde 13. Dede Korkut anlatması olarak adlandırılan *Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi* hikâyesinin de olduğu ve geri kalan kısmın Dede Korkut'un soylamalarından ibaret olduğu ifade edilmiştir. Nüshaya *Türkistan Nüshası* adı verilmiştir. Eser henüz yayınlanmadığı için üzerinde çalışma yapma fırsatımız olmamıştır.

KAYNAKLAR

- ABDULLA, K. (2012). *Mitten Yazıya veya Gizli Dede Korkut*, (aktaran. Ali Duymaz), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- ABİK, A. D. (2009). "Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Cilt: 33/I, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.
- AÇIL, B. (2015). "Klasik Türk Şiirinde Estetik Bir Unsur Olarak Çiçekler", *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 5, 1 - 28.
- ADİYAMAN, C. (2018). "Kutadgu Bilig'in Adbilim Bakımından İncelenmesi", (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- AKALIN, L. S. (1993). *Türk Folklorunda Kuşlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ALANGU, T. (1953). "Dede Korkut Kitabı'nın İkinci Yazma Nüshası Üzerine", *Türk Dili Dergisi*, C. II, S. 24, 806 - 810.
- ALİYEV, K. (2018). *Açık Kitap: Dede Korkut*, (çev. Rabia Işık), Ötüken Yayınları, İstanbul.
- ALKAYIŞ, M. F. (2007). *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- ARSLAN M. B., ŞAHİN H. T. (2014). "Alternatif Hammadde Kaynağı Olarak Kargı Kamışı (*Arundo donax* L.) Üzerine Bir İnceleme", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 18 (3), 90 - 96.
- AS N, TÜRKER D, BÜYÜKSARI Ü. (2008). "Budakların Odunun Fiziksel ve Mekanik Özellikleri Üzerine Etkileri", *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, C. 58, S. 2, 1 - 13.
- ASLAN, N. (2010). "Kurt Motifinin Türk Menşee Efsanelerindeki Anlamı Üzerine", *Milli Folklor*, S. 87, 72 - 77.
- AYDEMİR, A. (2017). "Dede Korkut Kitabı'nda Geçen: "Eski Tutuñ Biti, Öksüz Ođlanıñ Dili Acı Olur" Cümlesi Üzerine", *Teke Dergisi*, S. 6 / 1, 71 - 83.
- AYVERDİ İ., TOPALOĞLU A. (2007). *Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul.
- BANARLI, N. (1976). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.
- BANGUOĞLU, T. (1959). *Türk Grameri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- BAYAT, F. (2016). *Mitten Tarihe, Sözden Yazıya Dede Korkut Oğuznameleri*, Ötüken Yayınevi, İstanbul.

- BAYTOP, T. (2015). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BEKKİ, S. (2015). *Dedem Korkut Kitabı Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme (Türkiye'deki Yayınlar 1916-2013)*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- BİRGÜL KAHYA A., CANPOLAT ŞİMŞEK A. (1999). *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- BOZYİĞİT, E. (1991). "Halk Kültüründe Keklik Motifi ve Çukurova'dan Örnekler", *II. Uluslararası Karacaoğlan-Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu*, 355 - 368.
- CAFEROĞLU, A. (1959). "Dedem Korkut Hikâyeleri'nin Antroponim Yapısı", *Bellekten*, Cilt 7, 59 - 80.
- CAFEROĞLU, A. (1962). "Türk Onomastiğinde Köpek Kültü", *Bellekten*, Cilt 9, 1 - 11.
- CAN, D. (2010). *Mersin Abdalları Halkbilimi Araştırmaları*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Mersin.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford.
- ÇINAR, A. A. (1999). "Dede Korkut Destanı'nda At ve At Kültürü", *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- ÇİTGEZ, M. (2018), *Dede Korkut Hikâyeleri'nin Söz Varlığı*, Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ardahan.
- ÇORUHLU, Y. (1995). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Seyran Yayınları, İstanbul.
- ÇORUHLU, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- DAŞDEMİR, M. (2010). "Dedem Korkut Kitabı (Genel Değerlendirme)", *Bellekten*, C. 58, S. 2, 67 - 90.
- DEFNE, Z. Ö. (1988). *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Edebî Sanatlar Bakımından Bir Araştırma*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- DEVELLİOĞLU, F. (2013). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydan Yayınları, Ankara.
- DİLEK, İ. (2002). *Altay Destanları I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DUMAN, A. (1999). "Türk Kültürü ve Bitkiler", *Hacı Bektaş Veli Dergisi*, S. 12, 185 - 194.

- DURAN, A. (1998). "Türkçede Bazı Bitki Adlarının Veriliş Sebepleri", *Türk Dili Dergisi*, C.1, S. 555, Ankara, 223 - 229.
- DURAN, H. (2007). *Velâyetnâme*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- DURMUŞ, İ. (2011). "Destan Efsane ve Rivayetlere Göre Türk Kültür Çevresinde Kurt", Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı, *Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları*, Ankara.
- DUYMAZ, A. (1998). "Dede Korkut Kitabı'nda Alplığa Geçiş ve Topluma Katılma Törenleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C. 46 S.1, Ankara, 39 - 50.
- EKİCİ, M. (1995). *Dede Korkut Hikâyeleri Tesiri ile Teşekkül Eden Halk Hikâyeleri*, Atatürk Dil Tarih Araştırmaları Yayınları, Ankara.
- EMRE A. C., (1948). *Osmanlı Edebiyatına Hazırlık Dersleri*, Üçler Basımevi, İstanbul.
- ERCİLASUN A. B., AKKOYUNLU Z. (2014). *Kaşgarlı Mahmud, Divânu Lugâti't-Türk, Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- EREN, H. (1953). "Onomatopée'lere Ait Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, C. X, 55 - 58.
- EREN, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basımevi, Ankara.
- ERGİN, M. (1994). *Dede Korkut Kitabı I, Giriş - Metin - Faksimile*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ERGİN, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı II, İndeks – Gramer*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ERGİN, M. (2009). *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- ERGUN, M. (1998). "Türk Ağaç Kültü İnancının Dede Korkut Hikâyelerindeki Yansımaları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C. 1, S. 41, 71 - 80.
- ERGUN, P. (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- ERGÜN, P. (2010). "Türk Kültüründe "Kavaktan İnen Gelin Motifi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 23, 186 - 195.
- ERSOYLU, H. (2015). *Türk Kültüründe Kuşlar*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- ESİN, E. (1978). *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.

- ESİN, E. (2004). *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- EYUBOĞLU, İ. Z. (1988). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- GENÇ, R. (1997). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- GÖKYAY, O. Ş. (1976). *Dede Korkut Hikâyeleri*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- GÖKYAY, O. Ş. (2006). *Dedem Korkudun Kitabı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- GÖKYAY, O. Ş. (2007). *Destursuz Bağa Girenler*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜNAY, U. (1993). *Türkiye'de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- GÜNAY, U. (1998). "Dede Korkut Hikâyelerindeki Karakterlerin Tahlili", *Milli Folklor Dergisi*, S. 37, İstanbul.
- GÜRSOY, Ü. (2012). "Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S.61, 43 - 54.
- HAKVERDİOĞLU, M. (2016). "Sevgili Neden Servi Boyludur?", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 7, 215 - 230, Amasya.
- İMER, Z. (2005). "Miladî Dönem Öncesi Orta Asya'da İpek", *Bilig*, S. 32, 1 - 32.
- İNAN, A. (1936). *Türkoloji Ders Hülasaları*, Devlet Basımevi, İstanbul.
- İNAN, A. (1937). "Beltirlerde Tanrıya (Göğe) Kurban Merasimi", *Çığır*, Sayı 52, Ankara.
- İNAN, A. (1959). "Manas Destanı Üzerine Notlar", *Bellekten*, Cilt: 7, 125 - 159.
- İNAN, A. (1966). "Tuğ - Bayrak (Sancak)", *Türk Kültürü Dergisi*, C. IV, S. 46.
- İNAN, A. (1966). *Türk Boylarında Dağ, Ağaç ve Pınar Kültü (Ayrıbasım)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- İNAN, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara.
- KAÇALİN, M. S. (2017). *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KAFESOĞLU, İ. (1998). *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- KALAFAT, Y. (2012). "Türk Halk İnançlarında Zile ve Çevresi Örnekleri İle Soğan", *Kültür Evreni Dergisi*, S. 12, 110 - 123.

- KAPLAN, M. (1985). *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3, Tip Tahlilleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- KAPLAN, M. (2010). "Yunus Emre ve Nebatlar", *Türkiyat Mecmuası*, 12(0), 45-56.
- KARÇIĞA, S. (2016). "Dede Korkut Kitabı'nda Hayvanla İlgili Kelimelerin Tasnifi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(1), 12-33.
- KIZILÖZEN, C. (2017). "Dedem Korkut Kitabı'nda Bir Yapı Çözümlemesi II: VİRE KİM", *Littera Turca Journal of Turkish Language and Leterature*, C. 3, S. 1, 167 - 176.
- KORKMAZ, Z. (1998). "Dede Korkut Hikâyelerinde Dil - Üslûp Bağlantısı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C. I, S. 41, 101 - 112.
- KORKMAZ, Z. (2003). "Eski Türklerdeki Ağaç Kültünün İslâmi Devirlerdeki Devamı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C. 1, Ankara, 99 - 109.
- LÉVI-STRAUSS, C. (1984). *Yaban Düşünce*, (çev. Tahsin Yücel), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- MARANKİ A., MARANKİ E. (2008). *Kozmik Bilim Işığında Şifalı Bitkiler*, Mozaik Yayınları, İstanbul.
- MENGÜŞOĞLU, T. (1988). *İnsan Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- NALBANT, M. V. (2016). "Dede Korkut Alp Eren midir? Korkut Adı Üzerine Yeni Bir Etimoloji Denemesi", *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 18, 125-133.
- ÖGEL, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt 3, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ÖGEL, B. (2010). *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ÖNKAL A., BOZKURT N. (1994). "Deve", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt IX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- ÖNLER, Z. (2004). "XIV. - XV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları", *Kebikeç*, S. 18, İstanbul, 273 - 301.
- ÖZÇELİK, S. (2005). *Dede Korkut, Araştırmalar, Notlar / Dizin / Metin*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- ÖZERDEN, G. (2015). *Divan Şiirinde Servi (15. ve 16. Yüzyıllar)*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Adana.
- ÖZSOY, B. S. (2017). *Dede Korkut Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ROUX, J. P. (2012). *Eski Türk Mitolojisi*, Ankamat Yayınevi, Ankara.

- ROUX, J. P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- SAKAOĞLU, S. (1998). *Dede Korkut Kitabı I, İncelemeler – Derlemeler – Aktarmalar*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.
- SÜMER, F. (1999). *Oğuzlar / Türkmenler Tarihleri -Boy Teşkilatı- Destanları*, TDAV Yayınları, İstanbul.
- ŞAHİN, A. (1962). *Güney Anadolu'da Beğdili Türkmenleri ve Baraklar*, Doğu Ltd. Şti. Matbaası, Ankara.
- ŞENOCAK, E. (2007). "Türk Halk Kültüründe ve Mitolojik Bağlamda Üzümün Yeri", *Milli Folklor Dergisi*, S. 76, 164 - 172.
- ŞENÖDEYİCİ, Ö. (2012). *Osmanlı'nın Görsel Şiirleri*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- ŞİRİN, H. (2019). *Sözcük Hikâyeleri (Sözlerde Saklı Kültür)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul.
- TANRIVERDİ, F. (2010). "Huşların (Betula L.) Doğu Anadolu Bölgesinde Doğal Yayılış Alanları ve Peyzaj Mimarisinde Kullanılış Olanakları Üzerinde Bir Araştırma", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 1, 83 - 102.
- TAŞ, İ. (2009). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TATÇI, M. (2009). *Dervişler Hüümâ Kuşu: Yunus Emre Yorumları*, H Yayınları, İstanbul.
- TDK, (1982), *Derleme Sözlüğü*, Ankara.
- TDK, (2009). *Tarama Sözlüğü*, Ankara.
- TDK, (2011). *Türkçe Sözlük*, Ankara.
- TEKİN, T. (1989). *XI. Yüzyıl Türk Şiiri Divanü Lugati't Türk'teki Manzum Parçalar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TEZCAN S., BOESCHOTEN H. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- TEZCAN, S. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- TİETZE, A. (2016). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, TÜBA Yayınları, Ankara.
- TOGAN, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- TOK, T. (2015). "Dede Korkut Mukaddimesindeki Cümlelerin Türk Masallarının Giriş Formelleri ile Yapısal Bakımdan Karşılaştırılması",

III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi: Dede Korkut ve Türk Dünyası, İzmir.

- TULUM M., TULUM M. M. (2016). *Dede Korkut: Oğuznameler – Oğuz Beylerinin Hikâyeleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- TÜRKTAS, M. M. (2013). "Dede Korkut Hikâyelerinde Adı Geçen Hayvanlar ve Bu Hayvanların Diğer Türk Lehçelerindeki Adlandırılışları", *Pamukkale Üniversitesi Yayınları*, C. 2, Denizli.
- ÜSTÜNOVA, K. (2008). "Dede Korkut Kitabını Oluşturan Destanlardaki Ortak Özellikler", *Turkish Studies*, 3(1), 138 - 144.
- YİĞİT A., İZMİRLİ S., YAŞAR A. (2013). " "Haza Kitâbu Baytarnâme" ve "Tercüme-i Baytarnâme"de Tıp ve Veteriner Hekimliği Alanında Ortak Uygulamalar Üzerine Bir Değerlendirme", *Lokman Hekim Journal*, S. 3(1), 7 - 14.
- YÜKSEL, H. A. (1987). *Âşık Seyranî / Hayatı ve Şiirleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ZOBU, S. (2000). "Rus Şairi A. N. Maykov ve "Yemşan" Adlı Eserinde Türk İzleri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 6, 471 - 476.

ÖZ GEÇMİŞ

Kimlik Bilgileri

Adı Soyadı: Gizem FİLİZ

Doğum Yeri: Demirci / Manisa

Doğum Tarihi: 11.07.1994

E-Posta: gizemf94@gmail.com

EĞİTİM BİLGİLERİ

Lise: Demirci Halıkent Anadolu Lisesi

Lisans: Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Yüksek Lisans: Pamukkale Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı

Doktora:

Yabancı Dil ve Düzeyi: İngilizce, Orta Seviye

İŞ DENEYİMİ:

ARAŞTIRMA ALANLARI: Yeni Türk Dili

TEZDEN ÜRETİLEN TEBLİĞ VE YAYINLAR: